

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО
БУДІВНИЦТВА ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

**ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ
В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

Монографія

За редакцією
професора Ю. П. Битяка та доцента І. В. Яковюка

Київ
Редакція журналу «Право України»
2012

УДК 340:341.231
ББК 67.9(4УКР)2
Д36

*Рекомендовано до друку
вченою радою Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України
(протокол № 9 від 12.09.2012 р.)*

Рецензенти:

В. П. Колісник, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України;

В. О. Серьогін, доктор юридичних наук, доцент;

С. В. Шевчук, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

Автори монографії:

Ю. П. Битяк, професор — вступ, розділ 4 (у співавт.); **С. Г. Серьогіна**, доцент — розділ I; **Ю. В. Байдін** — розділи 2–4 (у співавт.), 7–8 (у співавт.); **І. В. Яковюк**, доцент — розділ 6; **О. Я. Трагнюк**, доцент — розділ 5; **Т. М. Анакіна** — розділи 7–8 (у співавт.); **О. В. Петришин**, професор — розділ 9 (у співавт.); **В. І. Сало**, старший науковий співробітник — розділ 9 (у співавт.); **О. К. Сковіков**, доцент — розділ 10.

Д36 Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції :
монографія / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна та ін. ; за ред.
Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — К. : Ред. журн. «Право України», 2012.
Випуск № . «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид.
журн. «Право України». — 336 с.

У монографії з урахуванням сучасних методологічних позицій аналізуються сучасні теоретичні і практичні проблеми реалізації державного суверенітету, його співвідношення з суверенними правами, досліджуються особливості реалізації в умовах членства в Європейському Союзі та Раді Європи.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників органів державної влади.

**ББК 67.9(4УКР)2
УДК 340:341.231**

© Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна та ін.,
2012

© «Редакція журналу «Право України», 2012

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1	
Суверенітет і форми правління.....	7
РОЗДІЛ 2	
Теоретико-методологічні основи визначення державного суверенітету.....	44
РОЗДІЛ 3	
Суверенітет і суверенні права: особливості співвідношення.....	72
РОЗДІЛ 4	
Забезпечення державного суверенітету як пріоритет політики національної безпеки.....	100
РОЗДІЛ 5	
Політико-правовий зміст державного суверенітету в міжнародному праві	142
РОЗДІЛ 6	
Реалізація державного суверенітету в умовах членства в Європейському Союзі	176
РОЗДІЛ 7	
Вплив Європейського Союзу на суверенітет країн-кандидатів і держав-сусідів	230
РОЗДІЛ 8	
Реалізація державного суверенітету в умовах міжурядової інтеграції (на прикладі ради Європи).....	256
РОЗДІЛ 9	
Проблеми реалізації державного суверенітету в економічній та фінансовій сферах в умовах глобалізації і регіональної інтеграції.....	285
РОЗДІЛ 10	
Суверенітет і сучасні політичні процеси.....	314
Відомості про авторів.....	334

ВСТУП

Актуальність розробки наукової категорії завжди обумовлена актуальністю і значущістю явища, яке вона характеризує. Державний суверенітет означає верховенство державної влади щодо будь-якої іншої влади всередині країни і її незалежність від будь-якої іншої влади за її межами. Він проявляється у сукупності відносин, що врегульовані конституційно-правовими та міжнародно-правовими нормами. Оскільки суверенітет вважається неодмінною ознакою державної влади, а відтак і держави в цілому, його правове й соціальне значення традиційно виводиться з оцінки реального стану і перспектив існування Вестфальської системи. Втім процеси інтеграції та дезинтеграції, а у другій половині XX століття — глобалізації та регіоналізації обумовлюють постійні трансформації як світової політичної системи, так і організації влади окремих держав.

Зміна форми держави, що відбувається в останньому випадку, може відбуватися еволюційно або революційно. Еволюція і революція — це шляхи діалектичного процесу розвитку, різниця між якими полягає в тому, що коли еволюція передбачає повільне накопичення кількісних змін, які з часом призводять до якісно нової форми держави або переходу до нової форми політичної інтеграції держав (наприклад, Європейський Союз), то під час революційних змін такі якісні зрушення відбуваються надзвичайно швидко.

Між формою правління і суверенітетом держави, організацією і здійсненням її верховної влади існує прямий зв'язок. Форма правління являє собою юридизовану форму інституціоналізації суверенітету; вона здійснює вплив як на організацію верховної влади в країні, так і на сам

порядок прийняття рішень з питань суверенного значення. Порівняно з формами правління і політичного режиму форма державного устрою характеризується відносною стабільністю і превалюванням еволюційного шляху змін над революційним. У кожній країні ці процеси мають свої особливості, разом з тим можна виділити і загальні тенденції. Так, для європейських країн в епоху Середньовіччя властиве прагнення до утворення на основі численних частково незалежних князівств унітарних централізованих суверенних держав, тоді як особливостями епохи Нового і особливо Новітнього часу є відносна децентралізація влади в унітарних державах Європи та створення федеративних держав. Вказані зміни закономірно обумовлювали зростання інтересу до державного суверенітету і критичний аналіз різноманітних теорій, що претендують на розкриття його змісту та визначення напрямів його еволюції. Це й не дивно, оскільки ще Г. Єллінек зазначав, що суверенітет за своїм історичним походженням є уявленням полемічним, яке лише з часом стало правовим; це не абсолютна, а історична категорія. Як наслідок, слід констатувати, що в юридичній науці поняття суверенітету з моменту запровадження його Ж. Боденом не один раз переживало термінологічну кризу, яка щораз гостро ставила питання про актуальність його дослідження.

Будь-яке правове поняття входить у категоріальний ряд юридичної науки в конкретних суспільно-політичних умовах, що обумовлюють специфіку державно-правового розвитку, а отож, відображає пануючі на той час уявлення про певне явище. З розвитком суспільних відносин змінюється зміст тих правовідносин, які позначаються відповідною правовою категорією. Як наслідок, одні поняття зникають, інші, навпаки, виникають, тоді як треті набувають нового правового змісту.

Загальновідомо, що суверенітет держави конкретизується в суверенних правах. Разом з тим питання про зміст суверенних прав і їх співвідношення з державним суверенітетом залишається недостатньо розробленим. Конституції ряду держав також містять положення, які стосуються специфіки реалізації суверенних прав у зв'язку зі входженням країни до міждержавного об'єднання. Конституційна теорія і практика допускають участь держави у міждержавних об'єднаннях і передачу їм частин своїх повноважень у відповідності з міжнародними

договорами, якщо це не суперечить основа її конституційного устрою. Оскільки сама конституція передбачає можливість делегування повноважень, то це означає, що практика добровільної передачі державою права реалізації певного суверенного права або повноваження цілком допустима саме тому, що вона жодним чином не порушує суверенітет держави — в іншому разі можливість здійснення такого делегування не могло бути передбачене основним законом держави.

Окремо слід зупинитися на спробі ввести у категоріальний апарат юридичної науки поряд з поняттям «державний», «народний» і «національний» суверенітет такі нові категорії, як «суверенітет особистості», «економічний», «фіскальний» суверенітет. Безумовно, навіть з урахування тих розбіжностей, які існують між різними авторами в питанні про тлумачення сутності і змісту даних понять, не слід заперечувати теоретичне значення вказаних категорій у вирішенні методологічних проблем юридичної науки. Разом з тим слід визнати, що вагомих підстав для доповнення категоріального ряду теорії суверенітету новими термінами немає — той зміст, який вкладається в них, втілений в інших категоріях або теоріях, а тому запроваджувати нові і такі неоднозначні поняття немає потреби. Однак оскільки терміни «суверенітет особистості», «економічний» і «фіскальний» суверенітет вже увійшли в лексикон політологічної і юридичної науки, то ними доводиться користуватися як своєрідною метафорою, пам'ятаючи, що «суверенітет» — це поняття державно-правове і застосовується воно переважно у міждержавних відносинах.

Розділ 1

Суверенітет і форми правління

Незважаючи на те, що поняття державного суверенітету виникло як ідейно-теоретичне обґрунтування абсолютної влади монарха, політико-правова практика показала, що соціальна сутність цього державно-правового феномена визначається значно більш широким спектром характеристик, внаслідок чого категорія «державний суверенітет» у сучасній юридичній науці набуває універсального значення й використовується як комплексна ознака держави незалежно від її форми та інших конкретно-історичних особливостей.

У теоретичному державознавстві суверенітет у найбільш загальному вигляді інтерпретується як специфічна властивість державної влади, що визначає її верховенство і здатність самотійно, без втручання ззовні визначати внутрішню і зовнішню політику. Відзначаючи ґрунтовну розробленість багатьох аспектів державного суверенітету, необхідно вказати на те, що дотепер в юридичній літературі майже повністю відсутні наукові праці, в яких би здійснювався міждисциплінарний аналіз принципів інституційної взаємодії державного суверенітету та елементів форми держави (у тому числі й форми правління) як самостійних, але діалектично взаємозумовлених політико-правових явищ. Значною мірою це пояснюється тим, що, як справедливо зазначає Г. І. Мусихін, «на даний момент поняття держави і суверенітету настільки тісно переплетені, що важко розглядати суверенітет поза концепцією державності й історичних форм панування»¹. Тому даний розділ є спробою створення такої

---

¹ Мусихин, Г. И. Суверенитет, монархия и революция: история становления и взаимоотношения понятий [Текст] / Г. И. Мусихин // Суверенитет. Трансформация понятий и практик : монография / под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – С. 43.

теоретико-правової моделі співвідношення суверенітету з формою правління, запровадження якої у практику державного будівництва дозволить оптимізувати політико-правові відносини в даній галузі.

Багатоох бентежить багатоманітність, багатообразність «визливаючого поняття суверенітету» (elusive concept of sovereignty)¹ або його понятійна багатоскладовість². До Ж. Бодена суверенітет взагалі залишався «вторинним контекстуально залежним предикатом»³, який міг і не мати політичного змісту. При цьому королівський суверенітет означав кордони королівської компетенції, а не абстрактну всеохоплюючу королівську владу.

Як відомо, концептуальне оформлення уявлень про сутність і зміст державного суверенітету пов'язується з епохою пізнього Середньовіччя. У цей період отримала свій розвиток ідея про необхідність політичного об'єднання феодално-роздробленої держави. Державний інтерес проголошувався як найвищий політичний інтерес й фокусувався на фігурі одноосібного верховного володаря — государя.

Суверенітет як виключне державне панування виокремив тільки Ж. Боден. Його вчення стало реакцією на громадянську війну у Франції, спробою сприяти встановленню міжконфесійного миру і зруйнованого порядку шляхом формулювання правових підстав для владної монархії. По суті, він виступав проти множинності панування у всіх його формах: релігійній, ленній, становій. Уся державна влада мала концентруватися в суверені; якщо вона розділялася, то государ переставав бути сувереном.

З часів Ж. Бодена поняття суверенітету тісно переплітається з поняттям монархії. Суверен і монарх часто сприймаються як

---

¹ Ruggie, J. G. *Constructing the World Polity. Essays on International Institutionalization* [Текст] / J. G. Ruggie. — L., N. Y. : Routledge, 1998. — P. 26.

² Stankiewicz, W. J. *The Validity of Sovereignty* [Текст] / W. J. Stankiewicz // *In Defense of Sovereignty* / ed. by W. J. Stankiewicz et al. — N.Y., 1969. — P. 294.

³ Walther, H. G. *Imperiales Koenigtum, Konzilianismus und Volkssouveraenitaet* [Текст] / H. G. Walther. — Munchen : Wilhelm Fink, 1976. — S. 26.

слова-синоніми, хоча друге поняття мало власну логіку розвитку, про що далі буде сказано більш докладно.

Раціоналістичне розгортання ідей Ж. Бодена призвело до виникнення проекту абсолютизму, котрий у найбільш концентрованої формі був присутній у Т. Гоббса. На його думку, порушення сувереном суспільного договору, що передавав йому виключну владу, не призводить до ліквідації самого договору, оскільки суверен не виступав як одна зі сторін при його укладенні. Тому суверенна влада, з точки зору Т. Гоббса, нічим не обмежена. Але при цьому у підданих є право на спротив, котрого Ж. Боден не передбачав. Саме через підтримку монархії Гоббса часто протиставляють іншим ідеологам теорії суспільного договору, серед яких Дж. Локк і Ж.-Ж. Руссо. Ідеї Локка після Славетної революції 1688 р. лягли в основу англійського конституціоналізму, тоді як погляди Гоббса виявилися, по суті, протилежними, хоча теорії обох учених мають єдине підґрунтя — суспільний договір.

Паралельно з концепцією державного суверенітету розвивалося поняття народного суверенітету, пов'язане з ідеєю демократії. І Античність, і Новий час, говорячи про демократію як форму правління, розглядали народ як джерело неподільної влади. І хоча ідея народного суверенітету в XVII ст. являла собою відмову від божественного розуміння суверенітету як такого, вона все ж ще не стала «теорією суверенітету народу у формі вільно волюючої спільноти рівноправних громадян держави»¹. Швидше за все йшлося про станово-корпоративний поділ народу, внаслідок чого боденівському суверенітету государя протиставлявся станово-державний дуалізм. Воля народу при цьому слугувала легітимізації розділеного між королем і станами панування. У цілому можливості існування абсолютного суверенітету государя не заважало те, що народ поступився своїм суверенітетом шляхом укладення суспільного договору. Так, А. Г. Шльоцер писав: «Первинна влада міститься в народі, але він її одного разу пере-

---

¹ Die Entstehung des modernen souveränen Staates [Текст] / Hrsg. v. H. H. Hofmann. — Koeln, Berlin : Kiepenheuer u. Witsch, 1967. — S. 366.

дав, він мав її передати, оскільки народ був нездатний її здійснювати; тому він не може повернути її назад за власним бажанням, навіть якщо це можливо»¹.

Закладена в народі суверенна влада могла виявитися тільки в умовах існування демократичної державності, при цьому остання не отримувала з необхідністю позитивної оцінки. Навіть у Дж. Локка верховна влада (supreme power) народу виявлялася тільки у разі розпаду державної влади (dissolution of Government).

Тільки Ж.-Ж. Руссо дав принципово інше тлумачення поняттю народного суверенітету. Останній більше не виконував функції легітимації панування, не перетворювався на загальну волю (volonte generale), котра сама є найвище політичне панування. Відповідно всі закони є не чим іншим, як актами цієї волі, що перманентно само реалізується в державі. Руссо сформулював антитезу як монархічному, так і становому суверенітету, обґрунтувавши її через договірну політичну і правову рівність усіх людей. Суверенітет виявлявся тільки через репрезентацію і стосувався тільки народу.

Слід зазначити, що Руссо не проводив відмінності між джерелом і виконавцем суверенітету, що ставить його доктрину у суперечність із концептами конституційної монархії та представницької демократії. Оскільки в сучасній Руссо Франції проживало 27 млн осіб, ідея суверенітету як безпосередньої загальної волі навряд чи могла бути реалізована. Тим не менш завдяки його тлумаченню суверенітет почав асоціюватися з демократичним правлінням народу (власне, з республіканським правлінням).

Завдяки руссоїстському тлумаченню народний суверенітет став ключовим словом конституційного будівництва американської і французької революцій. Так, у Віргінській Декларації прав 1776 р. її головний автор Дж. Мейсон зазначив, що «вся влада полягає у народі й походить від нього» («all power is vested in, and

---

¹ Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland [Текст] / eds. Brunner O., Conze W., Koselleck R. – Stuttgart : Klett-Cotta / J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfo, 1990. – Bd. 6. – S. 125.

consequently derived from, the people»)¹. З причини наявності цього документа та його значного впливу на прийняті згодом Декларацію незалежності США, Білль про права та французьку Декларацію прав людини і громадянина можна стверджувати, що згідно з американською конституцією вперше було сформовано державу, що ґрунтувалася на засадах народного суверенітету. Виступаючи у Пенсільванії на конвенті з приводу ратифікації проекту конституції, один з батьків-засновників американської нації Дж. Вілсон заявив: «Найвища, абсолютна й невідконтрольована влада належить народові... Великий і гострий розум Локка, здається, єдиний, який вказав на цю найбільшої правдивості теорію»².

Принагідно слід зауважити, що при оцінці доктрини народного суверенітету в США дослідник має розрізнати періоди революції й створення конституції, оскільки вони розділені майже двома десятиліттями бойових дій і суспільної нестабільності. У ході першого періоду в американській літературі робилися спроби обґрунтувати повстання проти вже існуючої влади в основному посиленнями на Дж. Локка, який стверджував, що народ має право на втручання у справи влади у разі надзвичайних обставин. Погляди британського мислителя помітні при зверненні до Декларації незалежності, однак там немає будь-яких згадок про народний суверенітет. Т. Джефферсон та його соратники скоріш за все були знайомі з роботами Ж.-Ж. Руссо, однак його формулювання народного суверенітету в документах того періоду не простежується³. Держава інституційно відокремлена від народного контролю, що побічно підтверджується наявністю колегії виборщиків. Відповідно жоден політичний суб'єкт чи

---

¹ Виргинская Декларация прав [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gunstonhall.org/documents/vdr.html>

² Цит. за: Richards, D. Foundations of the American Constitutionalism [Текст] / D. Richards. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – P. 96. Gordon, S. Controlling the State : Constitutionalism from Ancient Athens to Today / S. Gordon. – Cambridge : Harvard University Press, 2002. – P. 19–59.

³ Gordon, S. Controlling the State : Constitutionalism from Ancient Athens to Today [Текст] / S. Gordon. – Cambridge : Harvard University Press, 2002. – P. 19–59.

інститут у США не наділений владою, котру можна було б охарактеризувати як абсолютну, неподільну чи постійну. Навпаки, різні актори мають рівний і незалежний статус для того, аби вони могли стримувати один одного. Народ не має права змінювати Конституцію, метою якої є, скоріше, його захист від властей, а зовсім не наділення народу чи його представників боденівським суверенітетом.

Що стосується другого періоду, то тут є деякі сумніви: хоча текст Конституції США починається з фрази «Ми, народ Сполучених Штатів...»¹, при подальшому визначенні структури органів влади згадок про суверенів більше не спостерігається. Власне, Конституція США відображає американську інтерпретацію республіканської ідеї як правління не безпосередньо народу (у чому чимало американських авторів вбачають відмінність від демократії як форми правління), а кращих його представників, зібраних у парламенті².

На своїй «батьківщині» — у Франції, на відміну від США, концепція народного суверенітету отримала не лише загальне сприйняття, але й нормативне закріплення. Однак її використання під час Великої французької революції було більше схоже на спроби морального виправдання кривавої тиранії і безчинств, аніж на свідомий рух до демократії. Разом з тим, незважаючи на недобросовісне застосування й історичні ексцеси, доктрина народного суверенітету посіла своє місце як у західній політико-правовій думці в цілому, так і в конституційних документах зокрема.

Аби уникнути «проблеми Руссо», з урахуванням практичної неможливості здійснення прямого народного суверенітету, була розроблена концепція суверенітету парламенту. Вона сходить до

---

¹ Конституція США [Текст] // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. — Х.: ФІНН, 2009. — С. 333.

² Natelson, R. G. A Republic, not a Democracy? Initiative, Referendum, and the Constitution's Guarantee Clause [Текст] / R.G. Natelson // *Texas Law Review*. — 2002. — Vol. 80. — P. 807–857; Meyers W. P. America: Republic or Democracy? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.williampeymeyers.org/republic.html>

ідей Т. Сміта, висловлених наприкінці XVI ст., і Р. Хукера, одного з видатних тогочасних теологів¹. Згідно з цією концепцією парламент позиціонується як представник народу. Даний статускво ствердився у Великобританії після революції 1688 р., і навіть торі визнали його до кінця другого десятиліття XVIII ст.² У подальшому істотний внесок у розробку концепції парламенту як суверена внесли британський журналіст XIX ст. У. Беджгот і його співвітчизник, юрист і конституційний теоретик А. Дайсі³.

У XIX ст. ідея народного суверенітету стала пануючою, однак чимало авторів (зокрема, Г. Гегель) заперечували можливість безпосереднього народного суверенітету. Завдяки цьому виникла можливість об'єднувати народний суверенітет з різними формами правління (не лише з республікою, але й з монархією). Однак це поставило завдання обґрунтування співвідношення суверенітету і поділу влади. Вирішуючи її, представники німецької державної теорії права вважали, що народний суверенітет не означає права панування керованих над керуючими, оскільки й ті й інші є складові частини загальної волі. Тому народ — джерело усілякої влади, але він навряд чи може бути джерелом державного управління⁴.

Аби уникнути асоціації з пануванням більшості над індивідом, котра невідворотно породжувалася поняттям «народного суверенітету», у XIX ст. в обіг почало запроваджуватися поняття суверенітету нації, що однозначно передбачало ідею єдності

---

¹ Lloyd, H. A. *Constitutionalism* [Текст] / H. A. Lloyd // *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700* / ed. by J. H. Burns. — Cambridge : Cambridge University Press, 1991. — P. 282.

² Diskinson, H. T. *The Eighteenth-Century Debate on the Sovereignty of Parliament* [Текст] / H. T. Diskinson // *Transactions of the Royal Historical Society*. — 5-th ser., 26. — P. 189–210.

³ Bagehot, W. *The English Constitution* [Текст] / W. Bagehot. — London : Oxford University Press, 2001; Dicey A. V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* [Текст] / A. V. Dicey. — [10-th ed.] — London: Macmillan, 1960.

⁴ Цит. за: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* [Текст] / eds. Brunner, O., Conze, W., Koselleck, R. — Stuttgart : Klett-Cotta / J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfo, 1990. — Bd. 6. — S. 132.

більш високої, ніж сума індивідів. Так, під час революції 1848 р. у Німеччині ліберальна частина Франкфуртського парламенту обґрунтовувала його право на заснування загальнонімецької конституції тим, що «заклик до цього і повноваження на це... міститься у суверенітеті нації»¹. Однак консервативні опоненти Франкфуртського парламенту заявляли, що він був обраний не суверенною волею нації, а громадянами на основі вже існуючих конституційних принципів, котрі передбачають розподіл влад, кожна з яких вправі вважати себе уособленням суверенітету нації².

Таким чином, у ході XIX ст. питання про співвідношення монархії та суверенітету дедалі більше замінювалося проблемою співвідношення конституціоналізму і народного суверенітету. Суверенітет з точки зору конституції є найвища, але не виключна державна сила, що приймає рішення. За конституцією Німеччини 1871 р. монарх мав право вето, і в цьому був його суверенітет. К. Шмідт уже на початку XX ст. спробував вирішити цю двоїстість, заявивши, що «суверен той, хто приймає рішення про надзвичайний стан»³.

Аби обмежити народний суверенітет, Ф. Гізо висунув ідею суверенітету розуму й справедливості, тобто суверенітету права. Однак це ліберальне тлумачення призводило до «розповзання» поняття суверенітету. Для попередження подібної негативної тенденції Гегель розробив концепцію державного суверенітету.

Підсумовуючи екскурс в історію доктрини суверенітету, можна зробити певні висновки. Сама еволюція державності Нового й Новітнього часу, що породила наукове поняття суверенітету, може розглядатися з точки зору розвитку даного поняття, котре, висловлюючись словами М. Оріу, проходить три якісно відмін-

---

¹ Цит. за: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* [Текст] / eds. Brunner, O., Conze, W., Koselleck, R. – Stuttgart : Klett-Cotta / J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfo, 1990. – Bd. 6. – S. 132.

² Див.: *Radowitz, J. von. Sammelte Schriften* [Текст] / J. von Radowitz. – Berlin, 1852. – Bd. II.

³ *Schmitt, C. Politische Theologie : Vier Kapitel zur Lehre von der Souveranitat* [Текст] / C. Schmitt. – [3-rd ed.]. – Berlin : Duncker & Humblot, 1979. – S. 11.

них один від одного етапи — «фазиси». Первісно суверенітет асоціюється виключно з особою абсолютного монарха, наділеного найвищою й неподільною владою, наданою від Бога. На другому етапі суверенітет відокремлюється від особи монарха і переходить до держави чи нації, що призводить до їх персоніфікації. І, нарешті, на третьому «фазисі» еволюції суверенітет перетворюється на один з найважливіших атрибутів держави, перетворюючись на «суверенну волю персоніфікованої держави»¹. У сучасній державознавчій науці є загальноновизнаним, що державі як суверенній організації влади в суспільстві імманентно притаманні такі якості, як верховенство, публічність і єдність².

Ознаки публічності й єдності державної влади виявляються безпосередньо пов'язаними з явищем ієрархії, і разом ці властивості виявляють себе в наявності одного з державних органів (їх групи, ланки) чи рівня державної влади бути найвищою, верховною «у порядку сходження підпорядкованих властей»³. Тому «коли ми говоримо про суверенітет і прив'язуємо його до державної влади, то тут мова йде про державну владу в одному єдиному сенсі — як про владу верховну»⁴. Верховна влада «завжди утворює ієрархію, де різні посади становлять соціальні становища, котрі підносяться один над одним і ніби підтримують собою верховну владну гідність, що переважає їх усіх і єдина володіє буттєвою повнотою»⁵. Така ієрархія починає формува-

¹ Ориу, М. Основы публичного права [Текст] / М. Ориу. — М. : Изд-во Коммунист. академии, 1929. — С. 576.

² Див.: Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. — СПб. : Лань, 1999. — С. 215 ; Иеринг, Р. фон. Цель в праве [Текст] // Рудольф фон Иеринг. Избранные труды : в 2 т. Т. 1 — СПб : Юрид. центр Пресс, 2006. — С. 285 — 290; Безуглов, А. А. Конституционное право России [Текст] : в 3 т. Т.1 / А. А. Безуглов, С. А. Солдатов. — М.: Юрист, 2000. — С. 203–205; Чиркин, В. Е. Государствоведение [Текст] / В. Е. Чиркин. — М. : Юрист, 1999. — С. 92–99.

³ Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. — СПб. : Лань, 1999. — С. 215.

⁴ Поздняков, Э. А. Философия государства и права [Текст] / Э. А. Поздняков. — М. : Полиграф-Сервис, 1995. — С. 163.

⁵ Батай, Ж. «Проклятая часть»: Сакральная социология [Текст] / Ж. Батай. — М. : Ладомир, 2006. — С. 351.

тися ще на стадії протидержавного стану суспільства. І в цьому сенсі є всі підстави стверджувати, що державність виростає із соціальної ієрархії, що склалася природно.

У перекладі з давньогрецької «ієрархія» означає «священна влада»¹. Не випадково у традиційних суспільствах Стародавнього світу і Середньовіччя було прийнято визнавати священний характер верховної влади держави. Тут слово «суверенний» означає щось суміжне із сакральним², а сама верховна влада держави була водночас суспільним авторитетом.

Ієрархічність влади означає її ступінчасту структурованість і організованість, тобто наявність внутрішньої субординації в її побудові і діяльності. Влада початково і принципово не може не бути організованою, структурованою і відповідно не може не мати свого кінцевого, крайнього, останнього найвищого центру (носія), котрий концентрує у своїх руках, а потім поширює за периферичними рівнями владні функції й повноваження. Тому ми й спостерігаємо в системі державної влади будь-якої країни різні рівні, ланки, органи, підрозділи, що перебувають у певному співпорядкуванні відносно один до одного.

Таким чином, суверенітет як феномен Верховної Влади «є поняттям, що виражає ієрархічність відносин між офіційними носіями влади в державі і стверджує, що в цих відносинах має бути певна найвища точка, певний найвищий центр дії, що володіє здатністю останніх рішень»³. Елемент рішення у поняття суверенітету був внесений Ж. Боденом. Говорячи про відмінність між магістратом (тобто адміністративною ланкою) і верховними правителем, він зазначав, що наказ магістрата є просто розпорядження, тобто акт суто адміністративний, управлінський, «у

---

¹ Див.: *Философский энциклопедический словарь [Текст] / под ред. Е. Ф. Губского, Г. В. Кораблевой, В. А. Лутченко. – М. : Инфра-М, 2009. – С. 208.*

² Батай, Ж. Суверенность [Текст] / Ж. Батай // Батай Ж. «Проклятая часть»: Сакральная социология. – М. : Ладомир, 2006. – С. 375.

³ Алексеев, Н. Н. Современное положение науки о государстве и ее ближайшие задачи [Текст] / Н. Н. Алексеев // Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. – М. : Аграф, 2002. – С. 540.

той час як наказ правителя — це рішення», причому таке, котре може змінити зміст державного і правового порядку¹. Це акт конституюючий, що має політичну природу і значення для усього державно організованого суспільства, у всякому разі, здатний мати таке значення. Це впливає, як підкреслює К. Шмідт, з правомочності носія верховної влади змінювати чи взагалі скасовувати закони відповідно до потреб даного випадку, часу та осіб². Іншими словами, носієм суверенітету чи тією самою найвищою точкою, найвищим центром дії, верховною владою є той суб'єкт владної діяльності, котрому належить право на остаточні рішення з найбільш важливих, значущих питань життя держави, той, хто володіє монополією на ці останні рішення. Врешті-решт, у цьому й «полягає сутність суверенітету, котрий, — на думку К. Шмідта, — юридично повинен правильно визначитися не як владна монополія чи монополія примусу, а як монополія рішення»³, виключного й останнього, а тому й такого, що не підлягає оспорюванню, оскарженню й перегляду.

Держава є неможливою без суверенітету саме як верховної влади. Вона не може не володіти їй крайнім, кінцевим носієм, сувереном. Державний союз, що не володіє ним, не може розглядатися як самостійна, незалежна держава⁴. «Якщо такого Верховного носія немає, якщо останнє рішення за державу виносить хтось інший, то це вже не держава, а провінція, область чи щось інше, що входить до сфери якихось суверенних владних відносин як цілком самостійний член»⁵. Наявність суверенітету саме як верховної влади і є найістотніша, відмітна ознака дер-

---

¹ Див.: Боден, Ж. *Метод легкого познання истории* [Текст] / Ж. Боден. — [пер. с фр.]. — М. : Наука, 2000. — С. 146.

² Див.: Schmitt, C. *Politische Theologie : Vier Kapitel zur Lehre von der Souveranitat* [Текст] / C. Schmitt. — [3-rd ed.]. — Berlin : Duncker & Humblot, 1979. — S. 19–21.

³ Там само. — С. 26.

⁴ Грачев, Н. И. Суверенитет как феномен верховной власти [Текст] / Н. И. Грачев. // *Вестн. Саратов. гос. акад. права.* — 2006. — № 6. — С. 17.

⁵ Алексеев, Н. Н. Современное положение науки о государстве и ее ближайшие задачи [Текст] // Алексеев, Н. Н. *Русский народ и государство.* — М. : Аграф, 2002. — С. 540.

жави, без якої вона не може існувати як самостійне, незалежне політичне ціле¹. Виходячи з цього, Ж. Боден і його послідовники проводили відмінність між верховною і підпорядкованими (управлінськими) владами, виокремлюючи їх найбільш необхідні й важливі відмітні ознаки.

Верховна (суверенна) влада володіє усім обсягом повноважень, їй юридично належить уся компетенція щодо здійснення й реалізації завдань і функцій держави, і відправляються ці повноваження нею за власним правом. У даному сенсі верховна влада є універсальною — вона містить у собі всі прояви державної влади, володіє усім обсягом правомочностей і прерогатив щодо безпосереднього прийняття на себе будь-якої державної функції і всілякого повноваження *ad hoc* (для даного, конкретного випадку) чи постійно. При цьому вона може робити це у будь-який час за власним розсудом (*ad arbitrium*).

Підпорядковані влади, на відміну від верховної, наділяються чітко визначеною, точно позначеною мірою владних функцій і повноважень. Вони не мають загального повноваження на управління державою в цілому й уповноважуються лише на управління окремих, цілком певних завдань у межах тієї компетенції, котра встановлена для них актами верховної влади чи інших вищестоящих органів за її делегацією. Самі ці підпорядковані влади (органи, їх рівні й ланки) є похідними від влади верховної. Вони створюються на основі правових приписів, джерелом яких виступає верховна влада. Їх функції й повноваження не є їх власними, оскільки кожному такому органу, ланці чи рівню вони безпосередньо (прямо) чи опосередковано (побіжно) вручаються верховною владою, котра тим самим і визначає їх статус. Правові акти й будь-яка інша діяльність підпорядкованих влад перебувають під контролем і наглядом верховної влади і підлягають у певних випадках касації з її боку. За свої дії органи підпорядкованої влади та їх посадові особи можуть нести судову,

---

¹ Грачев, Н. И. Суверенитет как феномен верховной власти [Текст] / Н. И. Грачев // Вестн. Саратов. гос. акад. права. — 2006. — № 6. — С. 13–18.

адміністративну й дисциплінарну відповідальність¹. Верховна влада юридично нічийому контролю не підлягає й ні перед ким юридичної відповідальності не несе. Крім того, Ж. Боден вказав на дві істотні ознаки верховної влади, що відрізняють її від підпорядкованих (адміністративних за своєю природою) властей: постійність і абсолютний характер².

Головною ідеєю верховної влади, а звідси, і суверенітету, з точки зору її класичної концепції є повновладдя, тотальність, абсолютність, що передбачають концентрацію всіх владних функцій і повноважень в руках її безпосереднього держателя (носія). «Усіляка влада не є справжня влада, поки вона не зробилася повновладдям», — стверджував В. Д. Катков³. «Сукупність приналежних верховній владі прав є повновладдя як внутрішнє, так і зовнішнє», — писав Б. М. Чичерін. «Юридично вона нічим не обмежена; вона може робити все, що вважає потрібним для загального блага... Ця повнота влади називається іноді абсолютизмом держави... У самодержавних правліннях Монарх тому має необмежену владу, що він єдиний представник держави як цілого союзу. Але й у будь-якому іншому способі правління верховна влада точно так само необмежена. Це повновладдя не ста-

---

¹ Див.: Алексеев, А. С. Русское государственное право [Текст] / А. С. Алексеев. — М.: Тип. О-ва распространения полезных книг, 1897. — С. 284–285; Градовский, А. Д. Начала русского государственного права [Текст] : в 2 т. Т. 1 : О государственном устройстве / А. Д. Градовский. — М. : Зерцало, 2006. — С. 143–152; Захаров, Н. А. Система русской государственной власти [Текст] / Н. А. Захаров. — М. : Изд-во журн. «Москва», 2002. — С. 239–243; Казанский, П. Е. Власть Всероссийского Императора [Текст] / П. Е. Казанский. — Одесса: Техникъ, 1913. — С. 59, 409 ; Коркунов, Н. М. Русское государственное право [Текст]. — СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1892. — Т. 1. — С. 593; Т. 2. — СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1893. — С. 3, 324; Тихомиров, Л. А. Монархическая государственность [Текст] / Л. А. Тихомиров. — М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1998. — С. 543–545.

² Дегтярева, М. И. Разработка понятия суверенитета Жаном Боденом [Текст] / М. И. Дегтярева // Полит. исследования. — 2000. — № 3. — С. 156–162.

³ Катков, В. Д. Нравственная и религиозная санкция русского самодержавия [Текст] / В. Д. Катков. — Харьков, 1907. — С. 12.

новить приналежності того чи іншого способу правління; воно існує при будь-якому способі правління, бо нерозривне із самою сутністю держави як верховного союзу»¹. Тому «будь-яка дійсна влада більшою чи меншою мірою є тотальною (повною)»². Принаймні, вона завжди прагне бути такою.

Із цього випливає, що сутність і природа верховної влади у всіх державах однакові, скрізь вона непохідна і повновладна, необмежена юридично, тобто абсолютна, що, за Ж. Боденом, становить другу істотну ознаку суверенітету. Просто в одних державах верховними органами державної влади є колегії, як у республіках, в інших — окрема особа, як у монархіях; в одних — носієм верховенства виступає тільки один орган, в інших — декілька органів, які розподіляють між собою повноваження верховної влади. У яких ситуаціях життєво необхідно, щоб як остання інстанція виступав тільки один орган, а в яких можливе виконання функцій і повноважень верховної влади кількома ланками, залежить від конкретних обставин зовнішнього і внутрішнього характеру, умов, часу й місця, традицій і звичаїв державоутворюючого народу тощо. Важливо інше: принципової відмінності в сутності виконуваних верховною владою функцій і повноважень немає, звідси і природа її при різних державних формах єдина, різниться тільки її організація³.

---

¹ Чичерин, Б. Н. Общее государственное право [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Зерцало, 2006. — С. 66. Про повновладдя верховної влади див. також: Алексеев, А. С. Русское государственное право [Текст] / А. С. Алексеев. — М. : Тип. О-ва распространения полезных книг, 1897. — С. 192–194; Казанский, П. Е. Власть Всероссийского Императора [Текст] / П. Е. Казанский. — Одесса: Техник, 1913. — С. 405–410; Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты [Текст] / Ж.-Ж. Руссо. — [пер. с фр.]. — М. : КАНОН-пресс, «Кучково поле», 1998. — С. 220–221.

² Кожев, А. Понятие власти [Текст] / А. Кожев. — М. : Праксис, 2007. — С. 49.

³ Грачев, Н. И. Государственный суверенитет и формы территориальной организации современного государства: основные закономерности и тенденции развития [Текст] : монография / Н. И. Грачев. — М. : ООО «Книгодел»; Волгоград : Изд-во Волгоград. ин-та экономики, социологии и права, 2009. — С. 56.

Таким чином, державний суверенітет виступає як визнана народом (легітимна), зовні непохідна, постійна, юридично необмежена верховна влада держави, що володіє універсальними повноваженнями на управління державою в цілому, концентруючи у своїх руках монопольне право на прийняття остаточних рішень з усіх важливих питань загальнодержавного (загальнонаціонального) значення. З організаційно-правової точки зору верховна влада являє собою найбільш високий ступінь, останню інстанцію в ієрархічній системі організації державної влади, найвищий владний центр у державі, наділений правом приймати остаточні рішення з такого кола справ, самостійне вирішення яких і дозволяє існувати державі як незалежній політичній і культурній цілісності. Тим самим саме верховна влада є реальне, фактичне вираження суверенітету держави як основна гарантія досягнення її внутрішніх і зовнішніх цілей.

З точки зору співпорядкованості в державно-правових комунікаціях верховна влада виявляється в організаційному аспекті, тобто у порівнянні зі статусом та характером взаємовідносин з іншими органами держави на рівні прийняття загальнодержавних рішень. Названим аспектам відповідає провідний елемент форми держави — форма правління, покликана показати «зовнішній» вигляд, устрій, структуру верховної влади, передбачену конституційним законодавством, а в більш давні часи — схвалену, визнану народною правосвідомістю.

Слід зазначити, що незважаючи на значну увагу древніх філософів до форм правління, останні залишалися ще багато в чому науково нерозробленими. Період остаточного оформлення наукових уявлень про форму правління та її різновиди збігся з розквітом монархії — це рубіж Нового часу. Саме тоді з усією чіткістю виявилися відмінності монархії від республіканської форми правління, були виокремлені найважливіші її різновиди: монархія абсолютна (необмежена) і конституційна (обмежена вже народним представництвом (парламентом)). У працях Дж. Гоббса, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, О. Радишева та багатьох інших мислителів того часу були зроблені спроби

узагальнити й систематизувати знання про форми правління, віднайти глибинні засади їх виникнення й розвитку. З цієї точки зору можна констатувати, що теорія суверенітету і теорія форм правління є сучасниками; вони формувалися й розвивалися в одних історичних умовах, під впливом аналогічних факторів і навіть взаємно впливаючи одна на одну.

Однак на відміну від теорії суверенітету, яка в основному сформувалася ще у XVIII ст., дійсний розквіт політико-правових вчень про форми правління припадає на XIX ст., коли британська, французька і німецька конституційно-правові школи наповнили це поняття чітким юридичним змістом. Саме з їх «легкої руки» поняття «форма правління» було запроваджене до вітчизняного державознавства і швидко увійшло до широкого вжитку. Майже до середини XX ст. воно застосовувалося в синонімічній парі з терміном «форма державного устрою» і за своїм змістом було близьким до сучасного «форма держави».

У наукових колах дореволюційної Росії жваво обговорювалися праці Й. Блюнчлі, Г. Єллінека, М. Зейделя, Р. Ієрінга, Р. Моля, Х. Прейса, Л. Штейна та ін., в яких означені західноєвропейські автори давали характеристику певних державних форм, з'ясовували їхні переваги і недоліки.

Дуже важливою в теоретичному плані була й робота професора Паризького юридичного факультету А. Есмена, який, поряд з іншим, вказував на необхідність розмежування понять «державний устрій» і «форма правління», однак наповнював їх дещо іншим змістом, ніж вони мають сьогодні. Він розглядав державний устрій насамперед як організацію верховної влади в державі, її належність одній особі чи певній колегії, а форму правління — як певний спосіб, організаційну форму реалізації цієї влади. «Слово «правління»... вживається в державному праві в різних сенсах, — писав Есмен, — Але у своєму прямому і загальному сенсі воно означає здійснення верховним правителем публічної влади; це — верховна влада в її практичному застосуванні»¹.

---

¹ Эсмен, А. Основные начала государственного права [Текст] / А. Эсмен. — М. : Изд. К. Т. Солдатенкова, 1898. — С. 9–10.

Відголоси цієї концепції простежуються і сьогодні, коли в науковій та публіцистичній літературі (переважно північноамериканській) як форму правління називають республіку і демократію, монархію і парламентаризм¹.

З кінця ХІХ ст. розділи під назвою «Форма правління» почали з'являтися в усіх підручниках з державного права Росії та загального державного права (державного права зарубіжних країн)². У цей же період термін «форма правління» потрапив і в довідково-енциклопедичні видання. Зокрема, у загальновідомому Енциклопедичному словнику Брокгауза й Єфрона (1893 р.) зазначалося, що «під формою правління розуміють організацію державної волі»³, а в Короткому систематичному словнику юридичних наук за редакцією В. В. Бітнера (1905 р.) не тільки давалася загальна характеристика основних форм правління, але й вказувалося на можливість існування різноманітних «проміжних» форм⁴. У вітчизняній дореволюційній літературі,

---

¹ Див.: Liang Ch'i-Ch'ao. A Polemic for Republican Government [Текст] / Ch'i-Ch'ao Liang // Schurman, Franz, and Schell, Orville. Imperial China: The Decline of the Last Dynasty and the Origin of Modern China, The 18th and 19th Centuries. – First Vintage Books Edition, 1967. – Р. 295–299; Adask, A. A Republican Form of Government [Текст] / A. Adask // Suspicious News Magazine. – Vol.11. – № 3. – Р. 22–39; Junning, Yiu. Res Publica Condition and Epistemic Community: Research Notes under Tulip Trees [Текст] / Yiu Junning // Workshop in Political Theory and Policy Analysis. – Indiana University, 2004. – Р. 1–14; Зидентоп, Л. Демократія в Європе [Текст] / пер. с англ. Л. Зидентоп. – М. : Логос, 2001. – 312 с.

² Див.: Никольский, Д. П. Государственное право: популярные лекции для самообразования [Текст] / Д. П. Никольский. – СПб., 1903. – С. 9–12; Лазаревский, Н. И. Лекции по русскому государственному праву [Текст] / Н. И. Лазаревский. – Т. I. Конституционное право. – СПб. : Типогр. акц. общ. «Слово», 1910. – С. 54–60; Кокошкин, Ф. Ф. Лекции по общему государственному праву [Текст] / Ф. Ф. Кокошкин. – М. : Зерцало, 2004. – С. 241–251.

³ Энциклопедический словарь [Текст]. – Т. IX. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1893. – С. 422.

⁴ Краткий систематический словарь юридических наук. Ч. 1. Основы государственного права [Текст] / под ред. В. В. Битнера. – СПб. : Изд-во В. В. Битнера, 1905. – С. 37–38.

присвяченій теоретичним основам державності, основна увага приділялася засадничим принципам, покладеним в основу кожної з головних форм правління — монархії і республіки. Найбільш значимими в даному аспекті були роботи А. С. Алексеева¹, І. О. Ільїна², М. І. Палиєнка³, К. Н. Соколова⁴, І. Л. Солоневича⁵, Л. О. Тихомирова⁶, В. М. Устинова⁷. Після революційних подій 1905 р. і набуття Росією деяких зовнішніх рис конституційної монархії, на хвилі демократичного руху увага вітчизняних державознавців дедалі частіше зверталася на зарубіжний досвід функціонування республіканських установ, представницьких інституцій тощо.

Представники дореволюційного державознавства вважали, що вид і характер форми правління «залежить від організації верховної влади в державі»⁸ або безпосередньо з нею пов'язані. На цій позиції стояли на початку ХХ ст. такі крупні мислителі, як Б. М. Чичерін, Г. Ф. Шершеневич, П. А. Сорокін,

---

¹ Алексеев, А. С. Монархический принцип в конституционном государстве [Текст] / А. С. Алексеев // Юрид. зап. — Ярославль, 1908. — Вып. II. — С. 213–250; Алексеев, А. С. Теоретическое обоснование монархического принципа [Текст] / А. С. Алексеев // Юрид. зап. — Ярославль, 1909. — Вып. I (III). — С. 1–26.

² Ильин, И. А. О монархии и республике [Текст] / И. А. Ильин // Вопросы философии. — 1991. — № 4. — С. 108–151.

³ Палиенко, Н. И. Основные законы и форма правления в России [Текст] / Н. И. Палиенко // Ученые записки. — Ярославль, 1910. — Вып. I (V). — С. 325–354; Вып. II (VI). — С. 497–542.

⁴ Соколов, К. Н. Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентского строя [Текст] / К. Н. Соколов. — СПб. : Тип. «Печатный труд» 1912. — 432 с.

⁵ Солоневич, И. Л. Народная монархия [Текст] / И. Л. Солоневич. — М. : РИМИС, 2005. — 472 с.

⁶ Тихомиров, Л. А. Монархическая государственность [Текст] / Л. А. Тихомиров. — М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1998. — 672 с.

⁷ Устинов, В. М. Учение о народном представительстве [Текст]. Т. 1 : Идея народного представительства в Англии и Франции до начала XIX века / В. М. Устинов. — М., 1912. — 653 с.

⁸ Государственное право буржуазных и развивающихся стран [Текст] : учебник / под ред. А. А. Мишина, Г. В. Барабашева. — М. : Юрид. лит., 1989. — С. 130.

В. М. Хвостов¹. Фактично до неї примикав і М. М. Коркунов².

У радянській державознавчій літературі позиції вчених щодо змісту форми правління можна розподілити на дві групи. Прихильники першого підходу, який можна умовно назвати «вузьким», зводили зміст форми правління до питання про організацію верховної, суверенної влади в державі. Вони традиційно визначали цей елемент форми держави як організацію державної влади, що характеризується її формальним джерелом³, або як організацію вищих органів державної влади, порядок їх створення⁴, а також принципи взаємовідносин між собою і з населенням⁵. Інша група авторів додержувалася більш широкого погляду на форму правління — як на організацію держави, що включає в себе не лише організацію верховної влади, але й порядок утворення державних органів (особливо вищих і центральних), взаємовідносини між їх різними ланками⁶.

---

¹ Див.: Сорокин, П. А. Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства [Текст] / П. А. Сорокин. — Ярославль, 1919. — С. 143–145; Хвостов, В. М. Общая теория права [Текст] / В. М. Хвостов. — СПб. — М. — Варшава — Вильно, 1914. — С. 22; Шершеневич, Г. Ф. Общая теория права [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. — М., 1912. — С. 261–263; Чичерин, Б. Н. Курс государственной науки [Текст]. Ч. 3. Политика / Б. Н. Чичерин. — М., 1898.

² Див.: Коркунов, Н. М. Лекции по общей теории права [Текст] / Н. М. Коркунов. — СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2003. — С. 311–316.

³ Основы теории государства и права [Текст] : учеб. пособие / отв. ред. С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1971. — С. 53; Теория государства и права [Текст] : учебник / под ред. М. Н. Марченко. — М. : МГУ, 1987. — С. 45.

⁴ Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия [Текст] / ред. совет : В. М. Чхиквадзе (пред.), Н. Г. Александров, С. Н. Братусь и др. — М. : Юрид. лит., 1970. — С. 238.

⁵ Петров, В. С. О содержании и форме государства [Текст] / В. С. Петров // Вест. Ленинград. ун-та. — 1967. — № 11. — С. 111; Теория государства и права [Текст] : учебник / под ред. Л. С. Явича. — Л. : ЛГУ, 1987. — С. 45; Юрид. энцикл. словарь [Текст] / гл. ред. А. Я. Сухарев. — М. : Сов. энцикл. — С. 508.

⁶ Теория государства и права [Текст] : учебник / под ред. А. И. Денисова. — М. : Юрид. лит., 1980. — С. 49–50.

Для новітніх досліджень у галузі конституційного права при-
таманні спроби дуалістичного підходу, коли поряд з узагальненим
визначенням форми правління дається його більш широка тран-
скрипція. «Форма державного правління відображає порядок
формування, структуру і принципи взаємовідносин вищих органів
державної влади і управління, — зазначають Р. В. Єнгибарян та
Е. В. Тадевосян. — Форма правління дає відповідь на запитання,
кому в державі належить суверенітет, хто стоїть на чолі цієї дер-
жави і які основи її взаємовідносин з іншими вищими державни-
ми органами, чи є поділ влад і який характер відносин між ними,
а також між державними органами і населенням тощо»¹.

У деяких працях простежуються спроби формалізації елементів
форми правління та їх системного викладення. Зокрема, К. В.
Арановський вважає, що форми правління розрізняються за п'ятьма
критеріями: 1) юридичне джерело суверенітету; 2) повноваження і
політична роль представницького органу влади; 3) склад повно-
важень і політична роль глави держави; 4) умови відповідальності
глави держави; 5) тип політико-правового зв'язку між державою і
особою — громадянство чи підданство оформлює відносини між
державою і політично правоздатними особами². Схожий, системний
підхід відображений і в тому визначенні, яке пропонується харків-
ськими теоретиками держави і права: «Форма правління будь-якої
держави вказує: на структуру і повноваження вищих органів дер-
жавної влади; порядок їх утворення і характер взаємовідносин між
ними; ступінь і форми участі громадян у формуванні вищих орга-
нів влади; відносини між вищими органами влади і населенням і
ступінь впливу населення на прийняття державних рішень; трива-
лість повноважень і характер змінюваності вищих органів влади;
способи легітимації державної влади та її підстави»³.

---

¹ Єнгибарян, Р. В. Конституционное право [Текст] : учебник / Р. В. Єнгибарян, Э. В. Тадевосян. — М. : Юристъ, 2000. — С. 220.

² Арановский, К. В. Государственное право зарубежных стран [Текст] : учебник для вузов / К. В. Арановский. — М. : ФОРУМ — ИНФРА-М, 1998. — С.154—155.

³ Загальна теорія держави і права: підручник [Текст] / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — С. 86.

Деякі правознавці розуміють під формою правління організацію всієї державної влади¹, тобто її організацію в цілому звернуто до низу і включають до зазначеної дефініції, крім вищих органів держави, й інші, в т.ч. місцеві державні органи².

Вважаємо, що незалежно від різних підходів до змісту поняття форми правління її природною й визначальною основою є організація саме верховної влади. І передусім поняття форми правління показує устрій, будову верховної державної влади, її структуру, порядок формування і діяльності при прийнятті рішень загальнодержавного значення. Саме організація (устрій) і діяльність верховної влади по-справжньому істотні при визначенні й типізації різноманітних видів монархії й республіки, а також виявленні їх відмітних ознак.

Якщо взяти до уваги той факт, що верховенство влади є сутнісною ознакою суверенітету, можна зробити висновок, що визначальною ознакою форми правління переважна більшість авторів називає ознаку суверенітету. Іншими словами, саме відповідь на питання, хто визнається формальним джерелом і носієм усієї повноти влади в країні, має визначити належність держави до монархічної чи республіканської форми правління. Для всіх без винятку республік сутнісною ознакою є визнання сувереном народу як політико-правової спільноти людей. У мо-

---

¹ Проблемы общей теории права и государства : учебник [Текст] / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Изд. гр. НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — С. 595—596.

² Комаров, С. А. Общая теория государства и права [Текст] : учебник / С. А. Комаров. — 3-е изд. — М. : Юрайт, 1997. — С. 56; Марченко, М. Н. Проблемы общей теории государства и права [Текст] : учебник : в 2 т. Т.1. Государство / М. Н. Марченко. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. — С. 217—218; Теория государства и права [Текст] : курс лекций / под ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало, 1998. — С. 96; Оприлов, Я. И. Специфика формы государственного правления современной России: теоретико-правовое исследование [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ярослав Игоревич Оприлов. — Самара, 2001. — С. 32; Черданцев, А. Ф. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. Ф. Черданцев. — М. : Юрайт, 1999. — С. 125; Фаткуллин, Ф. Н. Проблемы теории государства и права : курс лекций [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин. — Казань : Изд-во КГУ, 1987. — С. 79; Якушик, В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) [Текст] / В. М. Якушик. — К. : Лыбидь, 1991. — С. 121.

нархія сувереном визнається не народ, а монарх. Зокрема, доктрина монархічного принципу у вітчизняній дореволюційній літературі виходила із постулату, що монархові належить вся повнота влади за власним правом, а народне представництво жодним чином не може бути співносієм державної влади, а лише установою, підпорядкованою монархові, установою, що отримує свої повноваження від монарха і здійснює функції державної влади в межах, монархом установлених.

Тому найважливішою рисою монархії, її сутнісною характеристикою, що принципово відрізняє її від республіки, є те, що монарх принаймні формально визнається джерелом влади та її верховним носієм¹. Фактично це означає проголошення монарха сувереном і визнання за ним верховної державної влади. Як слушно зауважує російський публіцист Е. Зибницький, «типологічно монархія — це аж ніяк не культ особи, оскільки вона не пов'язана з особою власителя і відтворюється у нескінченній черзі спадкоємців престолу. Монархія — це культ місця, культ престолу, якщо завгодно...»².

Достатньо повне і глибоке розуміння цієї юридичної характеристики монархії неможливе без усвідомлення сутності верховної влади в державі. Недарма в дореволюційних роботах з державного права цим питанням був присвячений окремий розділ³. Основними ознаками верховної влади є такі: 1) верховна

---

¹ Общая теория государства и права [Текст] : акад. курс : в 2 т. Т. 1. Теория государства / отв. ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало, 1998. — С. 180; Любашиц, В. Я. Теория государства и права [Текст] : учебник / В. Я. Любашиц, А. Ю. Мордовцев, И. В. Тимошенко, Д. Ю. Шапсугов. — М. : ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д : Изд. центр «МарТ», 2003. — С. 119.

² Зибницький, Э. Монархический принцип и власть [Текст] / Э. Зибницький // Новый Мир. — 2007. — № 4. — С. 77.

³ Градовский, А. Д. Начала русского государственного права [Текст] : в 2 т. Т. 1: О государственном устройстве / А. Д. Градовский. — М. : Зерцало, 2006. — С. 143–165; Кокошкин, Ф. Ф. Лекции по общему государственному праву [Текст] / Ф. Ф. Кокошкин. — М. : Зерцало, 2004. — С. 164–177; Чичерин, Б. Н. Общее государственное право [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Зерцало, 2006. — С. 61–83; Котляревский, С. А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов [Текст] / С. А. Котляревский. — М. : Зерцало, 2004. — С. 287–307; Казанский, П. Е. Власть Всероссийского Императора [Текст] / П. Е. Казанский. — Одесса : Техникъ, 1913. — С. 1–21.

влада є єдиною й неподільною (англ. — *indivisible*), що означає єдність володарюючої волі; 2) верховна влада є постійною й безперервною; фізичні особи, які її здійснюють, можуть змінюватися, проте сутність влади як установи зберігається безперервно; 3) верховна влада є незалежною від будь-якої іншої; 4) верховна влада є представницею вищого морального порядку і в цьому сенсі визнається священною; 5) верховна влада є непорушною, всі мають виказувати їй свою повну покору; 6) верховна влада існує для спільного блага і діє для спільного блага, а тому є невідповідальною; 7) верховна влада поширюється на все, що перебуває на її території, тобто є всеосяжною; 8) верховна влада є джерелом усякої державної влади; підпорядковані влади отримують від неї право володарювати і діють від її імені¹. Російський державознавець В. М. Хвостов вважав, що вищим органом слід називати той з органів держави, який: 1) приводить у рух державний механізм і підтримує цей рух; 2) котрому належить влада остаточно санкціонувати зміни правопорядку в державі². Сукупність прав, що належать верховній владі, є повновладдя (нім. *Machtvollkommenheit*), як внутрішнє, так і зовнішнє. У французькій та англійській державознавчій літературі верховенство влади ще з часів Ж. Бодена має назву суверенітету (фр. *souverainete* — верховна влада), а її права — суверенних прав.

У «старих» німецьких конституціях — баварській 1818 р., вюртемберзькій 1819 р. і, частково, у саксонській 1831 р. — прямо йшлося про суверенітет короля, котрий здійснювався у встановлених самим королем конституційних формах. «Король, — проголосувала баварська конституція, — є главою держави; він поєднує в собі всі права суверенної влади і здійснює їх згідно з правилами, котрі він встановив у цій конституції»³. Саме в ні-

---

¹ Чичерин, Б. Н. *Общее государственное право* [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Зерцало, 2006. — С. 63–66.

² Хвостов, В. М. *Общая теория права* [Текст] / В. М. Хвостов. — СПб. — М. — Варшава — Вильно, 1914. — С. 26.

³ Цит. за: Котляревский, С. А. *Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов* [Текст] / С. А. Котляревский. — М. : Зерцало, 2004. — С. 22.

мецькій державно-правовій літературі середини ХІХ ст. (у працях Бернацка, Борнгака, Гачека, Гнейста, Гротефенда, Єллінека, Зібеля, Мауренбрехера, Мейера, Хайнце, Штейна, Штенгеля, Шульце та ін.) сформувалося класичне розуміння монархічного принципу. Зокрема, Штенгель у своїй роботі «Державне право Пруссії» стверджував: «Король зосереджує в собі всі сторони державної влади. При тлумаченні пруської конституції слід виходити з таких засад: королю пруському належить сукупна державна влада за власним правом — належить тільки йому. Лише у здійсненні її він настільки обмежений, наскільки таке обмеження випливає з конституції чи більш пізніх законів»¹. Аналогічну думку висловлював і Г. Мейер, коли зазначав: «Монарх — носій державної влади. Він покликаний безпосередньо конституцією до свого положення і не запозичує ні від якого іншого органу своє право. Він зосереджує у своїй особі всю повноту державного верховенства і влади. Монарх поєднує у своїй особі сукупну державну владу. Однак... в силу конституції він при здійсненні своїх прав обмежений додержанням певних форм, частково сприянням інших органів»².

Згодом, особливо після хвилі буржуазно-демократичних революцій, що охопили Європу в ХІХ ст., про суверенітет монарха у конституціях вважали за краще не згадувати. Твердження про монархічний суверенітет зустрічається тільки у ст. 4 японської конституції 1889 р., яка в цьому відношенні схожа на ранні німецькі: «Імператор — глава імперії, поєднує у своїй особі всі верховні права, котрими він користується згідно з приписами даної конституції»³. У ХХ ст. згадка про суверенітет монарха остаточно зникла з конституційних текстів, хоча британський монарх і сьогодні, попри всю обмеженість його влади, офіційно називається сувереном.

---

¹ Цит. за: Котляревский, С. А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов [Текст] / С. А. Котляревский. — М. : Зерцало, 2004. — С. 319.

² Там само.

³ Конституция Японии от 11 февраля 1889 г. [Текст] // Новик, И. Д. Современные конституции. — М. : Изд. Д. П. Ефимова, 1905. — С. 742.

У монархії верховна влада належить главі держави на основі його власного права, і саме йому, принаймні формально, надано можливість приймати остаточні рішення з найважливіших питань державного життя, йому належить «вищий установчий авторитет»¹. Верховенство влади монарха полягає в тому, що його веління є обов'язковими для всіх державних органів і підданих, тоді як політична воля підпорядкованих властей чи підданих не є юридично обов'язковою для монарха.

Для самодержавно-монархічної свідомості єдність верховної влади є безсумнівною. Ця єдність впливає із самого верховного характеру влади монарха, оскільки влада не всеосяжна вже за визначенням не є владою верховною. Водночас верховна монархічна влада не виключає відносного функціонального розподілу та певної автономії властей, підпорядкованих верховній. Більше того, монархізм передбачає такий розподіл і автономію, зрозуміло, з обмеженням їх прерогативами монарха.

Особа, наділена верховною владою, є органом держави і представником загальнодержавної волі. При цьому вона утримує владу за публічним, а не за приватним правом, тобто не як власність, а як посаду, в ім'я суспільної мети. У даному контексті Б. М. Чичерін звертав увагу на те, що влада належить «не особі, як такій, а місцю чи сану, що вона обіймає, тобто особі юридичній, котрої фізична особа є тільки представник»².

Ця ознака виявляється в особливостях політико-правового зв'язку між особою і державою. В епоху Середньовіччя відповідно до трьох видів публічної влади, що діяли на той час, — сеньйорату, сюзеренітету й муніципальної влади міських громад, розрізнялися й три види політико-правового зв'язку між нею та особою, а саме — доменіальне підданство, васальна залежність і муніципальне громадянство³. У державах Нового часу було

---

¹ Котляревский, С. А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов [Текст] / С. А. Котляревский. — М. : Зерцало, 2004. — С. 303.

² Чичерин, Б. Н. Общее государственное право [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Зерцало, 2006. — С. 69.

³ Тарановский, Ф. В. Энциклопедия права [Текст] / Ф. В. Тарановский. — СПб. : Лань, 2001. — С. 374.

створено нову форму підкорення владі — державне підданство як пряме (а не за феодалними сходами) підпорядкування всього населення єдиній загальнодержавній владі. Падіння монархічного абсолютизму і встановлення представницького правління виявило нову сторону у відносинах населення до державної влади, а саме — участь населення у здійсненні влади. Ця сторона вже не вкладалася у попередні межі державного підданства й була оформлена в конструкцію державного громадянства на взірць давньоримського та муніципального. З кінця XVIII і до початку XX ст. політико-правовий зв'язок між особою і державою незалежно від державної форми правління переважно розглядався в єдності підданства й громадянства. Підпорядкування владі розглядалося при цьому як підданство, а участь у здійсненні державної влади — як громадянство. Однак уже в другій половині XVIII ст., особливо після Великої французької революції дедалі частіше робилися спроби обґрунтувати тезу про те, що громадяни на відміну від підданих виступають як рівноправні члени суспільства, які усвідомлюють власні особисті інтереси, і співвідносити їх з інтересами суспільства й держави¹. Але вже у XX ст., з розвитком вчення про державно-правовий статус особи, для визначення політико-правового зв'язку між особою й монархічною державою закріпився термін «підданство», а між особою й республіканською державою — «громадянство». Такий підхід акцентує увагу на домінуванні того чи іншого принципу у відносинах між особою й державою — підпорядкування владі чи участь у її здійсненні. Демократичні тенденції другої половини XX — початку XXI ст. привели до того, що термін «громадянство» почав застосовуватися і в конституційно-правових актах монархічних держав (яскравий приклад цього — британський Акт про громадянство 1981 р. чи статті 2–4 Конституції Нідерландів 1983 р.).

Термін «підданство» на сьогодні зустрічається тільки в конституціях «першого покоління» (наприклад, ст. 8 Конституції

---

¹ Смольков, В. Г. Проблемы формирования гражданского общества [Текст] / В. Г. Смольков // Социально-полит. науки. — 1991. — № 4. — С. 9.

Бельгії 1831 р.) та в конституційних актах абсолютних монархій. При цьому останні особливо наголошують на шанобливому ставленні підданих до монарха й обов'язку беззаперечної слухняності йому. Яскравим прикладом цього може слугувати ст. 6 Конституції Саудівської Аравії 1992 р., яка проголошує: «Піддані мають бути відданими Королю згідно зі святим Кораном і традицією Пророка, перебувати у підпорядкуванні й покорі за будь-яких обставин: у радості й тузі, у добробуті й бідності».

На сьогодні республіканське врядування нерозривно асоціюється з концепцією народного суверенітету і, як правило, отримує пряме конституційне закріплення. У преамбулах переважної більшості сучасних республіканських конституцій, незалежно від конкретної моделі, народ визначається як носій суверенітету (преамбула Конституції Франції 1958 р., ст. 1 Конституції Бразилії 1988 р., ст. 3 Конституції Російської Федерації 1993 р., ст. 5 Конституції України 1996 р. тощо). Водночас характеристика народу як носія суверенітету притаманна й багатьом європейським конституційним монархіям (Іспанія, Бельгія, Швеція та ін.).

Згідно із новітніми розробками в галузі державно-правової теорії народному суверенітету в сучасних умовах як ніколи притаманні дієвість, активність, конструктивізм, динамізм. Такі елементи, як властивість і здатність народу бути верховним і повновладним, недостатні для розуміння народного суверенітету. Народ повинен бути не тільки джерелом, але й суб'єктом влади.

Саме з цих постулатів виходить більшість республіканських конституцій. Конституція Естонії 1992 р. навіть виділяє окрему главу — главу 3 «Народ» — де у ст. 56 зазначається, що верховну державну владу народ здійснює через громадян, що мають право голосу: 1) шляхом виборів до Державних Зборів; 2) шляхом референдуму. Згідно зі ст.1 Конституції Бразилії 1988 р. влада народу реалізується через обраних представників або безпосередньо. Відповідно до ст. 32 Конституції Узбекистану 1992 р. громадяни мають право брати участь в управлінні справами

суспільства і держави як безпосередньо, так і через своїх представників; така участь здійснюється шляхом самоврядування, проведення референдумів і демократичного формування державних органів. У статті 3 Конституції Російської Федерації 1993 р. і ст. 5 Конституції України 1996 р. міститься аналогічна за змістом норма: «Народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

У деяких республіках конституційно встановлені гарантії забезпечення народного суверенітету, насамперед заборона узурпації влади та право народу на опір узурпації й захист конституційного ладу. Так, відповідно до ст. 3 Конституції Литви 1992 р. ніхто не може ущемляти або обмежувати суверенітет народу, присвоювати суверенну волю, яка належить всьому народові; народ і кожний громадянин має право протидіяти будь-кому, хто насильницьким шляхом посягає на незалежність, територіальну цілісність, конституційний лад Литовської держави.

У статті 5 Конституції Республіки Угорщина в редакції 1990 р. закріплено, що держава захищає свободу і владу народу, а в ст. 2 — що діяльність будь-яких громадських організацій, державних органів або громадян не може бути спрямована на захоплення влади насильницьким шляхом чи на виключне володіння владою; кожен має право, а також зобов'язаний застосовувати правові заходи проти таких спроб. Відповідно до ст. 10 Конституції Узбекистану 1992 р. від імені народу можуть виступати тільки обрані ним парламент і президент; жодна частина суспільства, політична партія, громадське об'єднання, рух чи окремі особи не можуть виступати від імені народу. Стаття 32 Конституції Словаччини 1992 р. передбачає, що, у випадку коли діяльність конституційних органів або застосування правових норм стають неможливими, кожний громадянин має право чинити опір усім, хто посягатиме на демократичне функціонування прав людини та основних свобод, викладених у Конституції. У статті 20 Основного Закону ФРН 1949 р. закрі-

плено, що всі німці мають право чинити опір будь-кому, хто намагається змінити конституційний лад, якщо інші засоби не можуть бути використані.

На позиціях народного суверенітету стоять і конституції переважної більшості сучасних монархічних держав. Зокрема, згідно зі ст. 33 Конституції Бельгії 1831 р. всі влади походять від нації. Стаття 32 Конституції Люксембургу 1868 р. передбачає, що суверенітет належить нації, а Великий герцог здійснює його відповідно до Конституції і законів країни. Стаття 1 Конституції Іспанії 1978 р. проголошує, що носієм національного суверенітету є іспанський народ, джерело державної влади. Аналогічні положення містяться у ст. 24.1 Конституції Йорданії 1952 р., ст. 59 Конституції Катару 2003 р., ст. 2 Конституції Марокко 1972 р., §1 глави 1 Акта про форму правління Швеції 1974 р. та в інших монархічних конституціях.

У конституціях таких обмежених монархій, як Нідерланди і Данія, народ не визначений як носій суверенітету; основним його носієм зазначається монарх, який практично повністю підзвітний парламенту і реалізує свій суверенітет через парламент, уряд і суди. Звісно, можна стверджувати, що такі казуси мають низку слабких місць, однак історична практика показала, що монархи в цих країнах вкрай рідко вдаються до самостійних політичних дій. Так, у Данії монарх востаннє розпускав уряд під час так званої Пасхальної кризи 1920 р. Цікавий випадок являє собою Великобританія, де носієм суверенітету оголошена «Королева в парламенті». Крім того, таке визначення характерне для інших систем вестмінстерського типу: Канади, Австралії, Нової Зеландії. Таким чином, формальна концентрація суверенітету в руках царюючої особи, закріплена в конституційних документах, не перешкоджає реалізації волі громадян шляхом проведення демократичних виборів, формування парламенту й кабінету міністрів, підзвітного легіслатури.

У близькосхідних монархіях діє інший принцип: джерело суверенітету може мати божественний або природний характер, через який, у свою чергу, легітимізується влада правителя.

Оскільки іслам є в них державною релігією, а шариат — основним джерелом законодавства, то ідеальним носієм суверенітету має виступати Аллах. В Основному нізамі про владу Саудівської Аравії (1992 р.) це положення виражене в найбільш чіткій формі: «Уряд у Саудівській Аравії отримує владу зі Священного Корану і традицій Пророка» (ст. 7)¹.

В абсолютних монархіях в їх «класичному» вигляді сувереном завжди визнавався монарх, а тому в них про безпосереднє народовладдя не йдеться. Однак протягом останніх 10–15 років держави Арабського Сходу, в яких продовжує існувати абсолютизм, перебувають на етапі суттєвих політичних реформ, які включають формування представницьких органів влади, визнання за жінками виборчих прав, пошук нових форм взаєморозуміння між владою й народом. Так, у Бахреїні у 2002 р., вперше з часу розпуску законодавчого органу в 1975 р., шляхом виборів була сформована нижня палата Національної Асамблеї. В Омані, починаючи з 2000 р., вибори до парламенту стали загальними. Конституція Катару 2003 р. передбачає проведення виборів до Консультативної ради, яка буде складатися з 45 осіб (30 — обираються прямим і таємним голосуванням за участю як чоловіків, так і жінок, 15 призначатимуться еміром).

Таким чином, з другої половини ХХ ст. відбувається поступовий «дрейф» абсолютних монархій у бік конституціоналізму. На сьогодні навіть у тих «раритетних» монархіях, в яких влада монарха фактично нічим не обмежена (Оман і Саудівська Аравія), прийнято конституції, а питання про те, хто є джерелом і носієм влади, тактовно обходиться увагою, щоб виключити можливий дисонанс із їх загальнодемократичними деклараціями. Однак слід констатувати: поки що в зазначених країнах відбувається керування й дозована демократизація, партійна система відсутня, політичні свободи обмежені, а мусульманство є державною релігією, що домінує над конституційним законодавством.

---

¹ Основний нізам (Конституція) Саудівської Аравії 1992 р. [Текст] // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 310.

Суттєве значення у процесі здійснення народного суверенітету має референдум, шляхом проведення якого можуть вирішуватися не тільки питання прийняття й затвердження конституції чи інших правових актів, нагальних проблем державного і суспільного життя, а й питання щодо зміни чи затвердження форми правління, перетворень державного механізму.

Право народу безпосередньо визначати форму держави чи конституційного ладу прямо закріплено у конституціях деяких країн з республіканською формою правління. Так, відповідно до ст. 1 Конституції Ірландії 1937 р. народ затверджує невід'ємне, невідчужуване і суверенне право обирати власну форму правління, визначати свої відносини з іншими народами й розвивати своє політичне, економічне, культурне життя відповідно до власних нахилів і традицій. Стаття 39 Конституції Мексики 1917 р. закріплює, що народ у будь-який час має невід'ємне право змінити чи поміняти форму правління. У статті 3 Конституції Словенії 1991 р. йдеться про те, що Словенія є державою усіх її громадян, яка ґрунтується на незмінному та невід'ємному праві словенського народу на самовизначення. Стаття 2 Конституції Хорватії 1990 р. проголошує, що парламент і народ безпосередньо, незалежно та згідно з Конституцією вирішують питання про регулювання економічних, правових та політичних відносин у республіці, про об'єднання в союзи з іншими державами.

Світова практика проведення референдумів з питань визначення форми правління є досить багатою. Вони застосовувалися у Люксембурзі (1919 р.), Греції (1920, 1924, 1927, 1934 і 1974 рр.), Болгарії (1946 р.), Італії (1946 р.), Гані (1960 р.), Бразилії (1993 р.), Молдові (1999 р. та інших країнах.

Проте у деяких країнах з республіканською формою правління конституційно заборонено змінювати форму державного ладу. Наприклад, згідно з ч.1 ст. 110 Конституції Греції 1975 р. не можуть бути переглянуті положення конституції, що визначають основу і форму державного ладу країни як президентської парламентської республіки. Стаття 139 Конституції Італії 1947 р. та

ст. 89 Конституції Франції 1958 р. містять аналогічну за змістом норму. Відповідно до ст. 288 Конституції Португалії 1976 р. закони про перегляд конституції повинні поважати республіканську форму правління, національну незалежність і єдність держави, плюралізм думок і політичних організацій, поділ і взаємозалежність органів державної влади.

Однак, якщо прямого конституційного закріплення такого права народ не має, можливість визначення форми держави може бути реалізована шляхом затвердження на референдумі нової конституції чи змін до неї стосовно форми правління, державного устрою, основ конституційного ладу. У деяких країнах конституцією спеціально передбачено, що «загальні положення», тобто положення щодо основ конституційного ладу, форми правління та державного устрою можуть бути змінені тільки в результаті референдуму (ст. 165 Конституції Естонії, ст. 148 Конституції Литви, ст. 156 Конституції України).

У рамках конституційної модернізації навіть в абсолютних монархіях сьогодні прослідковується тенденція залучення громадян до процесу прийняття чи оновлення Основного Закону. Так, у квітні 2003 р. референдумом прийнято нову Конституцію в Катарі, причому на підтримку документа проголосували 96 % його учасників. У лютому 2001 р. в Бахрейн референдумом схвалено Національну хартію, яка накреслила основні напрями політичних і соціально-економічних перетворень. Нею передбачено низку заходів щодо утворення двопалатного парламенту й незалежної судової влади, надання громадянських прав підданам, їх рівність перед законом незалежно від статі, соціального походження, релігійної належності.

Нині референдум активно використовується не лише для легітимації форми правління в цілому, але й окремих її елементів. Зокрема, однією з новітніх тенденцій сучасного конституціоналізму стало проведення референдумів з приводу зміни строку повноважень глави держави. У 1976, 1985, 1993 та 1999 рр. такий референдум був проведений в Єгипті, у 1978 р. — у Сирії, у 1984 р. — у Заїрі, у 1995 та 2001 рр. — в Узбекистані, у 2000 р. —

у Франції, у 2002 р. — в Іраку та Пакистані. Варто зауважити, що в усіх названих випадках йшлося про подовження строку повноважень глави держави, і тільки у Франції — про скорочення. У такий спосіб зміни форми правління отримували вищий ступінь легітимації, оскільки засвідчували безпосередню підтримку з боку народу.

Безпосередня реалізація народом своєї політичної волі і її вплив на форму правління може розглядатися і в аспекті поділу влади. Так, деякі науковці крім традиційних гілок влади виокремлюють установчу гілку, яка належить корпусу виборців, що мають повноваження на встановлення конституційних засад державного і суспільного ладу шляхом референдуму. Додатковим аргументом на користь такої позиції є положення конституцій зарубіжних країн, що передбачають можливість розпуску парламенту, імпічменту президента, недовіри уряду за результатами референдуму.

Так, відповідно до ст. 100 Конституції Єменської республіки 1994 р. президент може достроково розпустити парламент тільки після проведення загальнонаціонального референдуму. Якщо абсолютна більшість підтримає розпуск, президент видає відповідний декрет і розпускає парламент.

Особлива роль відведена всенародному голосуванню в Єгипті. Згідно зі ст. 76 Конституції Єгипту 1971 р. висунутий парламентом кандидат у президенти може обійняти цю посаду тільки тоді, коли отримає абсолютну більшість голосів за результатами загального референдуму. Стаття 127 цієї ж конституції передбачає, що ініціювання питання про відповідальність уряду здійснюється парламентом, передається на розгляд президенту, який проводить узгоджувальні процедури за участю зацікавлених сторін, а у випадку недосягнення згоди між ними повторно виносить це питання на розгляд парламенту. Якщо парламент підтверджує своє рішення, глава держави приймає рішення про проведення загального референдуму. За умови підтримки уряду референдумом парламент вважається розпущеним; у противному випадку Президент приймає відставку уряду.

Починаючи з другої половини ХХ ст. система правління багатьох держав збагатилася різноманітними формами участі народу в реалізації державно-владних функцій. Зокрема, специфічною формою участі населення у законодавчій діяльності є інститут «народного вето», започаткований в середині ХІХ ст. в кантонах Швейцарії і передбачений на сьогодні конституціями Швейцарії (гл. 2 розд. 4), Італії (ст. 75), Данії (під п.1.7 ст. 42). Сутність цього інституту полягає у праві громадян скасовувати шляхом референдуму прийняті парламентом чи представницьким органом місцевого самоврядування нормативно-правові акти чи їх окремі положення. Особливою формою конституційного контролю є передбачена Конституцією Мексики 1917 р. процедура «ампаро» як механізм, спрямований на захист засад конституційного правопорядку, зокрема конституційних прав і свобод громадян, прав та законних інтересів юридичних осіб, компетенції органів публічної влади, що здійснюється за особливою судовою процедурою за ініціативою потерпілої сторони. Згідно зі ст. 5 Конституції Бразилії 1988 р. будь-який громадянин може в порядку «народної дії» (асао popular) звернутися до суду із заявою про скасування акта, який завдає шкоди суспільному надбанню, навколишньому середовищу чи національній культурній спадщині.

Не менш істотною характеристикою форми правління є й відповідальність державних органів і посадових осіб перед народом. Особливо часто це питання було предметом обговорення у працях дореволюційного періоду. Так, російський державознавець М. М. Коркунов підкреслював, що у республіці всі особи, які беруть участь у розпорядженні владою, відповідальні від останнього виборця до президента, що стоїть на чолі республіки і покликаний діяти від її імені. У монархії, навпаки, є й безвідповідальний орган влади — монарх. Саме в цій відмінності відповідальності і безвідповідальності полягає відмінність президента республіки і монарха, а не в обсязі чи характері їхніх функцій¹.

---

¹ Коркунов, Н. М. Лекции по общей теории права [Текст] / Н. М. Коркунов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 313.

Однак уже тоді деякі державознавці відповідальність чи безвідповідальність розглядали в аспекті не лише форми правління, а й конституційного ладу в цілому. Як зазначав М. І. Палиєнко, правова відповідальність всіх посадових осіб у державі є необхідною умовою правової держави, гарантією правомочного управління. Для її здійснення необхідна організація належної системи контролю над управлінням і діями посадових осіб. Найважливішим завданням конституційного ладу є створення дійсних гарантій законності прав громадян у повсякденному житті. Незалежні суди являють собою найкращу гарантію законності таких прав громадян. Вони забезпечують і правомірність управління, здійснюючи глибоко проникаючий у поточне життя контроль над законністю дій адміністрації. Контроль же народного представництва — це контроль загального характеру, переважно політичний, спрямований головним чином на вище міністерське управління; і головна його зброя тому політична відповідальність міністрів, відповідальність міністрів перед палатами; у цьому відношенні народне представництво є найважливішою гарантією народних прав та інтересів щодо загального напрямку урядової політики¹.

У республіках відповідальність всіх органів держави перед народом не піддається сумніву. Більше того, деякі республіканські конституції прямо це закріплюють. Зокрема, ст. 2 Конституції Узбекистану 1992 р. проголошує, що держава виражає волю народу, служить його інтересам; державні органи і посадові особи відповідальні перед суспільством і громадянами. У частині 2 ст. 3 Конституції України 1996 р. міститься аналогічне за змістом положення: «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність».

На відміну від республіканських, монархічні конституції стоять на позиції невідповідальності монарха і відповідальності інших державних посадовців. Так, відповідно до п. 13 Конституції Данії король не несе відповідальності за свої дії; його осо-

---

¹ Палиєнко, Н. И. Правовое государство и конституционализм [Текст] / Н. И. Палиєнко // Вестн. права. — СПб, 1906. — Кн. 1. — С. 155.

ба є недоторканною, а відповідальність за правління несуть міністри. Стаття 56 Конституції Іспанії також проголошує, що король є недоторканим і не підлягає відповідальності. Стаття 4 Конституції Люксембургу проголошує особу Великого герцога не тільки недоторканною, але й священною. Імунітет і недоторканність монарха підтверджуються також ст. 54 Конституції Кувейту 1962 р., ст. 30 Конституції Йорданії 1952 р., ст. 23 Конституції Марокко 1972 р., ст. 41 Конституції Оману 1996 р., §7 глави 5 Акта про форму правління Швеції 1974 р.

У підсумку можна зазначити, що за будь-якої форми правління суверен залишається невідповідальним: народ у республіці, монарх — у реальній монархії об'єктивно не може бути підданий заходам відповідальності, адже за відсутності вищестоящого авторитета їх просто нікому притягти до відповідальності. Відповідальності підлягають тільки влади похідні, вторинні, покликані втілювати в життя волю індивідуального чи колективного суверена.

Загалом, при будь-якій з форм правління верховна влада виступає як остання (найвища) інстанція держави, що володіє правом остаточних рішень з найбільш важливих питань загальнодержавного життя, самостійне ведення яких і дозволяє бути державі незалежною. Політична історія й практика сучасного державного будівництва показують, що ця інстанція може складатися: з одного одноосібного чи колегіального державного органу — самодержавного (абсолютного) монарха, парламенту, ради тощо; декількох органів — глави держави, парламенту, уряду; включати іноді не зовсім оформлені структури (центуріатні й трибутні комісії — в республіканському Римі, віче — у Київській Русі, виборчий корпус — у демократичних державах Нового й Новітнього часу). Верховна влада виступає у будь-якій державі і при будь-якій формі правління як своєрідний державно-правовий інститут, що включає в себе ті органи й структури, котрі володіють правом приймати чи брати участь у прийнятті рішень з питань суверенного значення. Порядок розподілу й концентрації прав щодо вирішення цих питань між такими ор-

ганами й структурами і визначає конкретну форму правління в державі¹.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, можемо зробити висновок про наявність прямого зв'язку форми правління із суверенітетом держави, організацією і здійсненням її верховної влади. Форма правління являє собою юридизовану форму інституціоналізації суверенітету; вона здійснює вплив як на організацію верховної влади в країні, так і на сам порядок прийняття рішень з питань суверенного значення.

---

¹ Грачев, Н. И. Государственный суверенитет и формы территориальной организации современного государства: основные закономерности и тенденции развития [Текст] : монография / Н. И. Грачев. – М. : ООО «Книгодел»; Волгоград : Изд-во Волгоград. ин-та экономики, социологии и права, 2009. – С. 113.

Розділ 2

Теоретико-методологічні основи визначення державного суверенітету

Проблема державного суверенітету належить до найбільш дискусійних як у вітчизняній, так і зарубіжній науці, що обумовлено розширенням сфер і трансформацією форм міжнародної співпраці, а також неоднозначністю інтерпретації самого терміна «суверенітет». Проблеми формулювання поняття державного суверенітету та визначення його ознак традиційно перебувають у центрі уваги дослідників¹. Найбільш значними серед наукових розробок суверенітету є праці засновників теорії суверенітету, до яких слід віднести Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гізо, Ж. де Местра, Ж. Марітеана, К. Шмітта, а також таких відомих вітчизняних і зарубіжних авторів як Г. Б. Агабекова, С. С. Алексеева, Т. Г. Андрусяка, М. І. Байтіна, А. А. Безуглова, Т. Веблена, В. М. Гессена, Ю. О. Дмитрієва, М. Дюверже, А. Есмена, Г. Єллінека, Г. В. Клейнера, М. М. Ковалевського, С. О. Котляревського, І. Д. Левіна, В. О. Лучіна, Б. Л. Манеліса, М. М. Марченко, В. С. Нерсисянца, Л. Оппенгеймера, М. І. Палієнка, М. Прело, Ю. М. Тодику, Б. М. Чичеріна, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученка, О. С. Яценка та ін., які зробили значний концептуальний внесок у розробку проблем суверенітету. Попри таку увагу проблема формулювання поняття суверенітету і уточнення його ознак продовжує бути актуальною і значущою на кожному етапі державно-правового розвитку, зокрема і в умовах сьогодення, що пов'язано передуд-

---

¹ Так, К. Шмітт зазначає, що поняття суверенітет становить найбільший актуальний інтерес з усіх юридичних понять (Шмітт К. Политическая теология [Текст] / К. Шмітт. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – С. 30).

сім з процесам глобалізації, а особливо регіональної інтеграції, які призводять до створення наддержавних об'єднань.

Актуальність певного поняття визначається значущістю явища, зміст якого воно розкриває. Сьогодні поняття суверенітету в черговий раз з часу його запровадження переживає термінологічну кризу: одже зміст, який вкладається в нього юридичною наукою, входить у протиріччя з практикою його реалізації. Така невідповідність зумовлена, зокрема, тим, що суверенітет можна розглядати в двох аспектах — формально-юридичному (це його політико-правова форма) і фактичному (його матеріальний зміст)¹.

Розвиток суспільства та держави зумовив трансформацію поняття «суверенітет» і «суверен», проявом чого стало перенесення його з особи монарха (глави держави) на державу в цілому. Складність і багатоаспектність суверенітету як явища обумовлює необхідність його розгляду в трьох аспектах: як суверенітет «народний», «національний»² і «державний»³. Слід зауважити, що лише в демократичній державі між ними існує повна взаємобумовленість: народний суверенітет лежить в основі державного суверенітету, а останній виступає механізмом реалізації першого⁴.

---

¹ Марченко М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания [Текст] / М. Н. Марченко // Правоведение. — 2003. — № 1. — С. 187.

² Політологи у своїх дослідженнях інколи підміняють поняття державного суверенітету національним, що призводить до очевидної плутанини (див, наприклад: Романова Л. М. Национальный суверенитет в условиях глобализации : институционально-правовой анализ [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00 .02 / Л. М. Романова. — Ростов-н/Д., 2009. — С. 9–10). Правники послідовно розводять вказані поняття і позначені ними явища. Більш детально див.: Порфирьев А. И. Национальный суверенитет в правовой природе российского федерализма [Текст] : монография. — М. : ООО «Книгодел», 2009. — 296 с.

³ Куян І. Скільки в державно організованій країні суверенітетів? [Текст] / І. Куян // Юрид. Україна. — 2008. — № 11. — С. 5; Юридический энциклопедический словарь [Текст]. — М. : Сов. энцикл., 1987. — С. 459–460.

⁴ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 83; Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві [Текст] / В. Шаповал // Вісн. Конституц. Суду України. — 2003. — № 1. — С. 75.

Слід зазначити, що суверенітет протягом історії характеризувався по-різному: як «концепція абсолютної і необмеженої влади в державі»¹, як «верховенство, сукупність верховних прав, що належать державі або її главі»², як «теорія, яка заявляє, що в кожній системі управління повинна бути абсолютна влада особи або органу, покликана вирішувати і бути здатною виконувати рішення»³. На сучасному етапі у вітчизняній юридичній літературі під державним суверенітетом розуміється верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади держави, її верховенство щодо будь-якої іншої влади всередині країни і незалежність від будь-якої іншої влади за її межами⁴. Таке визначення суверенітету, що використовується в юридичній і політологічній науках⁵, підкреслює, що серед численних політичних організацій лише держава виступає офіційним представником всього суспільства всередині і зовні⁶. Даний підхід до визначення змісту суверенітету нормативно оформлений Вестфальськими догово-

---

¹ The Encyclopedia Americana [Текст]. Int. ed. : In 30 vols., Danbury, Con., 1987. – Vol. 25. – P. 347.

² Энциклопедический словарь [Текст] / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского ; издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Типо-Литогр. Акц. об-ва «Издательское Дело», Брокгауз – Ефрон, 1901. – Т. 31 : Статика–Судоустройство. – С. 892–893.

³ International Encyclopedia of the Social Sciences [Текст] – Vol. 15. – N.Y. : The Macmillan Company & The Free Press, 1968. – P. 77.

⁴ Конституція України [Текст] Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – С. 8; Шаповал В. М. Суверенітет державний [Текст] / В. М. Шаповал // Юрид. енцикл. : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5 : П–С. – С. 684–685; Кокошин А. А. Реальний суверенітет [Текст] / А. А. Кокошин. – М. : Європа, 2006. – С. 47–57; Гаджиев К. С. Политическая философия [Текст] / К. С. Гаджиев. – М. : Экономика, 1999. – С. 250–259; Чичерин Б. Н. Собственность и государство [Текст] / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Изд-во Рус. христиан. гуманитар. акад., 2005. – С. 553–571.

⁵ Шевцов В. С. Суверенитет советского государства [Текст] / В. С. Шевцов. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 33.

⁶ Тихомиров Ю. А. Государство: развитие теории и общественная практика [Текст] / Ю. А. Тихомиров // Правоведение. – 1999. – № 3. – С. 10.

рами, підтверджений Ялтинськими і Потсдамськими угодами, Статутом і Конвенціями ООН і Ради Європи та іншими актами міжнародних і регіональних організацій, а також отримав відображення в конституціях переважної більшості держав, зокрема України (статті 1, 2, 5), Російської Федерації (статті 3, 4), Франції (ст.ст. 2–4), Іспанії (статті 1, 2), ФРН (ст. 20).

Слід зазначити, що головний зміст суверенітету (бути єдиною політико-територіальною організацією владарювання, що встановлює правопорядок, якому підкоряються всі фізичні особи і організації всередині країни (внутрішній аспект) і незалежною на міжнародній арені (зовнішній аспект)) залишається незмінним з моменту запровадження даної категорії. Підкреслимо, що внутрішній і зовнішній аспект суверенітету взаємообумовлені і лише у своїй сукупності утворюють відповідну якісну характеристику держави¹.

В юридичній науці досить часто розкривають сутність державного суверенітету через його ознаки. Так, В. А. Дорогін вважав, що суть державного суверенітету становлять взяті в сукупності три характерні особливості державної влади: верховенство, єдність і незалежність². Погодимося з тим, що це зауваження має сенс. Адже для того, щоб сформулювати визначення суверенітету, необхідно з'ясувати спочатку його ознаки. Вирішення цього завдання потребує аналізу поглядів на суверенітет держави.

Засновник теорії Ж. Боден у сформульованому ним понятті суверенітету вперше виділив зовнішню (незалежність держави у відносинах з іншими країнами) і внутрішню (верховенство державної влади всередині країни) сторони даного явища, а також вказав на притаманні йому ознаки: абсолютність, неподільність,

---

¹ Кузьмин Э. Л. Мировое государство: иллюзии или реальность? (Критика буржуазных концепций суверенитета) [Текст] / Э. Л. Кузьмин. – М. : Междунар. отношения, 1969. – С. 57; Суверенитет в государственном и международном праве (круглый стол) [Текст] // Советское государство и право. – 1991. – № 5. – С. 15–16.

² Дорогін В. А. Суверенитет в советском государственном праве [Текст] / В. А. Дорогін. – М. : Изд. АОН при ЦК ВКП (б), 1948. – С. 40–44, 51–55.

безперервність у часі, незалежність, невідчужуваність. Виділення цих ознак було історично обумовлене персоніфікацією суверенітету в особі монарха¹. Сформульований Ж. Боденом підхід був покладений його наступниками в основу юридичного розуміння державного суверенітету.

Т. Гоббс у праці «Левіафан» розвинув ідею про абсолютний характер суверенітету, заперечивши відповідальність верховної влади за будь-які дії чи бездіяльність перед підданими. Він також розвинув положення про зовнішній аспект суверенітету². Фактично він був одним з перших представників етатистського розуміння суверенітету, що виражається у трьох формах-принципах: верховенстві, необмеженості та незалежності держави.

Філософсько-правове обґрунтування етатистської інтерпретації суверенітету належить Гегелю, який вважав, що державна влада ніколи не обмежена законом. Сутність суверенітету в тому, що він не має визначених кордонів, логіка його сутності потребує визнання абсолютної незалежності влади³.

Вказані ідеї отримали розвиток у працях Б. М. Чичеріна і О. С. Алексеєва, які вважали, що юридично верховна влада нічим не обмежена, вона може робити все, що вважає потрібним для загального блага, може проголосити законом все, що захоче, і жодна інша установа або окрема особа не має права сказати, що це не закон⁴. В. Ф. Шершеневич, уточнюючи цю позицію, стверджував, що верховність та необмеженість — це взаємопов'язані, проте не тотожні властивості. Необмеженість

---

¹ История политических и правовых учений [Текст] : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : НОРМА, 2004. — С. 186.

² Т. Гоббс писав: «серед незалежних одна від одної держав кожна держава користується абсолютною свободою робити те, що вона вважає найбільш відповідним для свого блага». Див.: Левин И. Д. Суверенитет [Текст] / И. Д. Левин. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 219.

³ Гегель Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Мысль, 2001. — С. 211.

⁴ Див: Гаврилюк Р. О. Розвиток теорії суверенітету держави [Текст] / Р. О. Гаврилюк // Держава і право : зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. — 2006. — Вип. 32. — С. 117.

державної влади означає лише можливість влади впливати на волю підпорядкованих¹.

На думку Г. Єллінека, державний суверенітет — це здатність «юридично не пов'язаної зовнішніми силами державної влади до виключного самовизначення, а отже, і самообмеження шляхом встановлення правопорядку, на основі якого діяльність держави тільки і набуває такого характеру, що підлягає правовій кваліфікації»². Він розкривав суверенітет держави через верховенство влади, повнота якої забезпечується діяльністю законодавчої, виконавчої і судової влади на всій території. На його думку, суверенна державна влада означає владу, яка не знає над собою будь-якої іншої вищої влади, тому вона є одночасно незалежною і суверенною владою³. Доволі важливим є інший його висновок, згідно з яким верховенство виключає підкорення держави владі інших держав у міжнародній сфері за винятком добровільної згоди з боку держави на обмеження свого суверенітету⁴.

Деяко інакше перелік ознак суверенітету виглядає в працях І. Д. Левіна, на думку якого суверенітет передбачає, що в організованому в державу суспільстві публічна влада, що виступає від її імені, об'єднує в собі певні ознаки: а) єдність влади, яка виражається в наявності єдиного вищого органу або системи органів, що у своїй сукупності утворюють вищу державну владу; б) монополія владного примусу в руках держави в особі її органів; в) необмеженість державної влади; г) зовнішня незалежність держави⁵.

Аналіз запропонованих різними авторами визначень та ознак суверенітету дає підстави стверджувати, що зміст суверенітету обов'язково передбачає, з одного боку, верховенство державної

---

¹ Шершеневич В. Ф. К учению о юридической природе государства. Общая теория права [Текст] / В. Ф. Шершеневич. — М. : Издание Бр. Башмаковых, 1894. — С. 88–98.

² Еллинек Г. Общее учение о государстве (по изданию 1903) [Текст] / Г. Еллинек. — СПб : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 463.

³ Там само. — С. 457.

⁴ Там само. — С. 479.

⁵ Левин И. Д. Суверенитет [Текст] / И. Д. Левин. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 72.

влади стосовно всіх інших проявів влади в межах країни, а з другого — її незалежність у стосунках з іншими державами. При цьому верховенство означає, що дії державної влади не підпорядковані ніякій іншій владі і не можуть бути відмінені останньою за її розсудом. «Загальним носієм» верховної влади є держава, а «носієм влади у власному сенсі» — «або одна особа, або декілька осіб відповідно до законів чи звичаїв того чи іншого народу»¹.

Цікава полеміка з приводу верховенства як ознаки суверенітету відбулася між А. С. Ященком і М. І. Палиєнком. Так, перший обґрунтовував цю ознаку тим, що, по-перше, верховенство «протягається лише на обмежену сферу підлеглих їй відносин, а в такому сенсі кожна влада, оскільки вона влада для тих, хто підкоряється їй, верховна», а по-друге, тим «що при визначенні влади верховною влада береться не як така у всій сукупності своїх внутрішніх і зовнішніх відносин, а лише в штучній ізольованості від інших, незалежних відносно неї, влад». Тому «позначаючи суверенну владу як незалежну, ми беремо її у всій її життєвій повноті»². На думку М. І. Палиєнка, в основі поняття «суверенітет», лежить перш за все уявлення про вищий характер і безумовне верховенство державної влади, а не міжнародно-правова ідея незалежності, свободи держави³. Він вважав, що тільки в межах власних кордонів владарювання держави визнається власним правопорядком і над нею не стоїть ніяка інша вища правова влада⁴. З таким зауваженням не погоджувався

---

¹ Гроций Г. О праве войны и мира [Текст] / Г. Гроций : репринт с изд. 1956 г. / под общ. ред. С. Б. Крылова. — М. : Ладомир, 1994. — С. 345.

² Ященко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства [Текст] / А. Ященко. — Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. — С. 216–217.

³ Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и его правовое значение [Текст] / Н. И. Палиенко. — Ярославль : Тип. Губернского Правления, 1903. — С. 412.

⁴ М. І. Палиєнко підкреслював, що «держава — суверенна лише у своїх територіальних межах» (Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и его правовое значение [Текст] / Н. И. Палиенко. — Ярославль : Тип. Губернского Правления, 1903. — С. 439).

А. С. Ященко, на думку якого, державна влада — це влада особиста, а не територіальна¹. Вважаємо, що з позицією А. С. Ященка із цього питання не можна погодитися, оскільки очевидно, що державна влада має не особистий, а політико-територіальний характер.

Незважаючи на схожість поглядів багатьох авторів щодо поняття та змісту державного суверенітету, слід констатувати наявність відмінностей у поглядах з багатьох важливих теоретичних та практичних питань. Зокрема, йдеться про питання, ознакою держави чи державної влади виступає суверенітет. Окремі вчені абсолютизують ознаку суверенності державної влади, розглядаючи державу як «творіння Верховної Влади»² або ототожнюють суверенітет із самою державною владою³. З цього приводу слід зазначити, що державна влада характеризується як верховна виключно завдяки тому, що вона має похідний від держави характер, виступає її ознакою. Суверенітет як такий є визначальною ознакою держави, натомість державна влада є засобом його реалізації⁴. Держава як суверенне утворення формує владу, наділяючи повноваженнями органи, які її представляють як всередині суспільства, так і у відносинах з іншими державами. Отже, у цій дискусії слід виходити передусім з того, який зміст вкладається в поняття державної влади. Якщо розглядати державну владу як систему органів держави, як владу апаратну, — то вона

---

¹ Див.: Ященко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства [Текст] / А. Ященко. — Юрьев : Тип. К. Матисена, 1912. — С. 216.

² Грачев Н. И. Суверенитет как феномен Верховной Власти [Текст] / Н. И. Грачев // Закон и право. — 2007. — № 2. — С. 3.

³ Котов А. К. Государственный суверенитет Республики Казахстан: политико-правовой анализ становления и проблемы национально-государственного развития [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. К. Котов. — Алматы, 1994. — С. 28.

⁴ Наявність суверенітету держави є для державної влади необхідною передумовою реалізації її органами покладених на них завдань і функцій (Конституція України . Науково-практичний коментар [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. — 2-ге вид, переробл. і допов. — Х.: Право, 2011. — С. 7).

покликана виконувати службову роль, виступати засобом забезпечення суверенітету. Якщо ж розглядати державну владу як публічну владу, що представляє відповідний народ і державу, то її роль для забезпечення державного суверенітету є основоположною¹.

Характеризуючи державний суверенітет, дослідники окрім верховенства і незалежності, як правило, вказують й інші його ознаки, зокрема єдність і неподільність². Р. Г. Абдулатіпов окрім них пропонує виділяти також недоторканність державних кордонів і невтручання у внутрішні справи³. І. Д. Левін виділяв чотири «необхідні» ознаки суверенітету: єдність, необмеженість, монополію або концентрацію владного примусу в руках держави в особі її органів і зовнішню незалежність державної влади⁴. В. В. Горюнов додатково виділяє винятковість суверенітету держави на всій її території⁵. На невідчужуваність як ознаку суверенітету вказував В. С. Шевцов⁶. Деякі автори пропонують віднести до ознак суверенітету повновладдя, самостійність⁷, необмеженість, незмін-

---

¹ Див.: Куян І. Скільки в державно організованій країні суверенітетів? [Текст] / І. Куян // Юрид. Україна. – 2008. – № 11. – С. 7-8.

² Дорогин В. А. Суверенитет в советском государственном праве [Текст] / В. А. Дорогин. – М. : Изд. АОН при ЦК ВКП(б), 1948. – С. 40–44, 51–55; Златопольский Д. Л. Государственное устройство СССР [Текст] / Д. Л. Златопольский. – М. : Юрид. лит., 1960. – С. 124; Воронина Е. В. Право как основа формирования правового государства в России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. В. Воронина. – Н. Новгород, 2005. – С. 21–22.

³ Абдулатипов Р. Г. Федералогия [Текст] : учеб. пособие / Р. Г. Абдулатипов. – СПб. : Питер, 2004. – С. 47.

⁴ Левин И. Д. Суверенитет [Текст] / И. Д. Левин. – СПб : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 64–65.

⁵ Див.: Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – С. 12.

⁶ Шевцов В. С. Суверенитет советского государства [Текст] / В. С. Шевцов. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 35.

⁷ Кабышев В. Т. Элементы понятия государственной власти [Текст] / В. Т. Кабышев // Проблемы конституционного права / отв. ред. И. Е. Фарбер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1969. – С. 32.

ність і наявність органів влади¹. При цьому під повновладдям пропонують розуміти монополію, єдність і необмеженість державної влади², а під самостійністю — свободу вибору юридичних форм, організаційних засобів і методів проведення державою політики як усередині країни, так і поза її межами³. Ця свобода полягає в самостійному визначенні принципів організації і діяльності інших осередків влади в суспільстві⁴ і проведенні зовнішньої політики без будь-якого тиску ззовні⁵. На нашу думку, самостійність і повновладдя не є самостійними ознаками суверенітету, оскільки той зміст, що в них вкладають, відображений у таких класичних ознаках, як верховенство і незалежність. На це фактично вказує Е. Л. Кузьмін, коли пише, що володіння територіальним верховенством означає повноту влади держави на своїй території⁶. До аналогічного висновку щодо самостійності приходять В. Т. Кабышев⁷ і Б. Л. Манелис⁸. Віднесення «незмінності», під якою пропонують розуміти неможливість вкладати в поняття «суверенітет» якісно інший зміст, до ознак державного суверенітету недоцільне, оскільки не розкриває специфіку даного явища, а встановлює заборону на можливість подальшого його розвитку.

¹ Див.: Курс советского государственного права [Текст] : в 2 т. / А. И. Лепешкин, А. И. Ким, Н. Г. Мишин, П. И. Романов. — М. : Госюриздат, 1962. — Т. 1. — С. 269–279.

² Левин И. Д. Суверенитет [Текст] / И. Д. Левин. — СПб : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 65.

³ Лепешкин А. И. Советский федерализм (теория и практика) [Текст] / А. И. Лепешкин. — М. : Юрид. лит., 1977. — С. 257.

⁴ Советское государство и право [Текст] / под. ред. А. И. Лепешкина. — М. : Юрид. лит., 1971. — С. 115.

⁵ Основы Советского государства и права [Текст] : учебник / под общ. ред. А. И. Лепешкина. — М. : Просвещение, 1970. — С. 84.

⁶ Кузьмин Э. Л. Мировое государство: иллюзии или реальность? (Критика буржуазных концепций суверенитета) [Текст] / Э. Л. Кузьмин. — М. : Междунар. отношения, 1969. — С. 55.

⁷ Кабышев В. Т. Элементы понятия государственной власти [Текст] / В. Т. Кабышев // Проблемы конституционного права / отв. ред. И. Е. Фарбер. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1969. — С. 31.

⁸ Манелис Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях [Текст] / Б. Л. Манелис; отв. ред. А. И. Ишанов. — Ташкент : Изд-во «Наука» Узб. ССР, 1964. — С. 83.

Викликає заперечення також віднесення «необмеженості» до ознак суверенітету. Така характеристика суверенітету була запропонована ще Ж. Боденом, який розумів під нею абсолютну владу, що сконцентрована в єдиному органі. На думку Г. Єллінека, ця характеристика означає владу, яка не може бути обмежена взагалі¹. Пізніше під цією ознакою почали розуміти здатність суверенної влади бути джерелом всіх діючих у суспільстві юридичних норм, встановлювати «своє юридичне право»² і в цьому сенсі стояти над ним. Тобто термін «необмежений» став вживатися у значенні неможливості обмеження верховенства і незалежності держави³. Однак протягом другої половини ХХ ст. «необмеженість» суверенітету була відкинута міжнародною спільнотою, яка вважає, що, наприклад, порушення прав людини є достатньою підставою для втручання у внутрішні справи відповідної країни з боку ООН, НАТО або навіть окремих країн.

У Конституції України державний суверенітет закріплений з урахуванням положень Декларації про державний суверенітет України⁴, в якій він трактується як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах»⁵. На думку

---

¹ Єллінек Г. *Общее учение о государстве* (по изданию 1903) [Текст] / Г. Єллінек. – СПб : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 348.

² Левин І. Д. *Суверенітет* [Текст] / І. Д. Левин. – СПб : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 96.

³ Щоправда в радянські часи під це поняття пропонувалося розглядати з огляду на класовий зміст суверенітету, як «політичний принцип повновладдя диктатури пануючого класу» (Левин І. Д. *Суверенітет* [Текст] / І. Д. Левин. – СПб : Юрид. центр Пресс, 2003, 1948. – С. 92).

⁴ Про державний суверенітет України : Декларація від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

⁵ Саме з таких позицій дав тлумачення суверенітету і його ознак Конституційний Суд Росії у Постанові від 07.06.2000 р. № 10-П (див.: По делу о проверке конституционности отдельных положений Конституции Республики Алтай и Федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации»: Постановление Конституционного Суда РФ от 07.06.2000 г. № 10-П [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=10216>).

М. Орзіха, ці ознаки, повинні бути доповнені такими ознаками суверенітету, як невідчужуваність і непохідний характер¹. Якщо з приводу «невідчужуваності» як ознаки суверенітету ми висловлюємо повну згоду, то з приводу включення «непохідного характеру» до переліку ознак існують деякі сумніви.

Визначивши основні позиції правників стосовно переліку і змісту ознак державного суверенітету, перейдемо до детального їх опису. При цьому за основу візьмемо підхід, який сьогодні визнаний більшістю науковців² (щоправда, деякі з авторів, позицію яких ми не поділяємо, визначають невідчужуваність, єдність і неподільність як факультативні щодо верховенства і незалежності ознаки³), згідно з яким ключовими ознаками суверенітету визнаються верховенство, незалежність, єдність і неподільність, невідчужуваність суверенітету.

1. Верховенство державної влади. Ця ознака означає, що держава не від кого не залежить і нікому не підпорядковується⁴, а владарює в силу власного права⁵. Як слушно зазначає М. Орзіх, верховенство державної влади — це її вища на території країни прерогатива, можливість підпорядкувати або привести у відповідність з державною волею правовий статус будь-якого суб'єкта

---

¹ Орзіх М. Суверенитет України: конституційна регламентація [Текст] / М. Орзіх // Юрид. вестн. — 1997. — № 1. — С. 69.

² Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 81–82; Зиновьев А. В. Конституционное право. Конспект лекций [Текст] / А. В. Зиновьев. — СПб. : Альфа, 1998. — С. 26; Конституционное право [Текст] / под ред. В. В. Лазарева. — М. : Новый юрист, 1998. — С. 205.

³ Черняк Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. — Челябинск 2007. — С. 77–95.

⁴ Елистратов А. И. Учебник русского административного права [Текст]. — Вып. 1: Пособие к лекциям: учеб. изд. — Изд. 2-е, испр. — М. : Т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1911. — С. 10; Попов А. Основные элементы государства (территория, население и власть — верховная и законодательная) [Текст] / А. Попов, К. Файнберг. — [Б. м.], [Б. г.]. — С. 3–5.

⁵ Еллинек Г. Общее учение о государстве (по изданию 1903) [Текст] / Г. Еллинек. — СПб : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 384.

і його діяльність на території держави¹. На думку В. І. Червонюка, верховенство державної влади виражається в універсальності, тобто поширенні її рішень на всю територію² і населення країни; прерогативі — можливості скасування або визнання нікчемним будь-якого незаконного прояву іншої суспільної влади; спеціальних засобах впливу, якими не володіє жодна інша громадська сила³. У цілому зі схожих позицій оцінює верховенство М. А. Ушаков, який вказує на чотири його прояви: по-перше, у руках держави концентрується вся примусова влада і всі засоби владного примусу; по-друге, тільки держава може приймати обов'язкові для всіх органів, організацій і осіб правила поведінки (норми права); по-третє, верховенство держави визначається єдністю державної влади; останнє виражається в тому, що сукупно компетенція органів державної влади охоплює всі повноваження, необхідні для здійснення функцій держави, і в тому, що різні органи, які належать цій системі, не можуть передбачати для одних і тих самих суб'єктів при тих самих обставинах колізійні правила поведінки; по-четверте, верховенство означає юридичну необмеженість державної влади. Отже, із територіального верховенства держави випливає необмеженість державної

---

¹ Орзих М. Суверенитет України: конституційна регламентація [Текст] / М. Орзих // Юрид. вестн. — 1997. — № 1. — С. 69.

² Територія і держава — взаємопов'язані категорії. Французький державознавець Л. Дюгі відзначав: «Спільнота може бути державою тільки тоді, коли вона осіла на території з певними межами. Без цього немає держави» (див.: Бабурин С. Н. Мир імперий: територія государства и мировой порядок [Текст] / С. Н. Бабурин. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. — С. 45–71). На зв'язок верховенства і єдності як ознак суверенітету з територією держави вказують й інші дослідники (див.: Конституция Российской Федерации: комментарий [Текст] / под общ. ред. Б. Н. Топорнина, Ю. М. Батурина, Р. Г. Орехова. — М. : Юрид. лит, 1994. — С. 70; Постатейный комментарий к Конституции Российской Федерации, подготовленный Институтом законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://truddoc1.ru/kodex/kom1.htm>)

³ Червонюк В. И. Конституционное право России [Текст] : учеб. пособие / В. И. Червонюк. — М. : ИНФРА-М, 2004. — С. 110–111.

влади як будь-якими зовнішніми правовими приписами, так і національним право, оскільки вона діє на основі нею ж встановленого права¹. З приводу останнього зауваження слід уточнити, що «юридична необмеженість» влади не повинна трактуватися як можливість держави використовувати національне право для узаконення своєї сваволі. Необхідно виходити з того, що на сучасному етапі розвитку прийнято вважати, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України)².

Верховенство держави виникає внаслідок того, що над нею немає іншої вищої влади, яка могла б встановлювати або обмежувати правомочність держави і вимагати її підпорядкування собі. Реалізація цієї вимоги виключає можливість існування двовладдя, оскільки визнається єдина легітимність і вища юридична сила законів, що приймаються парламентом. З цього приводу слід зазначити, що входження держави до складу наддержавного об'єднання не змінює якісно ситуацію, оскільки саме національні уряди визначають перелік переданих об'єднанню прав і повноважень і контролюють їх реалізацію передусім через інститути міжурядової співпраці. Крім того, важливою гарантією того, що наддержавні інститути не зможуть примусити національні уряди до дій, які не передбачені установчими договорами, є позбавлення інтеграційного об'єднання інституту примусу, який залишається прерогативою суверенних держав.

Про верховенство держави свідчить також той факт, що лише держава за допомогою права може встановлювати загальний правопорядок, визначати права і обов'язки своїх громадян, регулювати діяльність (поведінку) посадових осіб, державних ор-

---

¹ Ушаков Н. А. Суверенитет и его воплощение во внутригосударственном и международном праве [Текст] / Н. А. Ушаков // Моск. журн. междунар. права. – 1994. – № 2. – С. 5–9.

² Конституція України. Науково-практичний коментар [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій (гол. редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – С. 19.

ганів, організацій і осіб, що перебувають в її межах. При цьому юридичним вираженням верховенства держави слід визнати верховенство її конституції і законів, за допомогою яких відбувається самообмеження державної влади¹. Недотримання цієї вимоги становить реальну загрозу забезпеченню верховенства державної влади, а також реалізації інших ознак суверенітету². Як наслідок слід визнати, що в умовах, коли узгоджувальні та інші правові механізми, що спрямовані на забезпечення верховенства суверенітету, не приводять до досягнення проголошеної мети, держава набуває права застосувати передбачені чинним законодавством примусові заходи забезпечення такого верховенства як передумови підтримання державної і правової єдності³. Для цього конституція і законодавство мають містити норми, які регламентують застосування такого примусу. Слід зазначити, що утвердження верховенства є обов'язковою умовою для вті-

---

¹ Коментарій к Конституции Российской Федерации / под ред. В. Д. Зорькина, Л. В. Лазарева. – М. : Эксмо, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kommentarii.org/konstitutc/page8.html>

² У 90-х роках почастишали випадки порушення суб'єктами Російської Федерації верховенства Конституції і федеральних законів (наведемо окремі приклади таких порушень: «дія федеральних законів і інших правових актів Російської Федерації, що суперечать суверенним правам і інтересам Республіки Дагестан, може бути призупинена Республікою Дагестан на своїй території» (ч. 5 ст. 65 Конституції Республіки Дагестан); «закони й інші нормативно-правові акти органів державної влади і управління Російської Федерації правомірні на території Республіки Інгушетія, якщо вони не суперечать суверенним правам Республіки Інгушетія» (ч. 2 ст. 7 Конституції Республіки Інгушетія). Більш детально див.: Барциц І. Н. О единстве государственной власти в Российской Федерации [Текст] / І. Н. Барциц // Законодательство. – 2001. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constitution.garant.ru/science-work/modern/3917140/>

³ Так, у Росії було запроваджено інститут федерального втручання, який дозволяв Президенту Росії у випадках, передбачених федеральним законом, достроково розпускати законодавчі органи суб'єктів Федерації, відсторонювати від посади його вищу посадову особу (Гаранжа А. П. Российский федерализм: зарождение, становление, развитие [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. П. Гаранжа. – Омск, 2009. – С. 22).

лення інших ознак суверенітету, передусім незалежності держави в міждержавних відносинах.

2. Незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах означає, що держава самостійно визначає і проводить свою зовнішньополітичну, зокрема зовнішньоекономічну, політику, керуючись принципами рівноправності і взаємовигідної співпраці з іншими членами міжнародного співтовариства. Акцентування уваги на проведенні самостійної зовнішньоекономічної політики обумовлено тим, що на сучасному етапі розвитку на суверенітет більше впливає членство держави в різного роду економічних союзах і об'єднаннях (СОТ, СБ, МВФ, ЄС тощо), аніж у військово-політичних. Це пов'язано з тим, що саме економічні об'єднання сьогодні все частіше набувають наддержавного характеру, що передбачає самообмеження держав-членів в питанні реалізації сукупності ключових суверенних прав, що умовно позначаються поняттями «економічний», «фінансовий», «податковий» суверенітет. Однак участь у складі таких союзів слід розглядати не з позиції ущемлення суверенітету, а як здатність конкретної країни проводити незалежну зовнішню політику, самостійно обираючи прийнятні для неї форми і методи міждержавної співпраці.

Відправною точкою в процесі обґрунтування незалежності держав є визнання за ними юридичної рівності, яка послідовно закріплюється в міжнародно-правових документах протягом другої половини ХХ ст. В основі сучасного міжнародного права лежить закріплена в його основоположних нормах вимога поваги державами суверенітету одна одної. До таких норм належать норми-принципи, в яких проголошується суверенна рівність держав, рівноправність і самовизначення народу; незастосування сили або загрози силою в міждержавних відносинах; невтручання у внутрішні справи одна одної; мирне вирішення міждержавних спорів тощо.

М. Джунусов і Т. Мансуров зазначають, що на визнанні юридичної рівності держав, які в багатьох випадках виступають як фактично нерівні соціальні суб'єкти, побудовано сучасний між-

народний правовий порядок, основними суб'єктами якого виступають суверенні держави¹.

Як не можна говорити про фактичну правову рівність, так неприпустимо абсолютизувати і незалежність суверенних держав. Остання має розглядатися не буквально (абсолютна незалежність держав передбачала б проведення політики повного ізоляціонізму, але й в цьому випадку було б неможливо обійтися без проведення політики узгодження своїх дій з іншими державами), а як можливість ухвалювати самостійні рішення в будь-якій сфері суспільного життя. Але й цей висновок вимагає певного уточнення: якщо держава входить до складу наддержавного об'єднання на зразок ЄС або перебуває в статусі країни-кандидата, то це передбачає, що в міру розвитку і поглиблення інтеграційного процесу з дедалі більшого кола питань суспільного життя національні уряди вимушені все частіше узгоджувати свої дії як між собою, так і з наддержавними інститутами влади.

Суверенітет може бути забезпечений лише за умов релаксації як верховенства, так і незалежності держави, які є взаємообумовленими його ознаками. Відсутність хоча б однієї з них у певної політико-територіальної організації влади (наприклад, суб'єкт федерації, протекторат, колонія тощо) означає неможливість набуття нею статусу суверенної держави². Тому юридично некоректною є вказівка на обмеженість їх суверенітету. Самообмеження суверенітету шляхом передачі (делегування) права реалізації частини суверенних прав міжнародній організації може мати місце в практиці виключно суверенних держав. Однак таке делегування зрештою лише обмежує участь держави у реалізації цих прав, але аж ніяк не позбавляє їх самого права. У випадку несуверенних утворень говорити про обмеження некоректно, оскільки вони первісно не мали суверенітету, а отже, неможливо обмежити те, чого взагалі не існувало.

---

¹ Джунусов М. Лики суверенитета. Суверенитет в призме соціальної історії [Текст] / М. Джунусов, Т. Мансуров. – М. : Машмир, 1994. – С. 64.

² Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві [Текст] / В. Шаповал // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 1. – С. 75.

3. Єдність і неподільність суверенітету. Суверенітет держави єдиний і неподільний, оскільки єдиним є народ, що створює державу і виступає джерелом її влади. Як зазначає В. І. Червонюк, єдність державної влади — це така ознака суверенітету, виразом якої є наявність єдиного органу або системи органів, що в своїй сукупності утворюють вищу державну владу, яка проводить єдину правову політику. Лише за умови єдності державної влади може бути забезпечено цілісність самої держави¹. Обговорюючи єдність як ознаку суверенітету слід вказати й на інший не менш важливий її аспект, згідно з яким ніяка частина унітарної держави, жоден суб'єкт федерації не може бути визаним незалежним, вільним від влади держави, виконання її велінь, виражених у встановленій законом формі².

Реалізація вказаної ознаки суверенітету передбачає безумовне забезпечення цілісності держави, тобто збереження територіальної єдності. Вирішення цього завдання має пріоритетний характер для будь-якої держави, але найбільшу складність зазвичай воно становить для федерації. Забезпечення єдності і неподільності суверенітету в федеративних державах реалізується через втілення системи таких основоположних конституційно-правових інститутів як: територіальна єдність; єдність державної влади; єдність правового простору; економічна єдність; єдність конституційного статусу людини і громадянина³.

На актуальність реалізації такої системи інститутів вказує досвід розпаду СРСР, ЧССР, СФРЮ, а також бробрлеми забезпечення єдності Росії в період «параду суверенітетів». Проблеми з їх реалізацією призводили до постановки питання суб'єктами

---

¹ Червонюк В. І. Конституционное право России [Текст] : учеб. пособие / В. И. Червонюк. — М. : ИНФРА-М, 2004. — С. 111–112.

² Конституция Российской Федерации: доктринальный комментарий (постатейный) / под ред. Ю. А. Дмитриева. — М. : Деловой двор, 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://constitution.garant.ru/science-work/comment/5697462/chapter/1/#1000>

³ Більш детально див.: Анненкова В. Г. Единство Российского государства: проблемы конституционной теории и практики [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Виктория Геннадьевна Анненкова. — М., 2006. — С. 20–59, 167–205.

федерації про сецесію. Слід зазначити, що вказані проблеми були обумовлені недосконалістю передусім конституційної теорії і практики вказаних держав. Загальновідомо, що з метою забезпечення єдності і неподільності суверенитету федеративні держави на конституційному рівні проголошують недопустимість односторонньої сецесії¹; у цілому негативно до неї ставиться і міжнародне право². Однак дана практика була порушена в СРСР, Конституція якого дозволяла такий вихід, і у СФРЮ, Прембула Конституції якої також містила відповідне положення. З існуючих федерацій право на сецесію передбачає Конституція Ефіопії. Недотримання цієї вимоги з боку складових частин держави, поблажливе ставлення або навіть заохочення окремих суб'єктів федерації до нормативного закріплення свого суверенного статусу з боку вищих органів державної влади Росії³, що мало місце на початку 90-х років⁴, коли більшість національних республік проголосила себе на конституційному рівні суверенними державами у складі федерації, Чечня заявила про вихід з її складу, Татарстан не підписав федеративний договір, опинив-

¹ На неприпустимість нормативного закріплення права на сецесію одним з перших вказав Президент США А. Лінкольн: «Можемо з упевненістю сказати, що жодна держава не зможе включити в свою конституцію пункт про власну ліквідацію» (див.: Маргіев А. О праве выхода республик из состава Российской Федерации [Текст] / А. В. Маргіев // Вестн. Адыгей. гос. ун-та. — 2005. — № 2. — С. 131).

² О принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций: Декларация от 24 октября 1970 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_569

³ Загальновідомо фраза Голови Верховної Ради РРФСР Б. Єльцина: «Беріть суверенітету стільки, скільки зможете проковтнути» (1990 р.) була сприйнята суб'єктами Російської Федерації як своєрідний дозвіл, якщо не як пряме заохочення, на процес їх суверенізації.

⁴ Як відомо, більшість національних республік ухвалили декларації, згідно з якими вони характеризувалися суверенними державами в складі Російської Федерації. Такий підхід отримав подальше нормативне закріплення у Федеративному договорі «Про розмежування предметів відання і повноважень між федеральними органами державної влади і органами державної влади суверенних республік» (1992 р.).

шись ніби поза її правовим полем, а Республіка Тива закріпила право на сецесію¹, закономірно породило проблему єдності суверенітету і цілісності держави. Зазначимо, що відновлення в цьому випадку конституційного ладу в окремих випадках стає неможливим або вимагає значних зусиль держави і відбувається більш повільно, ніж здійснювалася його руйнація².

Причини порушення єдності державного суверенітету певним чином можна пояснити популяризацією науково необґрунтованих теорій про так званій «розщеплений», «подільний», «обмежений», «міжнародний» суверенітет³. Як наслідок, суспільній свідомості насаджується думка про те, що суверенітет можна розділити на частини. Проте такий підхід ні методологічно, ні юридично не виправданий. Підкреслемо, суверенітет конкретизується в суверенних правах, але не зводиться до їх сукупності (тобто він є якісною, а не кількісною категорією), оскільки є їх передумовою. Звідси випливає ідея неподільності і невідчужуваності суверенітету: його не можна розділити і потім здійснити в будь-який спосіб відчуження не тому, що це заборонено, а тому,

---

¹ До тексту Конституції Республіки Тива (1993 р.) було включено положення про право Республіки на самовизначення і вихід зі складу Російської Федерації за результатами всенародного референдуму населення Республіки. Одночасно було призначено проведення референдуму. Це положення парламент Республіки добровільно скасував після переговорів з Президентом РФ Б. М. Єльциним.

² Процес відновлення єдності суверенітету Росії було розпочато лише після обрання Президентом В. В. Путіна. Так, Конституційний Суд РФ у Постанові від 7 червня 2000 р. зазначив, що положення Федеративного договору, які містили положення про суверенітет республік, на підставі яких обґрунтовувалася теза про обмеження суверенітету Російської Федерації, не можуть діяти і не підлягають застосуванню як такі, що суперечать Конституції Росії. Див.: По делу о проверке конституционности отдельных положений Конституции Республики Алтай и Федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации»: Постановление от 7 июня 2000 г. № 10-П [Текст] // СЗ РФ. – 2000. – № 25. – Ст. 2728.

³ Эммин В. Г. Проблема высотного предела государственного суверенитета [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Г. Эмин. – М., 1970. – С. 11.

що це неможливо зробити, не зруйнувавши його як цілісне явище. Передаватися може право здійснення окремих повноважень або суверенних прав, але не сам суверенітет. Якщо суверенітет і можна передати, то тільки повністю, але при цьому той, хто передає, втрачає його, поступившись своїм правом на суверенітет іншому суб'єкту.

Вимога щодо єдності і неподільності державної влади включає можливість паралельного існування на території країни інших осередків влади, що мають державно-владні або подібні до них за змістом повноваження (засновницькі, управлінські, регулятивні, охоронні) і засоби їх забезпечення. Отож держава вправі і повинна на конституційному рівні забороняти узурпацію державної влади або її повноважень, а також забороняти створення і функціонування на своїй території не передбачених законом воєнізованих формувань (статті 5, 17 Конституції України)¹, а також запроваджувати кримінально-правову охорону відносин по забезпеченню єдності і неподільності суверенітету держави².

4. Невідчужуваність суверенітету. Первісно вона з'являється як ознака народного суверенітету в теорії Ж.-Ж. Руссо³ і лише згодом переноситься на державний суверенітет. При цьому для обґрунтування невідчужуваності державного суверенітету використовується зв'язок останнього з народним суверенітетом: оскільки єдиним джерелом суверенної влади держави виступає

---

¹ Конституція України. Науково-практичний коментар [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – С. 33, 37, 122, 130.

² Биккинин И. А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы обеспечения единства и целостности Российского государства [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Ирек Анасович Биккинин. – Уфа, 2004. – С. 192–269.

³ Народний суверенітет, на думку Руссо, має дві ознаки: невідчужуваність і неподільність. Слід зазначити, що сучасна конституційна теорія також розглядає невідчужуваність як фундаментальну ознаку народного суверенітету (Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v006p710-05>)

народ, то відповідно лише він у своїй сукупності може приймати остаточне рішення з доленосних питань державно-правового життя (входження до складу держави інших суб'єктів, зміна форм правління та територіального устрою, інтеграція до складу наддержавних об'єднань, делегування ключових суверенних прав останньому тощо). Ніяка частина багатонаціонального народу, жоден державний орган не має права вдаватися до дій, які можуть призвести до втрати державою суверенітету над певною своєю частиною, так само як неправомірними вважаються дії інших суб'єктів міжнародного права, спрямовані на той же результат. Такі дії, здійснені без мандату народу як творця держави, розцінюються як узурпація його права, оскільки лише йому належить право визначати і змінювати конституційний лад (ст. 5 Конституції України), ключовим елементом якого є принцип суверенітету¹, і потребують негайної реакції з боку органів державної влади.

Невідчужуваність як ознака суверенітету безпосередньо пов'язана із забезпеченням територіальної цілісності і недоторканності держави, оскільки є одночасно його відображенням і умовою існування. Таким чином, для розкриття змісту даної ознаки слід враховувати певні вимоги, на які вказує професор Б. С. Ебзеев: по-перше, юридична неможливість поступки державою, її органами і посадовими особами частини території держави іншим державам²; по-друге, заборона створення і ді-

---

¹ Конституція України. Науково-практичний коментар [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид, переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – С. 33, 35–36; Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v006p710-05>

² Слід зазначити, що уряду держави в результаті поразки у війні може бути нав'язаний не вигідний договір, внаслідок якого контроль над частиною території перейде до іншої держави (наприклад, «Сімоносекський договір» 1895 р. між Японією і Китаєм, за яким останній втратив контроль над Тайванем). Однак, зі зміною міжнародної ситуації держава може розірвати такого роду договір і заявити про свій суверенітет над такою територією (так, у 1941 р. уряд Китаю в «Декларації про оголошення війни Японії» заявив про денонсацію всіх попередніх угод з Японією і про повернення

альності громадських об'єднань, цілі або дії яких спрямовані на порушення цілісності держави; по-третє, обов'язок органів державної влади вживати всіх необхідних заходів, що потрібні для охорони суверенітету держави, її незалежності і цілісності, оборони і державної безпеки; по-четверте, неможливість виходу частини держави з її складу; по-п'яте, можливість «інтервенції» у випадку загрози територіальній цілісності, що походить від частини держави¹.

Розкриваючи зміст цієї ознаки, слід звернути увагу ще на один важливий аспект проблеми — свідношення невідчужуваності з правом нації на самовизначення. У цілому слід погодитися з позицією, яку висловив у своєму рішенні Конституційний Суд РФ. З одного боку він констатував, що в сучасній міжнародно-правовій системі право на самовизначення включено до переліку норм, що регулюють права людини. Як наслідок, право на самовизначення визнається за усіма народами, способами реалізації якого можуть бути: створення суверенної держави, вільне приєднання до іншої держави або об'єднання з нею, встановлення іншого політичного статусу. Разом з тим він зазначив, що відповідно до Загальної декларації прав людини (ст. 29), а також резолюції Генеральної Асамблеї ООН 41/117 від 4 грудня 1986 р., згідно з якою «розвиток і захист однієї категорії прав ніколи не може служити підставою або виправданням для звільнення держави від розвитку і захисту інших прав», неприпустимо використовувати посилення на прин-

---

Тайваню під свою юрисдикцію), використовуючи всі законні способи відновлення своєї влади над нею (у Каїрській декларації 1943 р., положення якої були підтвержені Потсдамською конференцією 1945 р., Китай, США і Велика Британія нормативно оформили визнання юрисдикції Китаю над островами Тайвань і Пенху). І до сьогодні уряд Китаю послідовно проводить політику відновлення свого суверенітету над Тайванем у рамках принципів «Одного Китаю» і «одна держава — два ладу» (більш детально див.: Белая книга: Принцип одного Китая и тайваньский вопрос; Канцелярия по тайваньским делам, Пресс-Канцелярия Госсовета КНР, февраль 2000 г., Пекин [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://by.china-embassy.org/rus/zt/zgtw/t265037.htm>)

¹ Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации [Текст] / отв. ред.: Лазарев В. В. — 2-е изд., доп. и перераб. — М. : Спарк, 2001. — С. 40.

цип самовизначення для підриву єдності держави. У підсумку Конституційний Суд зробив наголос на тому, що конституційна мета збереження цілісності держави узгоджується з загальновизнаними міжнародними нормами про право народу на самовизначення, яке «... не повинно тлумачитися як санкціонування або заохочення будь-яких дій, які б призводили до розчленування або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що діють із дотриманням принципу рівноправності і самовизначення народів»¹. Саме враховуючи таке тлумачення права нації на самовизначення, у Конституції Росії (ст. 5) закріплено не рівноправність і самовизначення народів взагалі, а рівноправність і самовизначення народів у межах Російської Федерації.

Невідчужуваність суверенітету не можна розуміти в тому сенсі, що конкретна держава ніколи не може позбутися свого суверенітету — на цій думці наголошують дослідники проблем суверенітету². Заперечення такої можливості суперечило б існуючій практиці, наприклад політиці Російської імперії, Радянського Союзу і Російської Федерації, яка призвела до добровільного відчуження, а отже, втрати свого суверенітету, наприклад, над Аляскою і Шпіцбергеном³, а також іншими територіями. Тут важливо акцентувати увагу на іншому моменті: погоджуючись добровільно з відчуженням у той чи інший спосіб певної частини своєї території держава остаточно і повністю втрачає свій суверенітет над нею. Саме тому конституція будь-якої держави (передусім це стосується федеративних держав),

---

¹ По делу о проверке конституционности отдельных положений Конституции Республики Алтай и Федерального закона «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации»: Постановление Конституционного Суда РФ от 7 июня 2000 г. № 10-П [Текст] // СЗ РФ. — 2000. — № 25. — Ст. 2728.

² Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и его правовое значение [Текст] / Н. И. Палиенко. — Ярославль: Тип. Губернского Правления, 1903. — С. 510.

³ Орешенков А. Северная ледовитая дипломатия: международно-правовые проблемы России в Арктике [Текст] / А. Орешенков // Россия в глобальной политике. — 2009. — № 4. — С. 124–136.

оскільки вона не може легітимізувати процес руйнації держави, не може нормативно закріплювати право виходу суб'єктів федерації чи автономій залежно від форми державного устрою зі складу держави. Неприпустимо відповідно, щоб таке право закріплювалося і в конституціях чи статутах вказаних суб'єктів.

5. В умовах демократії державний суверенітет обумовлений суверенітетом народу. У роботах окремих сучасних правників можна зустріти скептичне або навіть критичне ставлення стосовно народного суверенітету, заперечення проти його розгляду як правової категорії. Так, А. Н. Кольєв вважає народний суверенітет «помилковою або зайвою правовою конструкцією»¹. На думку В. С. Нерсесянца, «серйозне сприйняття ідеологічної конструкції «народ — носій суверенітету» — це крок назад навіть порівняно з вченням марксизму-ленінізму, не говорячи вже про те, що ця конструкція, по суті, несумісна з сучасною теорією конституціоналізму, обмеження публічної політичної влади правами людини»². Попри це поняття «народний суверенітет» не втрачає своєї актуальності. Більше того, сучасна конституційна теорія і практика активно використовує поняття «народний суверенітет, трактуючи його таким чином: влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом або через органи державної влади»³. Саме народу як політичній спільноті, зазначає П. М. Рабінович, належить уся повнота влади, реалізацію якої він делегує системі органів державної влади, які відповідно здійснюють її від імені і за участю народу. Оскільки носієм суверенітету є народ, то його влада є верховною відносно до інших проявів влади, зокрема і державної влади⁴. Це,

---

¹ Кольєв А. Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции [Текст] / А. Н. Кольєв . — М. : Логос, 2005. — С. 238.

² Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учебник для ВУЗов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма, 2001. — С. 562–563.

³ Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v006p710-05>

⁴ Конституція України. Науково-практичний коментар [Текст] / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. — 2-ге вид, переробл. і допов. — Х. : Право, 2011. — С. 34.

однак, не означає, що народний суверенітет необхідно розглядати як самостійну правову конструкцію, що визначає наявність особливої порівняно з державою, сили, здатної самостійно виступати як носій влади у внутрішньо-державних і міждержавних відносинах. Забезпечити реалізацію народного суверенітету поза межами державного суверенітету неможливо.

В основі суверенітету держави лежить влада народу. Державний суверенітет є формою прояву народного суверенітету, обумовлений останнім. Похідний характер державного суверенітету від суверенітету народу підкреслює первинність останнього. Оскільки народним суверенітетом володіє весь багатонаціональний народ України, то і державний суверенітет проектується на українську державу в цілому.

Народний суверенітет — це демократичний принцип організації і функціонування державної влади. Він виражається в тому, що вона спирається не на волю правителя, а на волю народу і втілює публічний інтерес. Закріплення в конституціях багатьох держав положення про народний суверенітет зайвий раз засвідчує використання концепції природних прав людини в теорії і практиці сучасного державотворення. Саме народ делегує частину своєї природної свободи на користь державної влади і наділяє її правом вимагати від кожного індивіда підпорядкування його поведінки рішенням органів державної влади в межах, встановлених конституцією і законами держави. Тому не випадково в літературі можна зустріти твердження про вторинність державного суверенітету по відношенню до народного суверенітету в демократичній, правовій державі¹. Отже, в

---

¹ Див.: Годыка Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства [Текст] / Ю. Н. Годыка // Проблемы законности. — Вып. 28. — Харьков : Основа, 1993. — С. 6; Куян І. Скільки в державно організованій країні суверенітетів? [Текст] / І. Куян // Юрид. Україна. — 2008. — № 11. — С. 8; Людвік В. Д. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Д. Людвік. — Х., 2009. — С. 4.

основі державного суверенітету лежить народний суверенітет, а «державний суверенітет є механізмом його реалізації»¹, оскільки саме народ — єдине джерело влади. І, як справедливо зазначав Ю. М. Тодика, конструкція демократичної держави на Україні повинна виходити з того, що саме народ є першоджерелом влади, яка може здійснюватися в різних формах. Саме суверенітет українського народу є основою і джерелом державного суверенітету².

Повнота суверенітету — ця характеристика зустрічається переважно в деклараціях про державний суверенітет держав, що утворилися після розпаду СРСР³, або у дослідженнях, що пов'язані з науковим коментуванням їх змісту. Зауважимо, що лише державі притаманне повновладдя, тобто в межах своєї території вона володіє всією повнотою влади (законодавчою, виконавчою та судовою), що виключає можливість конкуренції з нею будь-якої іншої публічної влади, яка б не перебувала під її контролем. При цьому окремі обмеження, вилучення з такого повновладдя (встановлення імунітету від юрисдикції держави) можливі лише за умови відповідного волевиявлення держави. Разом з тим слід зазначити, що досить часто зміст цієї характеристики розкривається через зміст таких усталених ознак суве-

---

¹ Волянська Г. М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Г. М. Волянська. — К., 1995. — С. 10.

² Тодика Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства [Текст] / Ю. Н. Тодика // Проблемы законности. — Вып. 28. — Харьков, 1993. — С. 6.

³ Про державний суверенітет України : Декларація від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ [Текст] // Відом. Верхов. Ради УРСР (ВВР). — 1990. — № 31. — ст. 429; О государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики : Декларация от 12 июня 1990 года № 22-І [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://base.garant.ru/10200087/>; О государственном суверенитете Республики Беларусь : Декларация от 27 июля 1990 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://library.by/portalus/modules/belorusianlaw/referat_readme.php?subaction=showfull&id=1095927718&archive=&start_from=&ucat=11&

ренітету як верховенство та єдність¹, або пов'язується з універсальністю², що породжує питання щодо самостійного характеру вказаної ознаки.

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що категорія «державний суверенітет» є фундаментальною ознакою держави. Для закріплення в праві він повинен бути концептуально оформлений, тобто переведений у розряд юридичних конструкцій, що розкриває специфіку державної влади. Одночасно суверенітет виступає елементом більш складної юридичної конструкції — держави. Проведений у роботі аналіз ознак дає змогу сформулювати таке визначення: державний суверенітет — це обумовлене волею народу політико-правова властивість держави, що полягає у верховенстві державної влади щодо будь-якої іншої влади в суспільстві та її незалежності від будь-якої іншої влади за її межами.

---

¹ Ященко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства [Текст] / А. Ященко. — Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. — С. 216–217; Проблемы теории государства и права [Текст] : учеб. пособие / под ред. М. Н. Марченко. — М. : Юристь, 2001. — С.84, 85; Теория государства и права [Текст] : учебник / под ред. В. К. Бабаева. — М. : Юристь, 1999. — С. 55–56; Борисов К. Г. Международное таможенное право [Текст] : учеб. пособие / К. Г. Борисов. — Изд. 2-е, доп. — М. : Изд-во РУДН, 2001 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://vse-uchebniki.com/mejdunarodnoe-pravo-besplatno/ponyatie-ekonomicheskogo-suvereniteta.html>

² Так, О. Ф. Скакун вважає, що повнота (універсальність) — це поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни (Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст] : учебник / О. Ф. Скакун. — Харьков : Консум, 2000. — С. 46).

Розділ 3

Суверенітет і суверенні права: особливості співвідношення

Суверенітет — це правова категорія, що виражає зміст і масштабність компетенції держави у сферах внутрішньої та зовнішньої політики. Якщо констатується факт виникнення певної держави, то це автоматично передбачає наявність у неї суверенітету. Водночас втрата державою суверенітету приводить до припинення її існування як суб'єкта міжнародного права¹, оскільки нікому, окрім держави, суверенітет належати не може.

Суверенітет держави не можна абсолютизувати. Міждержавне спілкування закономірно призводить до активізації контактів і зближення позицій країн, що обумовлює посилення їх взаємодії та взаємозалежності, спонукає до пошуку компромісів і узгодження національних інтересів, що в окремих випадках може передбачати й певні поступки заради забезпечення миру і соціального прогресу. Крім того, слід зважати на те, що не лише малі, але й великі держави вимушені дотримуватися вироблених за їхньою участю норм і принципів міжнародного права, а також численних міждержавних договорів. Все це передбачає, що дер-

---

¹ Див.: Шумков Д. В. Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации : историко-теоретический анализ [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Д. В. Шумков. — СПб., 2002. — С. 12; Тодыка Ю. Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства [Текст] / Ю. Н. Тодыка // Проблемы законности. — Вып. 28. — Харьков: Основа, 1993. — С. 8–9; Черняк Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. — Челябинск 2007. — С. 79; Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. — Екатеринбург, 2007. — С. 10, 18.

жава тією чи іншою мірою постійно вдається до самообмеження в питанні реалізації своїх суверенних прав, що, однак, аж ніяк не спричиняє втрату суверенітету.

Вказані закономірності проявлялися на будь-якому етапі державно-правового розвитку, але особливої актуальності вони набули у другій половині ХХ ст., яка проходила під знаком активного розвитку процесів глобалізації і регіональної інтеграції, що призвело до формування різнопланових міждержавних об'єднань, зокрема наднаціональних (наддержавних) союзів. Деякі вчені, і серед них Г. Серенсен, С. Макінда, Б. Бузан, Л. Петтіфорд, вважають у цьому зв'язку необхідним проведення такої політики, яка б більш повно враховувала психологічні й історичні особливості націй і народів, сприяла зміцненню суверенітету їх держав, проведенню ними активної зовнішньої політики тощо, оскільки, як підкреслював Б. Бузан, «невдалі держави» («failed states»), які не здатні ефективно здійснювати свій внутрішній і зовнішній суверенітет, «якнайгіршим чином можуть гарантувати права індивідуумів»¹.

В ідеалі глобалізація повинна не нав'язувати одну модель поведінки і державного устрою іншим, а створювати умови для рівноправного діалогу культур і цивілізацій з метою знаходження між ними оптимальної взаємодії. Принцип державного суверенітету в цьому контексті набуває особливого значення, оскільки рівноправ'я вимагає активної участі держави в діалозі з міжнародними фінансовими і неурядовими організаціями, а також з наддержавними структурами, що запроваджують власні стандарти поведінки. При цьому в трактуванні принципу державного суверенітету в сучасних умовах неминуче повинні посилюватися такі його компоненти, які б збільшували можливість активного і самостійного розвитку державою своїх міжнародних зв'язків без шкоди для традиційних складових цього принципу. Гарантією того, що при збереженні принципу невтручання у внутрішні справи більше не буде приводів для утиску законних прав особи і суспільства, є усвідомлення нерозривного зв'язку

---

¹ Buzan B. *People, States and Fear* [Текст]. – London, 1991. – P. 100–101.

між внутрішньою і зовнішньою безпекою держави, між потребами соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку держави і її участю в процесах глобалізації.

Під впливом зазначених процесів все більше країн світу добровільно погоджується на передачу права здійснення окремих суверенних прав у компетенцію наддержавних об'єднань (йдеться передусім про Європейський Союз) і міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ОБСЄ, НАТО, СОТ, СБ тощо). Як зазначає Туллі, багатшарова комплексність світу, що збільшується, вимагає такого ж комплексного розуміння суверенітету¹. Все це породжує нову ситуацію для держав, які вимушені шукати якісно нові підходи до реалізації багатьох суверенних прав, що надає актуальності проблемі розкриття співвідношення суверенітету держави та її суверенних прав, над вирішенням якої працюють М. В. Буроменський, С. Бессон, Л. М. Ентін, С. Ю. Кашкін, П. Ф. Мартиненко, М. М. Марченко, М. М. Микієвич, О. В. Петришин, Р. А. Петров, В. Я. Тацій, Б. М. Топорнін, Н. Уолкер, Р. Б. Хорольський, Ю. С. Шемшученко та ін.

Категорія «державний суверенітет» є фундаментальною ознакою держави. Для закріплення в праві будь-яке державно-правове явище повинне бути концептуально оформлене, переведене в розряд юридичних конструкцій. Суверенітет держави розглядається саме як юридична конструкція, за допомогою якої розкривається сутність державної влади. Між юридичним поняттям суверенітету і реальним його проявом існує тісний зв'язок. Розробники теорії суверенітету здавна зазначали, що поняття суверенітету — це не формальна юридична категорія, яка позбавлена змісту². На цій обставині наголошують і сучасні дослідники.

---

¹ Tully J. *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity* [Текст]. — Cambridge University Press, 1995.

² Еллинек Г. *Общее учение о государстве* [Текст] / Г. Еллинек. — СПб. : Изд. юрид. книж. магазина Н. К. Мартынова, 1908. — С. 15; Дюги Л. *Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства*: лекции, прочит. в 1908 г. в Высш. шк. соц. наук в Париже [Текст] / Л. Дюги; пер. А. Ященко; предисл. А. С. Алексеева. — М. : Изд. Н. Н. Ключкова, 1909 (Тип. Вильде). — С. 32; Kelsen H. *General Theory of Law and State* [Текст] / Hans Kelsen. — Cambridge, 1999. — P. 365.

Зокрема, на думку М. М. Марченка, у понятті державного суверенітету слід виділяти два аспекти — формально-юридичний (це своєрідна політико-правова форма державного суверенітету) і фактичний (його матеріальний зміст)¹. Визначити, дійсно держава є суверенною чи певне утворення намагається лише проголосити себе таким, можна на підставі аналізу практики реалізації суверенних прав.

Хоча теза про те, що суверенітет конкретизується в суверенних правах, є загальноновизнаною², у загальній теорії держави і права питання про зміст суверенних прав і їх співвідношення з державним суверенітетом залишається нерозробленим. Як у радянський період, так і сьогодні в юридичній науці розробкою змісту окремих суверенних прав займаються переважно представники науки міжнародного права³, зусилля яких, однак, по-

---

¹ Марченко М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания [Текст] / М. Н. Марченко // Правоведение. — 2003. — №1. — С. 187, 196.

² Розкриття змісту державного суверенітету через суверенні права може бути зроблене в прямий спосіб, наприклад, «своєї конкретизації внутрішній і зовнішній суверенітет набувають через систему суверенних прав», «у федеративній державі ... влада здійснює суму добровільно переданих їй державами, що об'єдналися, суверенних прав» (Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 81; Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) [Текст] : учебник / О. Ф. Скакун. — Х. : Эспада, 2005. — С. 76.) або виводиться і шляхом тлумачення. Так, при розкритті сутності конфедеративного державного устрою останній зазвичай протиставляється федерації. При цьому наголошується, що на відміну від федерації при конфедеративному устрої держави-члени зберігають свої суверенні права як у внутрішніх, так і в зовнішніх справах.

³ Див. наприклад: Корецький В. М. Проблема «основных прав и обязанностей государств» в международном праве [Текст] / В. М. Корецкий // Сов. ежегодник междунар. права 1958 / редкол.: Крылов С. Б. (гл. ред.). — М. : Изд-во АН СССР, 1959. — С. 74–92; Фельдман Д. И. «Права и обязанности государств» и «общие принципы права» как международно-правовые категории [Текст] / Д. И. Фельдман, В. Н. Лихачёв // Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве : сб. тр., посвящ. 100-летию со дня рожд. В. М. Корецкого / отв. ред. В. Н. Денисов. — Киев : Наук. думка, 1990. — С. 78–93; Букш А. М. Суверенное право государств на природные ресурсы и богатства [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10

збавлені системного характеру. З цього приводу слід погодитися з висновком про те, що концепція суверенних прав держави все ще залишається недостатньо розробленою в науці міжнародного права, узв'язку із чим досі не вирішена проблема їх універсально-договірної кодифікації, спроби якої здійснювалися різними міжнародними організаціями в численних міжнародних актах, починаючи з кінця XIX століття. Однак ці акти, хоча і підкреслюють важливі аспекти суверенних прав держави, на сьогодні вже застаріли і в цілому не відображають реального стану у сучасному міжнародному праві¹. До аналогічного висновку приходять В. А. Романов, який називає парадоксальною ситуацію, коли в міжнародному праві, яке створюється і застосовується переважно державами, їх права (і передусім фундаментальні) як його суб'єктів і учасників міжнародного спілкування виявилися набагато менш розробленими і кодифікованими, ніж права індивіда². Таку ситуацію важко визнати прийнятною, адже суверенні права не тільки розкривають сутність державної влади як верховної відносно будь-якої іншої влади всередині країни і незалежної у спілкуванні з іншими державами і міжнародними організаціями, але й послідовно відображають нагальні потреби держави, що становлять фундаментальні умови, необхідні для гідного існування держави в сучасному світі, виконують роль

/ Амджадин Мохамед Букш. – Киев, 1986. – 207 с.; Кокорев Р. С. К вопросу о кодификации основных прав и обязанностей государств как субъектов международного права [Текст] / Р. С. Кокорев // Актуал. междунар.-прав. и гуманитар. проблемы : сб. ст. – М., 2003. – Вып. IV. – С. 234–256; Горюнов В. В. Суверенное право государства на взимание налогов: вопросы судебной практики [Текст] / В. В. Горюнов // Юрид. науки. – М. : Компания Спутник+, 2006. – № 1 (17). – С. 61–64; Круглова И. А. Государство как субъект-носитель прав на суверенное воздушное пространство [Текст] / И. А. Круглова // Моск. журн. междунар. права. – М. : Междунар. отношения, 2005. – № 3. – С. 175–186.

¹ Кокорев Р. С. Основные права и обязанности государств как субъектов международного права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Роман Сергеевич Кокорев. – М., 2002. – С. 128–150.

² Романов В. А. Концепция основных прав и обязанностей государств на рубеже веков [Текст] / В. А. Романов // Моск. журн. междунар. права. – 1996. – № 4. – С. 175–186.

важливого регулятора взаємодії суверенних держав і мають основоположне значення для їх визнання як головних суб'єктів міжнародного права.

Слід зазначити, що коли в сучасних конституціях загальним правилом стало характеризувати державу як суверенну, то віднайти в міжнародно-правових документах та законодавстві певної країни посилення на суверенні права зазвичай доволі важко. Склалася ситуація, коли суверенні права держави, які конкретизують зміст категорії суверенітет, а також розкривають її правовий статус як суб'єкта міжнародних правовідносин, тривалий час залишалися ніби невідомими, чітко неідентифікованими як на конституційному, так і міжнародно-правовому рівні. Винятком із цього правила тривалий час було конституційне законодавство СРСР, яке в Конституціях 1924 р. (ст. 3), 1936 р. (ст. 15) і 1977 р. (ст. 81) містило положення, згідно з яким суверенні права союзних республік (як відомо, союзні республіки номінально визнавалися суверенними державами) охороняються Союзом¹.

Починаючи з 70-х років ХХ ст. категорія «суверенні права» починає поступово, але безсистемно використовуватися здебільшого в міжнародному морському праві спочатку для визначення правомочностей прибережних держав щодо ресурсів континентального шельфу і виключної економічної зони, а з кінця 90-х — для закріплення суверенних прав на енергетичні ресурси². При

---

¹ Основной закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик. Принят второй сессией ЦИК СССР первого созыва 6 июля 1923 года и в окончательной редакции II съездом Советов СССР 31 января 1924 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tarasei.narod.ru/konst1924.htm>; Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tarasei.narod.ru/konst1936.htm>; Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>

² Заключный документ Гаазької конференції з Європейської енергетичної хартії (Гаага, 16–17 грудня 1991 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_061

цьому обсяг суверенних прав у цих сферах визначається відповідними нормами морського права, спеціальними конвенціями¹, конституціями², чинним законодавством країни³ і міждержавними угодами.

Однак набагато більшого значення для усвідомлення змісту категорії «суверенні права» і розкриття її співвідношення з «державним суверенітетом» набула практика посилення на суверенні права у конституційному законодавстві та міжнародно-правових документах, що регламентують засади міждержавного спілкування у політичній сфері. Так, Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами згідно зі Статутом ООН, передбачає, що жодна держава не вправі ані застосовувати, ані заохочувати застосування економічних, політичних заходів з метою добитися підкорення собі іншої держави у здійсненні своїх суверенних прав. Крім того, Декларація містить посилення на принцип су-

¹ Наприклад, Конвенція ООН з морського права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_057; Конвенція про континентальний шельф [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_179; Конвенция о передаче и использовании данных дистанционного зондирования Земли из космоса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_498

² Відповідно до ст. 67 Конституції Російська Федерація володіє суверенними правами і здійснює юрисдикцію на континентальному шельфі і у виключній економічній зоні (див.: Конституція Російської Федерації // Конституції зарубіжних країн [Текст] : навч. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 229).

³ Так, перелік суверенних прав викладено в ст. 4 Закону «Про виключну (морську) економічну зону України» (див.: Про виключну (морську) економічну зону України: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=162%2F95-%E2%F0>; див. також: Об исключительной экономической зоне Российской Федерации : Федеральный закон Российской Федерации от 17.12.1998 № 191-ФЗ (ред. от 11.11.2003) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=LAW;n=95669>; Морская доктрина Российской Федерации на период до 2020 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scrf.gov.ru/documents/34.html>).

веренної рівності країн, зміст якої полягає у такому: усі держави юридично рівні; вони мають однакові права і обов'язки, є рівноправними членами міжнародного співтовариства; кожна держава користується правами, властивими повному суверенітету¹. У більш розгорнутому вигляді цей принцип викладено у Заключеному акті Ради з безпеки і співробітництва в Європі, у ст. 1 якого констатується, що держави-учасниці будуть поважати всі права, що властиві суверенітету держави і охоплюються ним, до яких належить, зокрема, право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність. Вони будуть поважати право вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи, право встановлювати свої закони і адміністративні правила².

Конституції ряду держав також містять положення, які стосуються специфіки реалізації суверенних прав у зв'язку із входженням країни до міждержавного об'єднання. Так, Конституція Німеччини (ст. 23), регулюючи питання її участі в Європейському Союзі, передбачає можливість передачі останньому суверенних прав³. Можливість передачі суверенних прав міждержавним установам і їхнім органам допускає і Конституція Австрії (ст. 9)⁴. На увагу заслуговує Конституція Росії, у ст. 79 якої зазначено, що Російська Федерація може брати участь у міждержавних об'єднаннях і передавати їм частину своїх повноважень відповід-

---

¹ О принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций: декларация от 24 октября 1970 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_569

² Заключный акт Рады з безпеки і співробітництва в Європі (Хельсінкі, 1 серпня 1975 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_055

³ Основной Закон ФРГ [Текст] // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. – С. 88.

⁴ Конституция Австрийской Республики : Федеральный конституционный закон от 10 ноября 1920 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/austria/austri-r.htm

но до міжнародних договорів, якщо це не суперечить основам її конституційного устрою¹. Це положення більш повно характеризує співвідношення суверенітету і суверенних прав. Однією з фундаментальних засад конституційного устрою виступає державний суверенітет. Оскільки сама Конституція передбачає можливість делегування повноважень, то це означає, що практика добровільної передачі державою права реалізації певного права або повноваження цілком допустима саме тому, що вона не порушує суверенітет держави — в іншому разі можливість здійснення такого делегування не могла бути в ній передбачена.

Отже, суверенітет не виключає можливості його реалізації через участь держави в діяльності міждержавного союзу (Конституція Франції з цього приводу містить важливе уточнення — при дотриманні принципу взаємності під час передачі міждержавним структурам права реалізації суверенних прав чи повноважень²). На думку Ю. А. Тихомирова, передача окремих суверенних прав і повноважень державою наднаціональним структурам не означає заперечення або звуження суверенних прав³. Їх мандат залишається головним, причому передане право реалізації прав і повноважень компенсується набуттям так званих загальносистемних повноважень. Як наслідок, радіус спільної діяльності держав суттєво розширюється⁴. Слід наголо-

---

¹ Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 року [Текст] // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Сєрьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Сєрьогіна. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. — С. 232.

² Конституція Французької Республіки (прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 р.) [Текст] // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Сєрьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Сєрьогіна. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. — С. 67.

³ У ст. 79 Конституції Росії зазначено, що Російська Федерація може брати участь у міждержавних об'єднаннях і передавати їм частину своїх повноважень у відповідності з міжнародними договорами, якщо це не суперечить основам її конституційного устрою.

⁴ Манов Б. Г. Новое о межгосударственной интеграции [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lawmix.ru/comm/8826/>; Глобализация и законодательство (очерки) [Текст] / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин. — М. : ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. — С. 69–132.

сити на тій обставині, що на відміну від федеративної держави, де передані федерації суверенні права повернути назад на конституційній основі односторонньо неможливо, в Європейському Союзі така передача жодним чином не позначається на суверенітеті держави, оскільки, по-перше, держава передає Союзу не самі права, а лише право їх реалізації¹, яке вона може собі повернути шляхом виходу зі складу ЄС, і, по-друге, така передача приводить не до поділу влади, а до удосконалення механізму її здійснення. Наявність у держави такої ознаки, як суверенітет, є підставою виникнення у неї суверенних прав, через які він юридично виражається і конкретизується². Суверенні права — це права виняткові, тобто такі, які належать відповідному суб'єктові і не належать нікому іншому. Суверенітет держави передбачає не лише наявність у неї певних суверенних прав, але й здатність їх ефективно реалізовувати.

Питання співвідношення суверенітету і суверенних прав доцільно розглядати через філософські категорії «частина» і «ціле»³. Досліджуючи певне «ціле», ми шляхом аналізу виокремлюємо в ньому відповідні частини і встановлюємо характер зв'язків між ними. Загальновідомо, що певну систему можна зрозуміти як «ціле» лише в результаті усвідомлення природи її частин. Разом з тим не слід обмежуватися вивченням частини, уникаючи аналізу їх зв'язку з цілим: той, хто пізнав частини не обов'язково усвідомив ціле. Будь-який одиничний предмет може бути правильно усвідомлений тоді, коли він аналізується не у відриві від системи, а в зв'язку з нею.

---

¹ Яковюк И. В. Проблемы реализации суверенитета в условиях членства в наднациональной организации [Текст] / И. В. Яковюк // Актуал. проблемы современности : науч. тр. Ин-та деловой карьеры: материалы междунар. науч.-практ. конф. 4-5 февраля 2008 г. — М. : Ин-т деловой карьеры, 2008. — Вып. 6. — С. 157.

² Большой юридический словарь [Текст] / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. — М. : ИНФРА-М, 2001. — С. 569.

³ О. С. Зелькіна пише: «Частина, як така, має сенс лише відносно цілого, вона несе на собі риси його якісної визначеності і не існує самостійно» (Зелькіна О. С. Категорія «структура» в системі категорій діалектики [Текст] / О. С. Зелькіна // Современные проблемы материалистической диалектики». — М. : Мысль, 1971. — С. 166).

Під «частиною» в нашому випадку слід розуміти суверенні права, а як «ціле» розглядати суверенітет держави, який включає суверенні права як складові елементи. У державному суверенітеті суверенні права, що утворюють його структуру і розкривають зміст, перебувають у відносно сталому і взаємообумовленному взаємозв'язку: саме за допомогою суверенних прав традиційно розкривається внутрішній і зовнішній аспект суверенітету. Якщо ціле (державний суверенітет) забезпечує функціонування частин, то частини (суверенні права) сприяють збереженню цілісності суверенітету. При цьому слід зазначити, що ознаки суверенітету не тотожні ознакам його складових¹. Суверенні права як частини цілого поза державним суверенітетом не лише втрачають ряд своїх значущих властивостей, але й взагалі не можуть існувати в такій якійсь визначеності, оскільки у кількісному аспекті ціле є сумою частин, але в якісному — ціле більше за суму частин. Отже, властивості суверенітету неможливо звести до механічної суми властивостей його частин². У цьому зв'язку слід розрізнити суверенітет держави і суверенні права, які використовуються для визначення повноважень держави в певній сфері з обмеженим змістом³.

Структура виступає важливою властивістю цілого (державного суверенітету), вона, з одного боку, зв'язує його частини (суверенні права) в єдине ціле, а з другого — змушує ці частини функціонувати за законами цієї системи. Якщо система (держав-

---

¹ І. Діцген зазначає, що «ціле» і «частина» — це не співпадаючі, протилежні категорії. В частині відображена не лише специфічність цілого, але й його індивідуальність, своєрідність. Частина відокремлена від цілого, володіє відносною автономністю, виконує свої функції у складі цілого. Разом з тим, «ціле управляє частиною... в усякому разі в головному» (Діцген І. Избранные философские сочинения [Текст] / И. Діцген. — М. : Госполитиздат, 1941. — С. 322).

² Ціле складається з частин, але його якість не може бути зведена до них; воно являє собою синтез властивостей цілісності і елементарності (Кузнецов В. Г. Философия : учебник / В. Г. Кузнецов, И. Д. Кузнецова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://society.polbu.ru/kuznecov_philosophy/ch30_all.html)

³ Орзих М. Суверенитет Украины: конституционная регламентация [Текст] / М. Орзих // Юрид. вестн. — 1997. — № 1. — С. 69.

ний суверенітет) ефективна, то заміна її складових (суверенних прав) повинна здійснюватися лише заради збереження і посилення цієї ефективності, що саме і відбувається у випадку із державами—членами Європейського Союзу. Саме тому трансформація державного суверенітету закономірно пов'язана зі зміною його структури, тобто зі зміною сукупності ustalених зв'язків між суверенними правами.

З приводу іншої антиномії — «частина передує цілому» чи «ціле передує частинам» — ми згодні з тими авторами, які вважають, що ціле породжується цілим за посередництва частин. Одна з частин, що безпосередньо пов'язана не лише з одним цілим, але й з іншим, у силу певних умов може прагнути до виходу за межі вихідного цілого (практика делегування національними урядами права здійснення окремих суверенних прав інститутам ЄС) і до перетворення себе і всього цілого¹, що можна спостерігати також на прикладі реалізації державного суверенітету в умовах членства в Європейському Союзі.

Визначаючи суверенітет держави безпосередньо через сукупність суверенних прав, окремі автори висловлюють думку про можливість розширення або звуження державного суверенітету, про повний або неповний його характер, про можливість його поділу між федерацією і її суб'єктами, про визнання частково суверенних або напівсуверенних держав тощо. Таку позицію слід визнати помилковою в методологічному відношенні, оскільки вона не враховує специфічну природу суверенітету як юридичного явища.

Слід погодитися з думкою А. І. Лепешкіна, який вважає, що суверенітет держави не можна ототожнювати з її повноваженнями чи компетенцією. Суверенітет — це певна властивість державної влади, яку не можна вимірювати обсягом (тому не

---

¹ Алексеев П. В. *Философия* [Текст]: учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. — М. : ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2003 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://society.polbu.ru/alekseev_philosophy/ch46_i.html; Бучило Н. Ф. *Философия* [Текст] : учеб. пособие. — 4-е изд. / Н. Ф. Бучило, А. Н. Чумаков. — СПб. : Питер, 2004. — С. 70–71.

може бути і мови про розширення або звуження суверенітету)¹. Можна обмежити державу в реалізації певного права або компетенції, але не можна обмежити суверенітет. Дійсно, суверенітет тісно пов'язаний з компетенцією. Суверенні права держави є ширшим за обсягом поняттям, ніж компетенція державних органів. Суверенні права держави — це обумовлені інтересами і потребами народу правові можливості держави, тоді як компетенція державних органів складається з сукупності владних повноважень щодо певних предметів відання. Для практичної реалізації суверенні права повинні бути переведені в розряд повноважень органів держави з певних предметів відання. Без такого переведення вони залишаються лише потенційними. Зв'язок суверенітету і компетенції держави виражається також у тому, що державний суверенітет реалізується через компетенцію державної влади і її органів у відповідних сферах суспільного життя. У федеративній державі він реалізується шляхом розподілу компетенції між федеральним центром і суб'єктами федерації². Якщо компетенція держави через певні обставини звужується до критичного мінімуму, то така держава втрачає властивість бути суверенною і трансформується в якесь інше політико-територіальне утворення. У цьому виражається тісний зв'язок між суверенітетом і компетенцією держави, їх взаємообумовленість³.

Наявність у держави певної кількості фундаментальних суверенних прав дозволяє говорити про наявність у неї суверенітету (у даному випадку простежується діалектична залежність між категоріями «кількість» і «якість»). Якісний стан державного суверенітету передбачає наявність у держави такого обсягу прав, без якого існування держави неможливе. Цей мінімум прав ста-

---

¹ Лепешкин А. И. Советский федерализм [Текст] / А. И. Лепешкин. — М. : Юрид. лит., 1977. — С. 259–260.

² Див.: Журавлев А. Федерация и суверенитет в России [Текст] / А. Журавлев, В. Комаров // Право и жизнь. — 2000. — № 30 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pravogizn.h1.ru/KSNews/PIG_20.htm

³ Лепешкин А. И. Советский федерализм [Текст] / А. И. Лепешкин. — М. : Юрид. лит., 1977. — С. 287.

новить ядро, на основі якого відповідно формується компетенція. Проте буде неправильно твердити, що суверенітет держави визначається його компетенцією, навпаки, суверенітет є джерелом компетенції державної влади. З цього приводу слід погодитися з думкою І. Д. Левіна про те, що суверенітет складається не з прав. Він є підставою прав, виражаючи разом з тим характер здійснення цих прав ґрунт¹. Крім того, оскільки суверенітет є якісною, а не кількісною категорією, то говорити про його подільність не правильно. Ділитися, делегуватися можуть повноваження держави, може передаватися право реалізації суверенних прав, але аж ніяк не сам суверенітет. Якщо суверенітет і можна передати, то тільки повністю, а не частково. Але тоді держава повністю втрачає свій суверенітет, поступаючись своїм правом на суверенітет на користь іншого суб'єкта.

Із тлумачення державного суверенітету як політико-правової властивості державної влади, що проявляється в її верховенстві над будь-якою іншою владою всередині країни та незалежності у зовнішньополітичній сфері, випливає, що суверенітет має два аспекти прояву — внутрішній і зовнішній. «Внутрішні» суверенні права реалізуються переважно на території держави, і відповідно у правовому регулюванні порядку здійснення цієї групи суверенних прав головну роль відіграє внутрішньодержавне законодавство. Сферою прояву «зовнішніх» суверенних прав виступають відносини з іншими державами та міжнародними організаціями, що регулюються переважно міжнародно-правовими актами.

Реалізація різноманітних внутрішніх і зовнішніх функцій передбачає наявність у держави широкого кола правових мож-

---

¹ Левин І. Д. Суверенітет [Текст] / І. Д. Левин. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 74. Свого часу Г. Еллінек, намагаючись обґрунтувати висновок безмежності і необмеженості суверенітету, користувався вельми цікавим порівнянням «суверенітет неподільний, як неподільна душа, яка хоча і може володіти різними здібностями, але не може бути розкладена на складові частини» (Еллінек Г. Общее учение о государстве [Текст] / Г. Еллінек. — СПб. : Изд. юрид. книж. магазина Н. К. Мартынова, 1908. — С. 365).

ливостей — суверенних прав. Суверенних прав, що розкривають кожний з аспектів суверенітету, багато. Не може бути якогось універсального і заздалегідь даного для всіх держав переліку суверенних прав. Прав у держави має бути стільки і таких, скільки дозволить їй дійсно користуватися незалежністю у відносинах з іншими країнами і верховенством на власній території¹. Держава залежно від конкретних обставин може актуалізувати ті права, які необхідні для виконання її функцій в конкретній історичній ситуації, що говорить про невичерпність суверенних прав. Невичерпність суверенних прав не вимагає доказів, якщо встановлено, що держава володіє суверенітетом. Такий зв'язок між суверенітетом і суверенними правами дозволяє говорити про «презумпцію невичерпності суверенних прав відносно суверенної держави»². Основною просторовою межею здійснення суверенних прав є її територія. Проте через об'єктивні причини держава повинна захищати свої інтереси і на прилеглих територіях, наприклад, на континентальному шельфі і у виключній економічній зоні.

Зрозуміло, що в доволі широкому за обсягом переліку можливостей держави містяться відмінні за роллю і значенням для забезпечення суверенітету права держави. Тому, як і у випадку з правами людини, прийнято умовно виділяти основні суверенні права, які мають основоположний характер і найбільш повно характеризують державу як суверенну організацію влади, й інші суверенні права. До основних суверенних прав держави, що розкривають зміст внутрішнього суверенітету прийнято відносити права на прийняття і внесення змін до конституційного і поточного законодавства; запровадження системи державних органів; громадянство; грошову одиницю; стягнення податків і зборів; встановлення адміністративно-територіального поділу; визначення режиму діяльності недержавних організацій; розпорядження своєю територією і природними ресурсами; застосу-

---

¹ Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. — Екатеринбург, 2007. — С. 11.

² Там само. — С. 15.

вання правового примусу; створення збройних сил тощо¹. Зовнішній суверенітет, який забезпечує територіальну цілісність і невтручання у внутрішні справи держави ззовні, конкретизується в правах на укладення міжнародних договорів; підтримання дипломатичних відносин з іншими країнами; участь у роботі міжнародних організацій; оголошення війни і укладення миру; здійснення юрисдикції стосовно громадян, що перебувають за межами території держави; здійснення діяльності у виключній економічній зоні і на континентальному шельфі; брати участь у роботі міжнародних конференцій; право на нейтралітет тощо².

Слід погодитися з думкою К. Кузнецової, що зовнішній суверенітет, хоча і є важливим інструментом позиціонування держави на міжнародній арені³, насправді другорядний стосовно внутрішнього суверенітету⁴. Зовнішній суверенітет сам по собі не здатний гарантувати територіальну цілісність держави та її існування. Разом з тим реалізувати внутрішній суверенітет за відсутності зовнішнього можливо лише в умовах повної економічної і політичної ізоляції, що неможливо в сучасному світі⁵. Із зазначеного випливає, що в суверенних правах конкретизується державний суверенітет, а тому слід погодитися з Н. Міхальновою

---

¹ Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. – Екатеринбург, 2007. – С. 7; Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 81.

² Там само.

³ Зовнішній суверенітет означає, що суверен визнається іншими суверенами, які сприймають його як єдиного представника, уповноваженого говорити від імені народу. Визнання суверенності держави означає визнання її рівною за статусом з іншими державами. Суверенітет стає своєрідним «пропуском» держав на міжнародну арену, з якого випливає право здійснення низки суверенних прав.

⁴ Якщо діяльність суверенної влади схвалюється громадянами і народ визнає суверенітет за верховною владою, то інші суверени зобов'язані визнати і поважати представника суверенітету.

⁵ Кузнецова Е. Западные концепции государственного суверенитета // Международные процессы: журнал теории международных отношений и мировой политики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.intertrends.ru/eleventh/007.htm>

та В. Рахлевським, на думку яких, держава суверенна доти, доки вона володіє основним комплексом суверенних прав і спроможна висловлювати волю народу¹.

Концепції «обмеження» державного суверенітету² формуються після виникнення теорії суверенітету, однак особливої популярності набувають у другій половині ХХ ст. під впливом процесів глобалізації і регіональної інтеграції, які приводять до інституціоналізації міждержавної співпраці³. Особливого поширення набуває, зокрема, думка, згідно з якою вступ держави до міжнародної організації, а особливо до організації наддержавного характеру (передусім йдеться про ЄС), підписання міжнародного договору щодо членства в такій організації призводить до обмеження державного суверенітету. Такий висновок вважаємо помилковим.

---

¹ Див.: Шипілов Л. М. До питання про природу народного суверенітету [Текст] / Л. М. Шипілов // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. — Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2009. — С. 45.

² Значна частина теорій «обмеженого суверенітету» походить корінням з геополітики. У працях Спідмена «Американська стратегія в світовій політиці» і «Географія світу» окреслені критерії, на підставі яких визначають геополітичну могутність держав. Якщо держава оцінюється невисоко за цими критеріями, то вона має вступити в певний союз і поступитися часткою свого суверенітету заради світового геополітичного порядку (Красинський В. В. Новый империализм. Теории «ограниченного суверенитета» и «мирового правительства» в американской политической доктрине [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://goiip.ru/?id=189>).

³ Див.: Хабиров Р.Ф. Глобализация, государственный суверенитет, права человека [Текст] / Р. Ф. Хабиров // Юрид. мир. — 2007. — № 10. — С. 45–49; Макуев Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета [Текст] / Р. Х. Макуев // Государство и право. — 2008. — № 9. — С. 23–29; Троицкая А. А. Государственный суверенитет: ограничение или трансформация содержания [Текст] / А. А. Троицкая // Конституционное и муниципальное право. — 2006. — № 10. — С. 5–11; Пастухова Н. Б. Государственный суверенитет в эпоху глобализации [Текст] / Н. Б. Пастухова // Журн. рос. права. — 2006. — № 5. — С. 130–141; Волошин Ю. А. Конституционная доктрина ограниченного суверенитета государств в системе процессов межгосударственной интеграции: вопросы теории и практики [Текст] / Ю. А. Волошин // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Серия: Право. — 2008 — № 1. — С. 297–305.

Держави суверенні і самі по своїй добрій волі вступають у міжнародні організації, свідомо і добровільно передаючи їм на період дії міжнародного договору право реалізації частини своїх функцій і прав, а точніше — залучаючи їх до спільної реалізації. При цьому держави самостійно розробляють і укладають між собою такі договори, а тому їх підписання або приєднання до них юридично не спричиняє позбавлення держави переданих за договором прав реалізації окремих суверенних повноважень. Таку передачу власного права здійснення функцій і компетенції слід вважати одним із способів реалізації державою своїх суверенних прав у формі добровільного самообмеження власної юрисдикції. Крім того, держава в будь-який час може скористатися своїм суверенним правом одностороннього виходу (денонсації) з міжнародного договору, що передбачено нормами міжнародного права¹ і реалізується відповідно до певної процедури. Більше того, саме денонсація міжнародного договору вважається найбільш розповсюдженим правомірним способом припинення його дії. Правомірність денонсації базується на тому, що право на неї має бути передбачене в самому договорі або в угоді, що додається до нього, і здійснюватися відповідно до порядку, ним передбаченого. Якщо можливість денонсації не передбачена міжнародним договором і не встановлений намір його учасників допустити таку можливість, то денонсація вважається неможливою². Разом з тим міжнародно-правова практика виходить з того, що вихід з міждержавної організації допустимий навіть у тих випадках, коли в установчому договорі це питання не врегульоване. Практика доводить, що вихід з Європейських співтовариств держав-членів завжди був можливим. У 1985 р. зі складу Співтовариств вийшла Гренландія, яка є частиною Данії, але яка з січня 1981 р. корис-

---

¹ Віденська конвенція про право міжнародних договорів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_118

² Международное право [Текст] : учебник / под. ред. А. А. Ковалева, С. В. Черниченко. — М. : Изд-во Омега-Л, 2006. — С. 293–297; Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом [Текст] : вид. 7-ме, перероб. / П. Маланчук / пер. з англ. — Х. : Консум, 2000. — С. 205–207.

тується правом самоврядування. При цьому сама Данія залишилася членом об'єднання. Після набуття чинності Лісабонським договором питання про вихід зі складу ЄС було врегульоване нормативно — стаття 50 ДЄС передбачає, що будь-яка держава-член відповідно до своїх конституційних правил може прийняти рішення про вихід зі складу Союзу. Установчі договори припиняють застосовуватися до зацікавленої держави з дня набуття чинності угоди про вихід або — за відсутності такої угоди — за два роки з моменту повідомлення про вихід¹.

У процесі аналізу проблеми забезпечення державного суверенітету внаслідок входження держави до складу наддержавного об'єднання важливого значення набуває позиція органів конституційного правосуддя держав-членів ЄС. Так, Конституційний суд ФРН у «Маастріхтському рішенні» 1993 р. стосовно передачі Німеччиною додаткових повноважень ЄС зазначив, що держава внаслідок такої передачі не зазнала яких-небудь обмежень свого суверенітету, які були б несумісні з положеннями Конституції Німеччини². Крім того, Конституційний суд наголосив на тій обставині, що держави-члени ЄС залишаються засновниками Договору про Європейський Союз і можуть припинити своє членство в ньому в односторонньому порядку³.

Сьогодні держави поступово відходять від усталеної практики самостійного виконання своїх традиційних завдань, які ще недавно розглядалися як завдання виключно публічного, внутрішньополітичного характеру, як всередині країни⁴, так і на

---

¹ Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями [Текст]. — М. ИНФРА-М, 2008 — С. 28–209.

² Bundesverfassungsgericht, Decision from 12 October 1993. 2 BvRL 134/92 and 2159/92; NJW (1993) 3047.

³ Про критику «Маастріхтського рішення» Конституційним Судом ФРН див.: Hobe S. Der offene Verfassungsstaat zwischen Souveranitat und Interdependenz: eine Studie zur Wandlung des Staatsbegriffs der deutschsprachigen Staatslehre im Kontext internationaler institutionalisierter Kooperation [Текст] / von Stephan Hobe. — Berlin : Duncker & Humblot, 1998. — P. 354.

⁴ Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Володимир Ігорович Сало. — Х., 2008. — С. 110–185.

міжнародному рівні. На міжнародному рівні відмова держав від виконання публічно-правових завдань відбувається через передачу компетенції наднаціональним організаціям із закріпленням за ними публічно-правової влади. Слід наголосити на тій обставині, що хоча національні уряди держав-членів беруть участь у розробці і схваленні рішень, проте насправді це вже рішення, які прийняті саме інститутами наднаціональної організації влади, а не державними органами. Формулюючи такий висновок, разом з тим слід пам'ятати, що держави передають право реалізації своїх суверенних прав міждержавним об'єднанням добровільно і свідомо, виходячи з того факту, що суверенні права залишаються приналежними саме їм, а тому ці кроки не обмежують їхній суверенітет, а, навпаки, сприяють реалізації ряду суверенних прав, зокрема права на укладення міждержавних договорів і право вступати до міждержавних союзів. Такого підходу до проблеми дотримується багато науковців¹.

У дискусіях навколо проблеми державного суверенітету висловлюються думки, що ставлення держав до власного суверенітету з часом буде переглянуто. На думку А. Чайєса, у майбутньому предметом дискусій буде «новий суверенітет», який формуватиметься під впливом співпраці у сфері дотримання норм міжнародного права і охопить усі держави, за винятком декількох, що самоізолюються. Суверенітет, підкреслює А. Чайєс, полягатиме не в свободі держав незалежно здійснювати свою владу, переслідуючи суто власні інтереси, а в співпраці держав з відповідним, більш-менш рівноправним статусом, що і становитиме суть міжнародного життя². Проте такі погляди поділяються

---

¹ Макуев Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета [Текст] / Р. Х. Макуев // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 23–29; Пастухова Н. Б. Государственный суверенитет и современные федеративные отношения [Текст] / Н. Б. Пастухова // Государство и право. – 2009. – № 11. – С. 11–17; Мамонов В. В. Государственный суверенитет и территориальная целостность – главные принципы современной российской государственности [Текст] / В. В. Мамонов // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 5–12.

² Abram Chayes & Amonta H. Chayes. The New Sovereignty – Compliance with International Regulatory Agreements [Текст]. – 1995. – P. 27.

не всіма науковцями. Не слід перебільшувати значення глобалізації і недооцінювати роль державного суверенітету в сучасному світі. На думку Р. Х. Макуєва, яку ми поділяємо, виклики глобалізації підсилюють значення правової сторони суверенітету¹. Крім того, як слушно зауважує І. В. Яковюк, саме поняття «наддержавна влада» має сенс лише за тієї обставини, коли її члени зберігають статус суверенної держави².

Жодна держава без крайньої потреби не піде на будь-яке обмеження свого суверенітету. Крім того, не є аксіомою твердження, що делегування або повна відмова національного уряду від окремих державних регуляторних функцій на користь наднаціональних структур або суб'єктів ринкових відносин дійсно є благом для суспільства. Безумовно, державі, що має намір стати повноправним учасником регіональної або глобальної економічної системи, доведеться піти на певні поступки, самообмежуючи себе в реалізації окремих суверенних прав. Однак збереження необхідного ступеня незалежності і самостійності при реалізації соціально-економічних і політичних заходів з метою захисту національних інтересів і збереження балансу національних й наднаціональних інтересів є найбільш раціональним підходом у питанні участі держав у сучасній глобальній економіці. Відповідно в найближчій перспективі держава, як і раніше, буде залишатися ключовим суб'єктом міжнародної правової і економічної систем.

Проведений аналіз співвідношення суверенітету держави і суверенних прав дає можливість сформулювати певні ознаки суверенних прав.

1. Суверенні права є складовою державного суверенітету; це дозволяє співвіднести їх як «ціле» і його «частину» і відповідно

---

¹ Макуєв Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета [Текст] / Р. Х. Макуєв // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 23.

² Яковюк І. В. Співвідношення державного суверенітету і наддержавної організації влади: постановка питання [Текст] / І. В. Яковюк // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2009. – С. 12.

наголосити на тому, що, хоча це взаємообумовлені правові явища, неприпустимо ототожнювати суверенітет держави з її суверенними правами. Так, суверенним правам не властиві усі ті ознаки, за допомогою яких характеризується суверенітет держави. Якщо суверенітет держави не може бути нікому переданий або обмежений (ознака невідчужуваності суверенітету), то сфера здійснення суверенних прав може бути певним чином обмежена, звужена, але лише доти і тією мірою, доки і яку держава вважає для себе корисними і необхідними¹. На цю обставину також вказують В. С. Шевцов і Б. Л. Манеліс, зазначаючи, що суверенна держава, володіючи повнотою суверенних прав, може на свій розсуд розширювати або скорочувати їх до певної межі. Можливість держави скорочувати належні їй суверенні права залишає відкритим питання про межі припустимого скорочення суверенних прав².

2. Подібно до прав людини суверенні права держави в певному сенсі можуть бути охарактеризовані як природні, оскільки пов'язані із самим фактом існування держави, внаслідок чого їх виникнення не залежать від неправових чинників. Суверенні права зазвичай не потребують якогось спеціального писаного, юридичного оформлення — про це свідчить той факт, що переважна більшість прав, з якими ми в першу чергу асоціюємо прояв суверенітету держави (наприклад, право приймати конституцію і здійснювати законодавчу діяльність; право встановлювати режим діяльності недержавних організацій і адміністративних одиниць, адміністративно-територіальний поділ у цілому; право підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами; право брати участь у роботі міжнародних організацій і конференцій; право оголошувати війну і укладати мир тощо) прямо не закріплені в конституціях і законодавстві держав саме як суве-

---

¹ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 82.

² Манеліс Б. Л. Проблемы советского государственного суверенитета : В. С. Шевцов. Суверенитет советского государства . — М. : Юрид. лит., 1972. — 263 с. : [Рецензія] / Б. Л. Манеліс // Правоведение. — 1973. — № 1. — С. 99— 101

ренні права. Вони існують об'єктивно і не залежать від кожної конкретної держави — носія цих прав. Безперечно, вони можуть закріплюватися в національному законодавстві і міжнародно-правових документах, переходячи в категорію позитивного права, однак відсутність такого нормативного закріплення не означає, що держава позбавлена їх.

З того факту, що визнання існування певної держави і її незалежності не обов'язкове для іншої держави і здійснюється або не здійснюється нею виключно за її власним бажанням і рішенням¹, можна зробити висновок, що новостворена держава завжди певний, а інколи тривалий час може існувати як суверенна організація влади, що не визнана іншими державами. Так, Радянська Росія після Жовтневої революції була визнана іншими країнами лише у 1920—1921 роках, коли спочатку з нею встановили дипломатичні відносини Естонія, Литва, Латвія і Фінляндія, а потім уклали торговельні угоди Велика Британія, Німеччина, Італія і Норвегія². Однак із того факту, що до 1920 р. такого визнання не було, а також з тієї обставини, що процес дипломатичного визнання розтягнувся на десятиліття (США визнали СРСР лише у 1933 р.), не варто робити висновок, що до 1920 р. і тим більш пізніше Радянська Росія, а потім СРСР не були суверенною державою, що володіла усією повнотою суверенних прав.

---

¹ Тихомиров Л. А. *Монархическая государственность* / Л. А. Тихомиров. — М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир». — 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.apocalypse.orthodoxy.ru/monarchy/455.htm>

² За умови відсутності спеціального міжнародно-правового акта, що містить критерії визнання держави, та міжнародного органу, наділеного повноваженнями здійснювати колективне визнання, встановлення факту існування держави з позиції міжнародного права залишається прерогативою держав. Арбітражна комісія Мирної конференції з Югославії у висновку № 10 вказала: «визнання... є дискреційним актом, який інші держави можуть здійснювати в той момент, який вони виберуть, у тій формі, в якій вони побажають, і без будь-яких умов, за винятком одного — поваги до імперативних норм загального міжнародного права» (див.: Коннова Е. *Преждевременное признание нового государства. Некоторые теоретические аспекты* / Е. Коннова // Журн. Междунар. права и междунар. отношений. — Минск, 2007. — № 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.evolution.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1233&Itemid=188)

3. Із визнання всіх держав юридично рівними логічно випливає, що вони мають загальні і рівні суверенні права, якими можуть користуватися на свій розсуд. Значення суверенних прав полягає у визначенні і гарантуванні чітко окреслених меж свободи будь-якої держави. Суверенні права визначають сферу автономного існування держави у взаємовідносинах з іншими країнами, а тому мають визнаватися невід'ємною складовою її життєдіяльності як члена міжнародного співтовариства. Вони характеризуються як загальні, оскільки забезпечують у міждержавному житті формальний вимір, що охоплює всі держави як суб'єктів міжнародного права. Суверенні права характеризуються як рівні для кожної держави, незважаючи на існуючі відмінності за територією, населенням, політичними, економічними, соціальними і релігійними системами, станом добробуту тощо. З цієї позиції поділ держав на великі і малі, розвинуті і такі, що розвиваються, не має жодного правового сенсу, оскільки він не передбачений нормами і принципами міжнародного права, яке закріплює принцип формальної правової рівності держав.

4. Перелік суверенних прав і їх зміст є явищем історичним — на кожному етапі державно-правового розвитку формується певна сукупність суверенних прав держави і визначається їх зміст. З приводу питання про те, чи можуть суверенні права змінюватися в процесі розвитку, єдності поглядів у радянській юридичній науці не існувало. Якщо одні автори твердили, що суверенні права абсолютно незмінні, оскільки при скороченні їх обсягу неможливе здійснення суверенітету, то інші допускали залежно від конкретно-історичних умов можливість їх розширення або звуження¹.

На нашу думку, загальною тенденцією слід вважати поступове розширення кількості суверенних прав. Справедливість цього висновку доводить широкий перелік суверенних прав держави, які вона реалізує у своїй виключній (морській) еко-

---

¹ Козлов А. К союзу суверенных государств [Текст] / А. Козлов, М. Шафир // *Общественные науки и современность*. — 1991. — № 4. — С. 85.

номічній зоні. Деякі з них (права з метою розвідування морського дна і його надр і розробки мінеральних та інших неживих ресурсів; право дозволяти і регулювати бурові роботи на морському дні і в його надрах; право споруджувати, а також дозволяти і регулювати створення, експлуатацію і використання штучних островів, установок і споруд; право прокладення підводних кабелів і трубопроводів) визнаються вперше за державою в ХХ ст., коли в результаті науково-технічної революції виникають технічні можливості для реалізації певних видів діяльності. Інші суверенні права (права щодо розвідки, розробки і збереження природних ресурсів, а також управління цими ресурсами; право промислу живих організмів; право розпоряджатися своїми природними ресурсами і інформацією про такі ресурси) на тій же підставі розширили і конкретизували свій зміст. Слід також зазначити, що окремі суверенні права в процесі історичного розвитку залежно від пануючих у міжнародному співтоваристві поглядів на справедливість можуть зазнавати суттєвої трансформації свого змісту. Так, сучасне міжнародне право трансформувало право держави на війну¹ у право на самооборону у випадку нападу на неї.

З констатації можливості зміни обсягу суверенних прав можна зробити висновок про те, що коли розширення кола суверенних прав держави є позитивним явищем, оскільки зміцнює її суверенітет, конкретизує його прояв у різних сферах державно-правового життя, то до питання про можливість його звуження слід ставити-

---

¹ Думка про те, що війна може бути використана лише з метою самооборони або як крайній засіб захисту права, висловлювалися ще Ф. де Вітторіо і Г. Гроцієм. Ідеї заборони і визнання злочинного характеру агресивної війни отримали відображення в проекті договору про взаємну допомогу, схваленому Асамблеєю Ліги Націй в 1923 р., у Декларації про агресивні війни, прийнятій Асамблеєю Ліги Націй в 1927 р., в яких агресивна війна кваліфікувалася «як міжнародний злочин». Паризький договір (пакт Бріана – Келлога) від 27 серпня 1928 р. став першим багатостороннім міжнародним договором, який містив заборону агресивної війни. Статут ООН у ст. 2 фактично містить заборону на погрозу силою або її застосування, вимагаючи від держав розв'язання своїх міжнародних суперечок мирними засобами.

ся дуже обережно, оскільки воно може призвести до руйнації принципу державного суверенітету. Тому слід зважати на філософську категорію «міра», що вимагає для даної якості певної кількісної характеристики¹. Але й цим застереження не вичерпується проблема. Вважаємо, що для існування суверенітету держави має значення не просто збереження за нею певної кількості суверенних прав, відсоток яких від загальної маси перевищує певний критичний поріг. Для того щоб держава залишалася суверенною, принципово важливо збереження за нею права реалізації певних основоположних суверенних прав, незалежно від того яку частку від загальної маси прав вони становлять. До таких прав слід віднести передусім права, які забезпечують економічну самостійність держави (право на збирання податків і зборів, права на енергетичні ресурси, право на розробку і управління природних ресурсів), а також суверенне право на визначення своєї компетенції, здійснення примусу і проведення самостійної зовнішньої політики. Як засвідчує досвід СРСР, де союзні республіки проголошувалися державами, за якими визнавалися суверенні права, але які були позбавлені можливості реалізовувати саме цей блок прав, неможливо забезпечити суверенітет таких політико-територіальних утворень, внаслідок чого вони не перетворюються на повноцінну державу. На об'єктивність цього висновку вказує і ситуація із забезпеченням суверенітету державами, що увійшли до складу Європейського Союзу. Попри передачу (делегування) права реалізації наднаціональним інститутам значної кількості суверенних прав держави-члени залишаються суверенними, оскільки зберігають за собою реалізацію вище перелічених суверенних прав. У свою чергу, ЄС попри концентрацію в своїх руках значних повноважень не може реалізувати верховенство влади в межах своєї території, оскільки істотно обмежений у питанні формування власного бюджету і не може забезпечити реалізацію прийнятих ним рішень, інакше як через звернення до органів влади держав-членів.

---

¹ Козлов А. К союзу суверенных государств [Текст] / А. Козлов, М. Шафир // *Общественные науки и современность*. – 1991. – № 4. – С. 85.

Слід зазначити, що особливого значення в зв'язку з викладеним набуває суверенне право держави на визначення своєї компетенції, оскільки в епоху глобалізації і регіональної інтеграції активно розвивається процес делегування владних повноважень від національного уряду до наднаціональних структур і міжнародних організацій. Слід зазначити, що наднаціональні союзи в силу своєї природи прагнуть закріпити за собою виключну компетенцію з широкого кола питань в усіх сферах суспільного життя¹, а також можливість самостійно без участі національних урядів розширювати свою компетенцію. З цього приводу слід підкреслити, що для збереження суверенітету виключного значення набуває право національних урядів самостійно визначати свою компетенцію. Відповідно, виходячи з договірного характеру таких утворень, будь-які зміни компетенції не можуть вирішуватися наднаціональними структурами в односторонньому порядку, оскільки це є прерогативою держав-членів, суверенітет яких первинний. Перелік виключних повноважень, переданих наднаціональному союзу, не повинен мати відкритий характер і не повинно бути норм-лазівок, які б в той чи інший спосіб дозволяли йому самостійно розширювати їх перелік. У виключну компетенцію міждержавного союзу мають передаватися лише ті повноваження, реалізація яких дійсно на наднаціональному рівні може виявитися більш ефективною, аніж на національному рівні.

5. Суверенні права іманентно властиві державі. Вони є невід'ємними, оскільки ніким державі не даровані, а тому не можуть бути ані відібрані в неї, ані обмежені в обсязі. Вони визнаються невід'ємними, оскільки є складовими державного су-

---

¹ О. М. Мещерякова зазначає, що на відміну від міжнародного права у праві ЄС розвиток пішов таким чином, що інститути Союзу, створені державами-членами на основі договору, всіляко оспороюють у держав їх суверенні компетенції. Володіючи певною компетенцією (в усіх сферах) і реалізуючи її, інститути ЄС «попутно» намагаються досягнути і власної мети – набути дедалі більшої самостійності (Мещерякова О. М. Наднаціональність в праві Європейського Союзу и проблема суверенитета [Текст] : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.10. / О. М. Мещерякова. – М., 2010. – С. 20, 21).

веренітету, конкретизуючи його зміст. Так було і так буде принаймні доти, доки не буде створена всесвітня держава, яка б зосередила у своїх руках всесвітню повноту влади і силу примусу. Доки головними суб'єктами в міжнародному праві залишаються суверенні держави, їх сила була і залишиться *ultima ratio*. Може мати лише тимчасове обмеження права реалізації державою своїх суверенних прав, але, підкреслимо, аж ніяк не самого суверенного права як такого, за рішенням міжнародної спільноти в особі Ради Безпеки ООН відповідно до положень її Статуту (статті 39–51) з метою забезпечення міжнародного миру і безпеки. Суверенна влада покликана піклуватися про інтереси свого народу, який виступає її джерелом, і створеної ним держави. Відповідно, за загальним правилом, державна влада не має права укладати угоди або йти на інші кроки, які шкодять державі. Виняток з цього правила становлять випадки *force majeure* (наприклад, внаслідок окупації країни), але й в цьому випадку державна влада як суверенна зобов'язана негайно припинити нав'язану їй угоду або рішення, як тільки це йому дозволить співвідношення сил або міжнародна ситуація¹. Водночас слід підкреслити, що вища державна влада не має права відмовитися від своєї незалежності на користь інших держав чи міждержавних союзів, не має права поставити будь-яку іншу владу вище за себе. Це означало б відняти у себе верховенство і передати його комусь іншому, на що вона не має права, оскільки це було б порушенням прав народу як джерела державної влади, який створив її саме для забезпечення своєї незалежності, а не для того, щоб створена ним влада підкорила народ чужій волі і владі.

З урахуванням виокремлених ознак пропонується такий підхід до визначення досліджуваного явища: суверенні права — це необхідні для існування і розвитку держави правові можливості, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею.

---

¹ Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. — М. : ГУП «Облиздат», ТОО «Алир». — 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.apocalypse.orthodoxy.ru/monarchy/455.htm>

Розділ 4

Забезпечення державного суверенітету як пріоритет політики національної безпеки

Суверенітет як невід’ємна і сутнісна характеристика держави є одним із головних об’єктів забезпечення національної безпеки. Отже, в умовах глобалізації, зростання взаємозалежності держав особливої актуальності набуває проблема визначення співвідношення вказаних категорій. У плані виникнення термін «безпека» значно давніший, аніж такі поняття, як «суспільна», «державна» чи «національна безпека». До фундаментальної розробки поняття «безпека» представники науки поліцейського права вдалися у XVIII—першій половині XIX ст. Під «безпекою» вони розуміли охорону підданих, які «утворюють ніби життя і душу держави»¹. Щоправда, перші кроки по розробці проблематики безпеки були здійснені набагато раніше: Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон, Августин Блаженний та інші мислителі у своїх філософських працях пов’язували розгляд безпеки із аналізом сутності держави, її функціональним призначенням і передусім із реалізацією функції оборони, зміст якої передбачав захист країни від зовнішніх загроз і одночасно здійснення захоплення чужих територій і ресурсів. У Новий час важливий вплив на розробку питань забезпечення безпеки мали праці Т. Гоббса, І. Канта, Г. Гегеля, Г. Гроція, В. Гумбольдта та інших мислителів, з якими пов’язане глибоке філософське осмислення проблем війни і миру, пошуку

---

¹ Платонов И. Вступительные понятия в учение о благоустройстве и благочинии государственном [Текст] / И. Платонов. – Харьков [Б. и.], 1856. – С. 9.

механізмів запобігання війни на європейському континенті. Загальним недоліком таких розробок було те, що в процесі аналізу проблеми забезпечення безпеки питання державного суверенітету розглядаються побіжно і переважно у зв'язку з аналізом конкретних вузьких аспектів забезпечення безпеки та діяльності відповідних державних інституцій. Сказане засвідчує актуальність і значущість комплексного аналізу проблеми реалізації державного суверенітету в контексті забезпечення національної безпеки.

Однією з закономірностей суспільного розвитку слід визнати трансформацію національних політико-правових, економічних і соціальних систем, яка змушує переосмислити роль держави у суспільному житті. У демократичних суспільствах чітко простежується тенденція до зменшення ролі держави в житті суспільства. Водночас зростає роль і активність громадянського суспільства, яке намагається обмежити гіпертрофовані функції держави, що виникли на попередніх етапах розвитку, та встановити дієвий контроль за їх належним здійсненням. Однією з небагатьох сфер, яку не зачіпають вказані процеси, є національна безпека, забезпечення якої залишається прерогативою держави. Зазначимо, що ця ситуація є об'єктивно обумовленою, адже саме держава покликана забезпечувати безпечне існування соціуму і здатна це зробити. Зазначимо, що саме безпека соціуму є основним пунктом «угоди», яка укладається між суспільством і найманим ним державним апаратом¹.

Аналіз літератури, що розглядає проблеми безпеки, дає змогу дійти висновку, що в давні часи і особливо в Новий час науковці розрізняли внутрішню безпеку (громадську безпеку), яка пов'язана з небезпекою, що загрожує суспільству і державі зсередини, і зовнішню (військову) безпеку, яка спрямована на захист держави від нападу зовнішніх ворогів. Тривалий час головна увага приділялася саме питанням забезпечення зовнішньої без-

---

¹ Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України [Текст] / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – С. 5.

пеки, оскільки існувала нагальна необхідність попередження дій іноземних держав, які несуть у собі загрозу або безпосереднє застосування військової сили, що загрожує вільному розвитку суспільства і самому існуванню держави, її громадянам. Отже, під безпекою держави тривалий час розумілися переважно проблеми війни і миру.

Саме з позиції забезпечення зовнішньої безпеки слід розглядати численні інтеграційні за своїм змістом проекти досягнення миру в Європі, що розроблялися П. Дюбуа, папою Римським Пієм II, королем Богемії І. Подебратам, Е. Крюсе, герцогом де Сюллі. Переосмислення підходів у питанні забезпечення безпеки відбувається після Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.). Вестфальський мирний договір поклав початок формуванню нового порядку в Європі, що був заснований на концепції суверенітету. При цьому Вестфальська система не заборонила, а дозволила війни, ведення яких було визнано законним правом суверенних держав.

Новий поштовх до розвитку ідеї щодо забезпечення безпеки держави дала епоха Просвітництва. У. Пенн, Ш. де Сен-П'єр, І. Кант, Ф. Вольтер, Сен-Сімон, Огюстен Тьєррі, І. Бентам та інші автори, спираючись на дослідження своїх попередників, продовжили розробку шляхів і засобів забезпечення миру в Європі. Їх проекти базувалися на визнанні необхідності створення інтеграційного європейського об'єднання, побудованого на федеративних чи конфедеративних засадах. Відповідно, до такого об'єднання мали увійти суверенні держави, яким необхідно було добровільно відмовитися від реалізації ключових суверенних прав і передати їх здійснення наддержавним органам. В умовах, коли процес становлення національної державності в переважній більшості європейських країн не завершився, національні уряди не могла піти на такі радикальні кроки.

З моменту становлення національної централізованої держави, визначальною рисою якої є суверенітет, проблема забезпечення національної безпеки стає головною її турботою. Саме в цей період у рамках розробленого Т. Гоббсом вчення про суве-

ренітет¹ було детально проаналізовано проблеми безпеки та виживання держави, суспільства і окремого індивіда крізь призму їх взаємодії². На його думку, страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити у суспільстві і шукати в ньому засоби колективного захисту від цих загроз, тобто безпечних умов розвитку і життєдіяльності³. Державна влада покликана служити людям, її головна мета — це перш за все безпека громадян, заради досягнення якої держава має здійснювати такі функції, як: «управління провінціями, колоніями або містами»; «організація торгівлі»; дорадча функція; «наставляння народу»; «здійснення правосуддя»⁴.

Значний внесок у розробку категорії безпеки наприкінці XVIII ст. зробив В. Гумбольдт, який також вважав, що головне призначення держави полягає в забезпеченні безпеки підданих. Якщо держава не робить цього, а перекладає цей обов'язок на них самих, то така держава імпотентна⁵. Разом з тим він справедливо зазначав, що держава зобов'язана охороняти не лише безпеку підданих, але й свою власну безпеку⁶. В. Гумбольдт од-

---

¹ Як відомо, Т. Гоббс запозичив поняття «суверенітет» у Ж. Бодена, який заклав його юридичну основу, і спробував дати його філософське обґрунтування. Гоббс зазначав, що для припинення війни всіх проти всіх і забезпечення внутрішнього та зовнішнього миру громадяни мають підкоритися могутньому суверену, який зі свого боку обіцяє припинити релігійну та громадянську війну (Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. [Текст] / Т. Гоббс. — М. : Мысль, 1991. — Т. 2. — С. 178–188).

² Гончаренко О. Громадянський контроль і система національної безпеки [Текст] / О. Гончаренко, Р. Джангужин, Е. Лисицин // Нац. безпека України. — 2003. — № 1. — С. 39–46.

³ Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. [Текст] / Т. Гоббс. — М., 1991. — Т. 2. — С. 6–7, 178–188.

⁴ Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. [Текст] / Т. Гоббс. — М., 1991. — Т. 2. — С. 6–7, 180, 182, 188. Див. також: [388] Чичерин Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира / Б. Н. Чичерин. — СПб. : Лань, 1999. — С. 175.

⁵ Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности [Текст] / В. Гумбольдт. — СПб. : Тип. Евг. Тиле преemn., 1908. — С. 257.

⁶ В. Гумбольдт писав: «Ті, безпека яких має бути забезпечена, суть, з одного боку, усі громадяни на основі повної рівності, з другого — сама держава». Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности [Текст] / В. Гумбольдт. — СПб. : Тип. Евг. Тиле преemn., 1908. — С. 92.

ним з перших зазначив, що обсяг поняття «безпека» обширний і різноманітний, має об'єктивну і суб'єктивну сторони¹.

Починаючи з XVIII ст. у діяльності поліцейської держави вже виділяли два напрями, по-перше, забезпечення безпеки (поліцію безпеки) і, по-друге, досягнення добробуту (поліцію добробуту)². Отже, на межі XVIII–XIX ст. відбувається усвідомлення того факту, що загроза державі може походити як зовні, так і з середини. Відповідно захист держави може забезпечуватися не лише силовими структурами в рамках функції забезпечення обороноздатності країни, але й за допомогою виваженої соціально-економічної політики, що передбачило появу в майбутньому такої складової національної безпеки, як економічна безпека.

Перехід від поняття «безпека» до «державна безпека» був здійснений на початку XIX ст. у Франції, звідки воно поширилося на решту країн Європи. Це поняття на початку XX ст. трактувався як охорона (захист) державного ладу, територіальної цілісності, оборонної могутності, державної і службової секретної інформації від внутрішніх і зовнішніх загроз, тобто охорона цінностей, без яких державі загрожує втрата суверенітету, а отже, загибель³. Наступним історичним етапом у розвитку ідеї безпеки стало усвідомлення того, що самозбереження суверенних держав і розвиток відносин між ними вимагає міждержавної співпраці як додаткового інструменту забезпечення внутрішнього благополуччя і зовнішньої безпеки. Така співпраця потребувала більш

---

¹ Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности [Текст] / В. Гумбольдт. — СПб. : Тип. Евг. Тиле преemn., 1908. — С. 88.

² Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Іван Васильович Яковюк. — Х., 2000. — С. 13–14.

³ У Російській імперії поняття «державна безпека» одним з перших став вживати М. М. Сперанский. У найбільш систематизованому вигляді воно викладене в Указі імператора Миколи II від 12 грудня 1904 р. «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка» (див.: О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка : Именной Высочайший Указ Правительствующему Сенату от 12 декабря 1904 г. [Текст] // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. 1904. — СПб., 1907. — Т. 24. — Отд. 1. — № 25495).

усталених і надійних міждержавних зв'язків, які двосторонні договори не завжди забезпечували. У результаті усвідомлення такої потреби в другій половині XIX ст. намітилася тенденція до розвитку інституційної співпраці на базі багатосторонніх угод, що обумовило виникнення і розвиток адміністративних союзів¹. Вони мали договірний характер і постійні органи, які здійснювали, як правило, інформаційну й посередницьку функції. Оскільки їх діяльність не торкалася сфери політики і оборони, а отже, не становила ніякої загрози забезпеченню державного суверенітету, то їх розвиток не зустрів перешкод².

Створення адміністративних союзів виявило раніше не досліджені проблеми забезпечення безпеки держави. По-перше, членами таких союзів могли бути лише так звані цивілізовані держави, що фактично означало поділ усіх держав на цивілізовані, що поважають одна одну і поводяться між собою згідно з правом цивілізованих народів, і решта держав, стосовно яких можна цього права не дотримуватися, що породжувало загрозу їхньої безпеки. По-друге, відбулося усвідомлення того, що рівень безпеки держави обумовлюється не лише станом збройних сил, але й її економічним потенціалом. Членство держави в адміністративних союзах економічного, науково-технічного спрямування здатне підвищувати її конкурентоздатність порівняно з країнами, які до них не входять, що позначається на здатності держави захищати свої національні інтереси. По-третє, участь в адміністративних союзах передбачає готовність держави до комп-

---

¹ Всеобщие административные союзы государств. В 3 т. [Текст] / П. Казанский. – Одесса : Тип. Штаба окр., 1897. – Т. 1. – С. 65–491; Ростова А. А. Международные административные союзы: создание и опыт деятельности : вторая половина XIX – начало XX в. [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Анастасия Александровна Ростова. – Ставрополь, 2008. – 250 с.

² Л. Мендер зазначав, що «у зв'язку з динамікою сучасної світової взаємозалежності і невідкладною потребою в ефективній спільній діяльності міжнаціональні адміністративні організації являють собою цінний прецедент для правового врегулювання взаємовідносин незалежних суверенних держав» (Mander L. A. Foundations of Modern World Society [Текст] / L. A. Mander. – Stanford, 1947. – P. 316).

ромісів і поступок, що напряму зачіпає проблему забезпечення суверенітету¹.

Завдання по забезпеченню безпеки держава залежно від внутрішньої і зовнішньополітичної ситуації в різні часи вирішувала по різному. Зазначимо, що вирішення цього завдання не завжди під силу навіть найбільш могутнім державам. Отож, окрім комплексу заходів, спрямованих на забезпечення власної безпеки, держави вдаються до створення військово-політичних союзів як додаткового способу захисту державного суверенітету. Початок ХХ ст. ознаменувався створенням двох подібних блоків: Антанти і Троїстого союзу, протистояння яких призвело до Першої світової війни, наслідки якої навіть для держав-переможниць були вкрай негативними. Як зазначав К. А. Чхеїдзе, головним результатом цієї війни стало самознищення Європи як світового гегемона². Це загострило проблему забезпечення безпеки держави.

Розпочатий у ХІХ ст. рух у напрямку інституціоналізації міждержавної співпраці досяг кульмінації зі створенням Ліги Націй в 1919 р., організаційно-правова конструкція якої нагадувала концепцію «федерації вільних держав» І. Канта³. Аналіз її Статуту⁴ дає підстави вважати, що створення Ліги мало забезпечити не лише безпеку держав-учасниць, але й сприяти підтриманню світового порядку. Участь Ліги у реалізації функції забезпечення обороноздатності держав породило питання про наслідки член-

---

¹ Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов [Текст] / Ф. Ф. Мартенс. – СПб., 1898. – Т. II. – С. 367; Він же. Россия и литературное общество западноевропейских народов [Текст] / Ф. Ф. Мартенс // Вестник Европы. – Т. II. – март 1881. – С. 236.

² Чхеидзе К. А. Лига Наций и государства-материки [Текст] / К. А. Чхеидзе // Евразийская хроника. – Париж, 1927. – Вып. VIII. – С. 33–34.

³ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. К вечному миру [Текст] / И. Кант ; вст. ст. и прим. С. Ф. Ударцева. – Алматы : ВШП «Едилет», 1999. – С. 86, 90. Див. також: Delbrück Jast. Das Völkerrecht soll auf einen Foderalismus freier Staaten gegründet sein – Kant und die Entwicklung Internationaler Organisation [Текст] // Republic und Weltbürgerrecht (Klaus Dicke & Klaus-Michael Kodalle (Hrsg.) eds., 1998. – P. 9–11, 28.

⁴ Статут Лиги Націй [Текст] // Версальский мирный договор / полный пер. с фр. под ред. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. – М. : Изд-ние Литиздата НКВД, 1925. – С. 7–15.

ства в ній для забезпечення суверенітету. Попри те, що Ліга не була державою, вона реалізовувала ряд прав, які здійснюють лише суверенні держави¹.

Головним напрямом діяльності Ліги була функція з підтримання міжнародного миру і безпеки, реалізація якої торкалися питання забезпечення державного суверенітету і безпеки як держав-членів, так і решти країн світу². Передбачалося, що Ліга буде попереджувати війни шляхом: закріпленням обов'язку визнавати і забезпечувати територіальну цілісність і політичну незалежність держав-членів (ст. 10); обмеження національних озброєнь (ст. 8); мирного розв'язання міждержавних конфліктів (статті 12, 13, 15); примусового виконання (шляхом спільних дій) міжнародних зобов'язань, прийнятих державами-членами (статті 10, 16). Реалізація Лігою вказаної функції мала сприяти забезпеченню безпеки принаймні її членів, а отже, гарантувати їх суверенітет. Однак насправді держави-члени не сприймали серйозно гарантії безпеки, що були прописані в Статуті, покладаючись у забезпеченні безпеки виключно на свої можливості. Фактично Ліга виявилася неспроможною реалізувати функції забезпечення безпеки своїх учасників³, оскільки не змогла розробити механізм

---

¹ Ліга мала право на свої посольства, здійснювати суверенні права над територіями, які не перебували під суверенною владою держави або здійснювати протекторат над слабкими державами, втручатися в суперечки двох держав-членів і у виняткових ситуаціях (для захисту меншин) навіть у внутрішні справи держав-членів, крім того вона могла оголошувати війну. Оппенгейм Л. *Международное право* [Текст] / Л. Оппенгейм. Т. 1: Полутом 1: пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом / под ред. и с предисл. С. Б. Крылова. – М. : Инostr. лит., 1948. – С. 350–352.

² Зі статтей 11, 17 Статуту впливало, що будь-яка війна або загроза війни, незалежно від того, чи зачіпає вона прямо або ні когось із держав-членів, цікавить Лігу в цілому, а тому вона зобов'язана вдатися до заходів, здатних реально забезпечити мир Націй (Статут Лиги Націй [Текст] // *Версальский мирный договор* / полный пер. с фр. под ред. Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. – М. : Изд. Литиздата НКВД, 1925. – С. 10, 13).

³ Чхеидзе К. А. *Лига Наций и государства-материки* [Текст] / К. А. Чхеидзе // *Евразийская хроника*. – Париж, 1927. Вып. VIII. – С. 32; Оппенгейм Л. *Международное право* [Текст] / Л. Оппенгейм. Т. 1: Полутом 1: пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом / под ред. и с предисл. С. Б. Крылова. – М. : Инostr. лит., 1948. – С. 363–364.

колективної безпеки в Європі, який міг би об'єднати зусилля європейців для спільного усунення загрози миру і припинення будь-якої агресії. На відсутність у реального механізму, який би міг забезпечити безпеку держав-членів, вказує той факт, що звернення до Ради Китаю (1932 р.) і Абіссинії (1935 р.) не призвело до виконання членами Ліги своїх зобов'язань¹.

Ліга Націй припинила своє існування у 1946 р. після створення ООН, головною метою якої також було підтримання міжнародного миру і безпеки, під якою світова спільнота розуміла таку якість міжнародних відносин, яка обумовлена певним рівнем міждержавних правовідносин². Для досягнення цієї мети ООН наділила правом вживати колективних заходів для попередження і усунення загрози миру і припинення актів агресії або інших порушень миру (ст. 1 Статуту)³. Важливим інструментом підтримання миру і міжнародної безпеки виступають миротворчі операції ООН⁴, які не передбачені Статутом, а тому їх проведення потребує ухвалення спеціальною резолюцією Генеральною Асамблеєю⁵. При цьому доцільність їх проведення потребує

---

¹ Оппенгейм Л. Международное право [Текст] / Л. Оппенгейм. Т. 1: Полутом 1: пер. с 6-го англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом / под ред. и с предисл. С. Б. Крылова. – М.: Иностр. лит., 1948. – С. 363–364.

² Ситник Г. Безпека як категорія і функція державного управління [Текст] / Г. Ситник // Вісн. НАДУ. – 2004. – № 1. – С. 352.

³ ООН може здійснювати миротворчі операції у таких формах: розслідування інцидентів і проведення переговорів з конфліктуючими сторонами з метою їх примирення; перевірка дотримання домовленостей про припинення вогню; сприяння підтриманню законності і правопорядку; надання гуманітарної допомоги; нагляд за ситуацією (Устав ООН [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>).

⁴ Починаючи з 1948 р. ООН здійснила 64 миротворчі операції, на які було витрачено 69 млрд. долл. США (див.: Операції ООН по піддержанню миру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/peace/pko/>; Цифры и факты о текущих операциях ООН по поддержанию мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/peace/pko/facts.htm>).

⁵ Див.: Битяк Ю. П. Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету [Текст] / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми: монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х.: Право, 2010. – С. 240–241.

в кожному конкретному випадку належної аргументації. Аналізуючи досвід миротворчих операцій, О. О. Хохлышева доходить висновку, з яким погоджується більшість дослідників¹, згідно з яким розвиток основних тенденцій і концептуального обґрунтування розуміння світового порядку в ХХ ст. не привело до вироблення універсальної парадигми, здатної стимулювати миротворчу діяльність на глобальному рівні. Причина цієї ситуації криється у варіативно-ціннісному тлумаченні самої проблеми війни і миру, а також у зловживанні великими державами та військово-політичними блоками використання миротворчих ідей для обґрунтування своїх національних інтересів². Отже, хоча механізми і технологічний інструментарій миротворчості є достатньо розробленими реальна практика миротворчих операцій виявилася досить суперечливою як з точки зору правомірності його застосування, так і масштабів операцій і їх наслідків³. Така ситуація пояснюється відсутністю чіткої нормативно-правової бази миротворчості, використанням практики подвійних стандартів та нездатністю ООН ефективно застосовувати існуючі

---

¹ Морозов Г. И. ООН на рубеже XXI века (кризис миротворчества ООН) [Текст] : доклады Института Европы № 55. — М., 1999. — 96 с.; Романов В. А. Организация Объединенных Наций перед вызовами глобализирующегося мира: международно-правовые аспекты [Текст] / В. А. Романов // ООН и международный правопорядок в глобализирующемся мире : материалы междунар. науч.-практ. конф., Москва, 24 окт. 2000 г. / отв. ред. : А. Я. Капустин. — М. : Изд-во РУДН, 2001. — С. 16–40; Черниченко С. В. Превентивные меры по Уставу ООН и операции по поддержанию мира / С. В. Черниченко // ООН и международный правопорядок в глобализирующемся мире [Текст] : материалы междунар. науч.-практ. конф., Москва, 24 окт. 2000 г. / отв. ред. : А. Я. Капустин. — М. : Изд-во РУДН, 2001. — С. 80–86; Кривчикова Э. С. Вооруженные силы ООН. Практика применения [Текст] / Э. С. Кривчикова. — М. : Междунар. отношения, 1965. — С. 15–72.

² Так, колишній генеральний секретар НАТО Х. Солано заявляв: «Ми рухаємося до системи міжнародних відносин, в якій повсякденні права людини і права меншин більш важливі, аніж суверенітет» (див.: Милосердов В. Россия в новом году и в XXI веке [Текст] / В. Милосердов // Российская Федерация сегодня. — 2005. — № 1. — С. 42).

³ Хохлышева О. О. Динамика миротворческих процессов XX века [Текст] : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.15 / О. О. Хохлышева. — Н. Новгород, 2003. — С. 9–12.

механізми для врегулювання конфліктів, а відтак здійснювати функції, пов'язані з підтриманням міжнародного миру і забезпечення колективної безпеки¹.

Хоча порівняно з Лігою Націй ООН досягла прогресу в забезпеченні безпеки держав-членів, однак ефективність її діяльності викликає серйозні нарікання. Статистика² дає підстави стверджувати, що міжнародні (ООН) і регіональні (ОБСЄ, ЄС) міждержавні об'єднання все ще далекі від того, аби реально забезпечити повагу до суверенітету і територіальної цілісності держав-членів, ефективно сприяти забезпеченню їх національної безпеки і підтриманню миру в світі, внаслідок чого головний тягар по забезпеченню суверенітету, як і раніше, продовжують нести національні уряди.

Ряд зарубіжних авторів вважає, що особливістю «епохи міжнародних організацій» є їх здатність прямо або опосередковано впливати на суверенітет держави. На думку Й. Дельбрюка, членство в міжнародній організації означає значне обмеження суверенітету держав-членів саме з юридичної точки зору³. Догма суверенітету впродовж ХХ ст. неодноразово піддавалася критиці з боку таких відомих юристів-міжнародників, як Г. Кельзен⁴, Дж.

---

¹ Хохлышева О. О. Механизм международно-правового регулирования операций ООН по поддержанию мира [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Ольга Олеговна Хохлышева. – М., 2000. – С. 5–6.

² Так, після створення ООН у світі було зафіксовано більш ніж 400 різних зіткнень так званого «місцевого» значення і більш ніж 50 «значних» локальних війн. Лише в Африці з 1960 по 1990 р. відбулося 18 локальних війн і військових конфліктів, зареєстровано 11 випадків геноциду і масового політичного терору. Більш ніж 30 військових конфліктів відбувається щорічно. З 1945 р. локальні війни і військові конфлікти забрали понад 30 млн. життів, а фінансові втрати становили понад 10 трлн. дол. (див.: Локальные войны XX века: роль СССР // Отечественная история. – М.: Наука, 1992. – № 4. – С. 3–36. <http://www.guns2.narod.ru/localwar.html>)

³ Delbruck J. Structural Changes in the International System and Its Legal Order: International Law in the Era of Globalization [Текст] / J. Delbruck // Swiss Review of International & European. – Law. – № 1. – 2001. – P. 8.

⁴ Kelsen H. Principles of International Law [Текст] / H. Kelsen. – N.Y., 1952. – P. 440–442; Kelsen H. Collective Security under International Law [Текст]. – Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1957. Reprinted 2001 by The Lawbook Exchange, Ltd. – P. 45.

Брайерлі¹, К. Райт², У. Фрідмен³, А. Фердросс⁴ та багатьох інших⁵. Слід погодитися з тезою Л. Вартазарова, який вважає, що протягом ХХ ст. у міжнародному праві фактично відбувся перехід від визнання непорушності принципу суверенітету до практичного визнання пріоритетності безпеки народу, окремої особистості. Це створює не лише теоретичну, але й практичну проблему, оскільки нові підходи суперечать принципу поваги і непорушності суверенітету. Практичним наслідком зміни пріоритетів у міжнародному праві стали більш часті випадки втручання у внутрішні справи держав, які здійснюються без санкції Ради Безпеки ООН або на її підставі, але з фактичним виходом за межі, визначені її резолюцією⁶. Слід погодитися, що критичною межею, за якою руйнується суверенітет, є втрата державою можливості самостійно в односторонньому порядку визначати власний правовий статус⁷. Лише сильна суверенна держава здатна гарантувати громадянам гідне і безпечне життя⁸, а тому захист

---

¹ Brierly J. L. The Basis of Obligation in International Law [Текст] / J. L. Brierly. — Oxford, 1958. — P. 16, 48, 254, 349.

² Wright Q. The Study of International Relations [Текст]. — N. Y. : Appleton, Century & Crofts, 1955. — P. 145; Wright Q. Problems of Stability and Progress in International Relations. Politics and International Stability [Текст]. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1954. P. III. Ch. 8. P. 128–141.

³ Friedman W. The Changing Structure of International Law [Текст]. — L., 1964. — P. 31–34.

⁴ Фердросс А. Конституция международно-правового общения [Текст] / А Фердросс. — Вена; Берлин [Б.и.], 1926. — 228 с.

⁵ Більш детально див.: Конышев В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории [Текст] / В. Н. Конышев. — СПб. : Наука, 2004. — С. 11–26.

⁶ Вартазарова Л. Национальная безопасность и национальный суверенитет. 2003 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://old.iamik.ru/8469.html>.

⁷ Див.: Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов. — Екатеринбург., 2007. — С. 18.

⁸ Див.: Пастухова Н. Б. О многообразии подходов к трактовке и пониманию суверенитета [Текст] / Н. Б. Пастухова // Государство и право. — 2007. — № 12. — С. 80–84.

суверенітету є головним завданням не лише для держави, але й для суспільства і кожного громадянина.

Якісно нова сторінка в забезпеченні безпеки держави, а відтак і державного суверенітету розпочалася на початку 50-х рр. ХХ ст. з теоретичних розробок політики національної безпеки США¹. Цей досвід у подальшому був сприйнятий рештою країн світу. Саме з цього часу бачення проблем національної безпеки набуває доктринального характеру. Це означає, що діяльність держави у сфері національної безпеки здійснюється не хаотично, а відповідно до стратегії, як спеціально розробленого офіційного документа, в основу якого покладено доктрину національної безпеки — тобто сукупність взаємопов'язаних ідей у сфері управління тенденціями, реальними і прогнозованими, для захисту постійних інтересів суспільства і держави.

Система забезпечення національної безпеки не може бути сформована без використання правових засобів, оскільки саме право забезпечує її ефективне функціонування, узгодженість елементів, чіткість роботи механізму їх взаємодії. Аналіз законодавства в сфері забезпечення національної безпеки, що діяло на момент розпаду СРСР, вказував на фрагментарність нормативно-правової бази, існування в ній істотних прогалин, декларативність і суперечливість положень, що заважало результативно здійснювати його реалізацію. В умовах, коли принципово іншими стали умови існування і розвитку української держави і суспільства, змінилися союзники і потенційні супротивники, загрози, які від них походять, і, як наслідок, завдання щодо їх своєчасного виявлення, попередження і нейтралізації, удосконалення правового регулювання забезпечення національної безпеки потребувало проведення ретельного і комплексного аналізу кращого зарубіжного досвіду з метою усунення існуючих у вітчизняному законодавстві прогалин, виробленню ефективного механізму виявлення, усунення й нейтралізації загроз безпеки не лише держави, але й суспільству і окремої особистості, тобто створення правових гарантій надійного захисту національних інтересів.

---

¹ Вважається, що термін «національна безпека» набув поширення після прийняття в 1947 р. у США закону «Про національну безпеку».

Здобуття Україною незалежності обумовило необхідність формування і реалізації власної політики національної безпеки, методологічні засади якої розробляють О. Ф. Белов, В. Т. Білоус, І. Ф. Бінько, В. Ю. Богданович, О. С. Бодрук, О. М. Гончаренко, В. П. Горбулін, О. Г. Данілян, О. П. Дзьобань, А. Б. Качинський, В. Косенцов, Н. Р. Нижник, Г. В. Новицький, М. І. Панов, В. Г. Пилипчук, А. І. Семенченко, Г. П. Ситник, З. Д. Чуйко¹. Завдяки цим розробкам на законодавчому рівні досить швидко були прийняті важливі нормативно-правові акти, що визначають нормативні основи забезпечення суверенітету.

¹ Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки [Текст] : монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.; Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади національної безпеки України [Текст] / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВЦ «Євроатланти-кінформ», 2007. – 592 с.; Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти [Текст] / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2003. – 300 с.; Данілян О. Г. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Данілян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х. : Фоліо, 2002. – 285 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Константа, 2006. – 440 с.; Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України [Текст] / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.; Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) [Текст] : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус / за ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник. – Ірпінь: Акад. ДПС України, 2000. – 304 с.; Семенченко А. І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки України [Текст] / А. І. Семенченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2008. – 429 с.; Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку [Текст] : монографія. – К. : НІСД, 1999 – 384 с.; Богданович В. Ю. Теоретические основы анализа проблем национальной безопасности государства в военной сфере [Текст] : монографія. – К. : Основа, 2006. – 296 с.; Національна безпека України, 1994-1996 рр. [Текст] : наук. доп. НІСД / редкол.: О. Ф. Белов (голова) та ін. – К. : НІСД, 1997. – 197 с.; Косевцов В. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів [Текст]: монографія / В. Косевцов, І. Бінько. – К. : НІСД, 1996. – 53 с.; Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Зоряна Дмитрівна Чуйко. – Х., 2007. – 209 с.; Пилипчук В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» [Текст] / В. Г. Пилипчук // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 17–21.

Їх система відтворює структуру самої національної безпеки і її поділу на підвиди. Дослідження теоретико-методологічних проблем формування нормативно-правової бази з питань забезпечення національної безпеки дозволяє виявити певні недоліки: відсутність загальновизнаного науково обґрунтованого понятійно-категоріального апарату; недосконалість теоретико-методологічних засад розроблення правових актів; невизначеність ієрархії нормативно-правових актів у сфері національної безпеки, пріоритетності під час їх розроблення; дискусійний характер їх змісту та структури¹. Вважаємо, що ієрархічна структура нормативно-правових актів з питань національної безпеки України за ступенем впливу відповідного акта на формування і реалізацію політики національної безпеки і її складових може бути представлена в такому вигляді:

а) Конституція та Декларація про державний суверенітет України (розділ IX)², яка є одним з джерел конституційного права, що закріпила принцип, згідно з яким Україна є постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках (позаблоковий статус)³;

б) міжнародні та регіональні правові акти з питань безпеки⁴, учасницею яких є Україна (В. В. Данілейко відзначає, що з точ-

---

¹ Див.: Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки [Текст]: монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К.: НІСД, 2010. – С. 202–214.

² Про державний суверенітет України: декларація [Текст] // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

³ Яковюк І. В. Конституційно-правовий розвиток України в контексті інтеграційних процесів у Європі [Текст] / І. В. Яковюк // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія. – К.: НІСД, 2010. – С. 94–110.

⁴ Див.: Устав ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>; Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_055; Парижская хартия для новой Европы: Итоговый документ Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Париже 21 ноября 1990 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_058; Стамбульський документ 1999 года. – Стамбул: ОБСЕ, 2000. – 287 с.

ки зору теорії права склалася стійка тенденція пріоритетності міжнародно-правової основи забезпечення безпеки стосовно національного законодавства¹);

в) закони України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»² та «Про основи національної безпеки України»³, відповідно до положень ст. 2 якого розробляються і затверджуються обов'язкові до виконання Стратегія національної безпеки, Воєнна доктрина України, а також доктрини, концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи воєнного будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам;

г) Стратегія національної безпеки України⁴ (у ряді країн — доктрина або стратегія), тобто сукупність правових норм, що визначає систему офіційних поглядів на місце й роль держави у сучасному світі, її життєво важливі національні цінності, сили, засоби та методи протидії загрозам⁵;

г) доктрини, стратегії, концепції окремих напрямів забезпечення національної безпеки (наприклад, Воєнна⁶, Морська

---

¹ Данилейко, В. В. Теоретико-правовые проблемы обеспечения национальной безопасности России [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Виталий Владимирович Данилейко. — С.Пб., 2010. — С. 9–10.

² Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [Текст]: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2010. — № 40. — Ст. 527.

³ Про основи національної безпеки України [Текст] : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>

⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України» : Указ Президента України № 389/2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14823.html>

⁵ Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки [Текст] : монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. — К. : НІСД, 2010. — С. 197.

⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : Указ Президента України № 390/2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

доктрина¹, Концепції технічного захисту інформації², Доктрина інформаційної безпеки³ тощо)⁴;

д) закони України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»⁵, «Про виключну (морську) економічну зону»⁶, «Про організацію оборонного планування»⁷ тощо, норми яких регламентують відносини з реалізації відповідної складової національної безпеки;

е) програми, що містять деталізацію діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки в конкретній обстановці, на-

---

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=648%2F2004>; див. також: Военная доктрина Российской Федерации : утверждена Указом Президента РФ № 146 от 5.02.2010 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.kremlin.ru/ref_notes/461.

¹ Морська доктрина України на період до 2035 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1307-2009-%EF>; див. також: Морская доктрина Российской Федерации на период до 2020 года : утверждена Указом Президента Российской Федерации № Пр-1387 от 27 июля 2001 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scrf.gov.ru/documents/34.html>

² Концепції технічного захисту інформації в Україні : затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1997 р. № 1126 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://it-shark.net/info/21-2010-08-22-11-41-13.html>

³ Про Доктрину інформаційної безпеки [Текст]: Указ Президента України від 8.07.2009 р. № 514/2009 // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 52. – Ст. 1783; див. також: Доктрина информационной безопасности Российской Федерации : утверждена Указом Президента Российской Федерации № Пр-1895 от 9 сентября 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/law/00ru-dib.html>

⁴ Вказані документи характеризуються тим, що їх структура, як правило, схожа із структурою нормативно-правового акту в формі положення або інструкції, їх зміст містить значну кількість різних дефініцій.

⁵ Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку [Текст] : Закон України від 08.02.1995 № 40/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України, 1995. – № 12. – Ст. 81.

⁶ Про виключну (морську) економічну зону України : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=162%2F95-%E2%F0>.

⁷ Про організацію оборонного планування [Текст]: Закон України // Відом. Верх. Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 97.

приклад: Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки, Стратегічний оборонний огляд тощо.

Аналіз стратегій (доктрин, концепцій) національної безпеки України та провідних країн світу дає змогу дійти висновку, що доктринальне бачення національної безпеки передбачає виокремлення низки структурних елементів:

по-перше, фундаментальні (усталені) національні інтереси, під якими прийнято розуміти ті, які безпосередньо зачіпають суверенітет і територіальну цілісність держави, забезпечують невтручання у внутрішні справи інших держав, а отже, є умовою існування держави як незалежного і самодостатнього суб'єкта міжнародного права;

по-друге, місія країни на цьому історичному етапі (власне доктрина, що відображає національні інтереси в конкретному їх розумінні вищими органами державної влади). Такий елемент визначається для себе не будь-якою державою, а лише тією, яка позиціонує себе в ролі загальносвітового або регіонального лідера (на сучасному етапі це США, Росія, Франція, Велика Британія, Китай)¹. Реалізація такої місії має не лише раціональний характер — однією з цілей її реалізації є слава, яка полягає у визнанні іншими народами твоєї переваги²;

по-третє, визначення потенційних загроз державі, перелік і ступінь небезпечності яких для кожної держави має індивідуаль-

---

¹ У преамбулі Стратегії національної безпеки США (2002 р.) як місія вказувалося на прагнення: захищати мир шляхом боротьби з терористами і тиранами; зберігати мир, зміцнюючи добрі відносини між великими державами; розширювати мир шляхом підтримання створення вільних і відкритих спільнот на всіх континентах (див. : The National Security Strategy of the United States of America. — Washington, DC: US Government Printing Office, 2002 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf). Аналогічна місія викладена і в Стратегії, розробленій у 2010 р. (див.: The National Security Strategy of the United States of America. — Washington, DC: US Government Printing Office, 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf).

² Обичкина Е. О. Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире [Текст] : монография / Е. О. Обичкина. — М. : МГИМО, 2003. — С. 38.

ний характер¹, що не означає неможливість виокремлення певних універсальних для всіх країн загроз (наприклад, військова загроза, тероризм, кіберзлочинність, наркоторгівля тощо);

по-четверте, перелік потенційних противників (ворогів) держави². Як такі вороги сьогодні можуть розглядатися і окремі держави чи їх союзи, і окремі військово-політичні, релігійні, сепаратистські, екстремістські³ та інші⁴ угруповання або навіть окремі особи⁵;

---

¹ О. О. Добринська зазначає, що в сучасних умовах спостерігається диверсифікація загроз безпеки, зростання невійськових загроз (міжнародний тероризм, транснаціональна злочинність, контрабанда наркотиків, торгівля людьми тощо) і як наслідок – трансформація структури безпеки (Добринская О. А. Эволюция политики Японии в области обеспечения национальной безопасности после крушения биполярной системы международных отношений [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ольга Алексеевна Добринская. – М., 2005 – С. 3).

² Максимально повно і детально перелік супротивників викладено у Стратегії національної безпеки США (розділ V) (The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: US Government Printing Office, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf). Серед потенційних противників Японії в Новій програмі оборонної стратегії (2010 р.) називають Китай, Північну Корею і Росію, а також терористичні угруповання (Новая программа национальной обороны Японии и японо-американский союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kavkaz.ge/2011/02/19/novaya-programma-nacionalnoj-oborony-yaponii-i-yapono-amerikanskij-soyuz/>). Перелік потенційних ворогів Росії можна вивести з п. 37 Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 р. (Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г. : утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>). На відміну від США і Росії Україна як потенційного ворога називає лише тероризм (п. 2.7 Стратегії національної безпеки України) (Стратегія національної безпеки України : затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>).

³ Наприклад, Аль-каїда, Ісламський джихад, бригади мучеників аль-Акси, Тигри звільнення Таміл-Ілама тощо.

⁴ Мова йде про нарко-картелі, організації нелегальної торгівлі зброєю і людьми, пірати, кіберзлочинність тощо.

⁵ Наприклад, президент Іраку С. Хусейн, лідер Лівії М. Каддафі, лідер Аль-каїди Усама бін Ладен.

по-п'яте, конкретні цільові установки, що розробляються і втілюються не лише вищими органами державної влади, що наділені повноваженнями стосовно вироблення політики національної безпеки, але й усіма іншими суб'єктами (як державними, так і недержавними) національної безпеки.

Виходячи із зазначеного, можна сформулювати таке визначення: національна безпека — це стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, який забезпечує сталий розвиток суспільства, досягнення національних цілей, збереження фундаментальних цінностей і традицій, своєчасне виявлення, запобігання і подолання реальних і потенційних загроз національним інтересам. Запропоноване визначення відрізняється від інших дефініцій¹ тим, що в ньому увага акцентується на обумовленості безпеки національними цілями, цінностями і традиціями, що дозволяє забезпечити збереження національної ідентичності, що тісно пов'язана із суверенітетом держави. Варто наголосити, що сьогодні національна безпека зводиться не лише до стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, але й передбачає діяльність, спрямовану на забезпечення сталого розвитку, без чого держава втрачає конкурентоздатність порівняно з іншими країнами, що породжує проблеми нездатності адекватно реагувати на нові загрози і виклики. Тобто сучасне розуміння національної безпеки має трактуватися не лише як стан безпеки, який досягається внаслідок володіння і використання зброї, але й як стан, який досягається внаслідок загального розвитку суспільства і держави.

Розробка доктрини національної безпеки і ухвалення на її основі відповідної стратегії має принципове значення для забез-

---

¹ Наприклад І. Л. Прохоренко вважає, що національна безпека — це таке співвідношення внутрішніх і зовнішніх обставин, що впливає на життя держави, при якому відсутні загрози критичного характеру і одночасно зберігається повноцінна здатність держави адекватно реагувати на ці загрози, коли вони виникнуть (див.: Прохоренко І. Л. Национальная безопасность и баланс сил [Текст] / И. Л. Прохоренко // Баланс сил в мировой политике: теория и практика : сб. стат. под ред. Э. А. Позднякова. — М. : ИМЭМО, 1993. — С. 70).

печення суверенітету держави, оскільки об'єктивно перешкоджає пошуку нераціональних стратегем: при розробці стратегії національної безпеки береться до уваги дипломатичний, економічний, демографічний, науково-технічний і військовий потенціал держави¹. Залежно від ступеня розвиненості кожного з видів потенціалу і їх співвідношення, а також виходячи з аналізу національних інтересів і оцінки реальності загроз вищі державні органи², що відповідальні за розробку і реалізацію політики національної безпеки, визначають ієрархію пріоритетів у постановці цілей політики безпеки, а також граничні рамки такої діяльності. Важливим наслідком доктринального підходу до формування політики національної безпеки стала чітка диференціація об'єктів безпеки, що обумовило диференціацію безпеки на види і визначення співвідношення між ними. Це дозволило більш чітко простежити взаємозв'язок між національною безпекою і суверенітетом.

Тривалий час політика безпеки була покликана забезпечити гарантії невразливості таких основоположних інтересів держави, як суверенітет і територіальна цілісність. Не випадково в XVIII–XIX ст. безпека починає характеризуватися як державна, оскільки головний акцент робився саме на забезпеченні інтересів держави. При цьому поряд з поняттям «державна безпека» існувало поняття «громадська безпека», діяльність у рамках якої координувалася з діяльністю по забезпеченню безпеки держави, але при цьому не входила до її змісту, існуючи автономно³. За-

---

¹ Соболев Г. С. Механизм разработки стратегий национальной безопасности : международный опыт и традиции [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Григорий Степанович Соболев. – М., 2000. – С. 4–5.

² Розробці політики національної безпеки передуює збір емпіричної й теоретичної інформації про можливі на даному етапі загрози, ризики і небезпеки, що дозволяє більш об'єктивно виокремити напрями безпеки, а також підвищити ефективність заходів, спрямованих на її забезпечення.

³ Це безпека не лише життя і здоров'я кожного громадянина і суспільства в цілому, але й безпека їх майна, честі і гідності. Тобто йдеться про безпеку всіх основних компонентів окремого індивіда або колективу, але, підкреслимо, аж ніяк не держави (Туманов Г. А. Общественная безопасность и ее обеспечение в экстремальных условиях [Текст] / Г. А. Туманов, В. И. Фризко // Советское государство и право. – 1989. – № 8. – С. 1).

проведення політики національної безпеки в ХХ ст. привело до розширення кола об'єктів захисту, до яких включили особу, суспільство і державу¹. Щоправда, такий підхід поділяють не всі науковці. В. О. Кольцов вважає, що це розуміння національної безпеки не відповідає дійсності, оскільки захист особистості, суспільства і держави не може перебувати на одному рівні — як види одного роду, як види «національної безпеки»². Позиція В. О. Кольцова хоча і має право на існування, але не може бути прийнята. Його теза про те, що офіційне визначення національної безпеки не може бути методологічною основою для теоретичного визначення явища, оскільки, навпаки, лише методологічно і теоретично вірне визначення повинно бути покладене в основу офіційного документа, є цілком слушною, однак автор не враховує, що наведене в Стратегії і Концепції національної безпеки Росії визначення національної безпеки є результатом доктринального тлумачення поняття безпеки, яке сформульоване на основі аналізу праць вітчизняних і зарубіжних спеціалістів. Отже, визначення національної безпеки, що закріплене в офіційних документах багатьох країн, ґрунтується саме на основі теоретично обґрунтованих поглядів правознавців і політологів.

Сучасне сприйняття національної безпеки передбачає її розгляд як комплексного, системного явища, зміст якого розкривається через сукупність взаємодіючих і взаємообумовлених елементів — підвидів безпеки (громадської, військової, економічної, інформаційної тощо). Формулювання такого підходу до розуміння національної безпеки пов'язане з переходом до більш

---

¹ Захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз підлягають конституційні права і свободи, гідний рівень життя громадян, сталий розвиток країни, суверенітет і територіальна цілісність, оборона і безпека держави. Цей висновок впливає з аналізу п. 2 Стратегії національної безпеки України (Стратегія національної безпеки України : затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>).

² Кольцов В. А. Философские основы концепции национальной безопасности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Владимир Алексеевич Кольцов. — Н. Новгород, 2006. — С. 150–152.

сучасних поглядів на забезпечення національної безпеки, які передбачають її розгляд як суспільного стану, що забезпечує динамічний розвиток всіх сторін життєдіяльності особи, суспільства і держави¹. При цьому слід враховувати, що національна безпека значною мірою обумовлена національною свідомістю. Зміст національної свідомості служить виразом реальних умов її існування, зокрема практики спілкування з іншими народами і ступеня використання їх історичного досвіду, а також норм міжнародного права і можливих відхилень від цих норм. Ідея забезпечення національної безпеки перш ніж матеріалізуватися має пройти через національну свідомість, вона має бути усвідомлена як практичне завдання, як імператив національного життя².

Слід виходити з того, що держава як система складається з ряду підсистем (економічної, політичної, соціальної, духовної та ін.), у кожній з яких формуються і розвиваються суперечності навколо основних цінностей. Ці суперечності обумовлюють формування джерел небезпеки для держави, людини і суспільства. Для того щоб відстежувати ці процеси, ними керувати і на них цілеспрямовано впливати, держава класифікує всю сукупність відносин на групи, що мають свою сутнісну характеристику, закономірності розвитку, які піддаються системному аналізу. Звідси виникає потреба у класифікації відносин у сфері безпеки на види³.

---

¹ В. І. Булавін наголошує, що нове доктринальне бачення національної безпеки виходить з необхідності активної діяльності всіх суб'єктів безпеки по забезпеченню сприятливих умов для розвитку особистості, суспільства і держави, а також недопущенню реалізації загроз національним інтересам (Булавін В. И. Национальная безопасность современной России [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Владимир Иванович Булавин. – Н. Новгород, 1999. – С. 3–4, 7–9).

² Кольцов В. А. Философские основы концепции национальной безопасности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Владимир Алексеевич Кольцов. – Н. Новгород, 2006. – С. 3–4.

³ Герасимов А. П. Теоретико-правовые проблемы становления и развития экономической безопасности российской государственности: методологическое и историко-правовое исследование [Текст] : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Петрович Герасимов. – СПб., 2001. – С. 4–5.

Національна безпека та її підвиди (громадська, державна, гуманітарна, військова, економічна, інформаційна) співвідносяться як загальне і окреме. Таке бачення співвідношення між ними впливає із аналізу положення ст. 2 Закону України «Про основи національної безпеки України», де зазначено, що Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина є основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки»¹. При цьому, як впливає з Воєнної доктрини України, воєнна безпека розглядається як складова національної безпеки. На правомірність такого підходу вказує диференціація національної безпеки на підвиди, що закріплена в багатьох офіційних документах різних держав². Слід підкреслити, що кількість підвидів безпеки, за допомогою яких розкривається зміст національної безпеки, для різних держав і в різні періоди історії може бути неоднаковою. Їх кількість і зміст залежить від того, на якому етапі розвитку перебуває держава, що вона розглядає як об'єкт безпеки, як тлумачить національні інтереси і загрози їм.

Попри те, що особистість, суспільство і держава визнаються рівноцінними об'єктами з точки зору їх значущості і більше того,

---

¹ Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>

² Зокрема, у Стратегії національної безпеки РФ (п. 23, підп. 35–44) поряд з національною безпекою міститься вказівка на державну і громадську безпеку, які, виходячи із системного тлумачення положень Стратегії, мають розглядатися як її підвиди (Стратегия национальной безопасности Российской Федерации от 2020 года : утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>); див. також: Государственная стратегия экономической безопасности Российской Федерации : одобрена Указом Президента РФ от 29 апреля 1996 г. № 608 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scrf.gov.ru/documents/23.html>; Концепция экологической безопасности Республики Казахстан от 2004–2015 годы : одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 3 декабря 2003 года № 1241 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bankreferatov.kz/ecologiya/51-programma.html>).

безпека особистості формально стоїть на першому місці, а держави — на останньому, де-факто слід визнати, що в структурі національної безпеки найбільшу частку становлять ті підвиди безпеки, які прямо або опосередковано спрямовані на забезпечення безпеки держави, захист її суверенітету і територіальної цілісності, оборони, сталого розвитку¹. Щоправда ця позиція поділяється не усіма авторами. Так, В. Клімова зазначає, що безпека держави пов'язана передусім із збереженням конституційного ладу, забезпеченням суверенітету і територіальної цілісності, що однак слід розглядати крізь призму захисту особистості. Без урахування цієї вимоги, на думку авторки, національна безпека вироджується у державну безпеку, внаслідок чого відбувається підміна інтересів².

Пріоритетність такого напрямку політики національної безпеки як забезпечення суверенітету держави, пов'язано з тим, що головною складовою національного інтересу є імператив самозбереження держави, який доповнюється питаннями безпеки від зовнішніх загроз, захисту економічних і політичних позицій держави у відносинах з іншими державами, підвищення її впливу у міжнародній політиці³. Слабка держава нездатна гарантувати реалізацію прав і свобод людини всередині країни і захисти-

---

¹ На підтвердження вказаної закономірності можна навести положення Стратегії національної безпеки РФ (пп. 22, 23), в яких зазначено, що внутрішні і зовнішні суверенні потреби держави по забезпеченню національної безпеки реалізуються через стратегічні національні пріоритети, до яких відносять національну оборону, державну і суспільну безпеку (Стратегія національної безпеки Российской Федерации до 2020 года : утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>).

² Клімова, В. Роль государства в обеспечении национальной безопасности : методологический аспект [Текст] / В. Клімова // Обозреватель. — 2009. — № 10. — С. 62, 63.

³ Внешняя политика государства как отображение его национальных интересов: сущность, виды. Национальные интересы Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://all-politologija.ru/ru/vneshnyaya-politika-gosudarstva-kak-otobrazhenie-ego-nacionalnyxinteresov-sushhnost-vidy-nacionalnye-interesy-ukrainy>

ти права своїх громадян за її межами¹. Це не означає, що захист прав людини набуває другорядного характеру — історія доводить, що відсутність їх належного захисту, нездатність влади гарантувати комплекс її невід'ємних прав і свобод стає перешкодою на шляху до становлення громадянського суспільства і розбудови демократичної, правової держави, в якій досягається гармонійне співвідношення інтересів людини, суспільства і держави². Акцентування уваги на забезпеченні безпеки держави [340]³, що проявляється в захисті її суверенітету, територіальної цілісності, безпеки і економічної могутності, у випадку з демократичною і правовою державою не несе в собі жодних загроз для інтересів і безпеки її громадян. Навпаки, діяльність влади, інститутів громадянського суспільства і кожного громадянина зокрема, що спрямована на посилення могутності власної держави, обертається для індивіда її здатністю забезпечити належний рівень гарантування його прав і свобод всередині країни і за її межами як у повсякденних умовах, так і в надзвичайних ситуаціях.

Якщо проаналізувати класифікацію складових політики національної безпеки, то стає зрозумілим, що фактично окрім

---

¹ До речі, в Стратегії національної безпеки США зазначено, що через злидні, слабкість державних інститутів і корупцію слабкі держави стають вразливими для терористичних організацій і наркокартелів, що діють на їх території (The National Security Strategy of the United States of America. — Washington, DC: US Government Printing Office, 2002 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf).

² Основою безпеки в демократичній державі є безпека особистості, яка обумовлює безпеку громадянського суспільства і легітимність діяльності держави. «Індивідуальна безпека» — це те ядро, похідним від якого є решта видів безпеки (Сапожникова А. С. Взаимодействие государства и общества в политике информационной безопасности РФ [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 Анна Сергеевна Сапожникова. — Москва, 2009. — С. 17).

³ У Стратегії національної безпеки РФ (п. 38) робиться наголос на необхідності посилення на довгострокову перспективу ролі держави як гаранта безпеки особистості, підвищення ефективності захисту прав і законних інтересів російських громадян за кордоном (див.: [340] Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года : утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://law.kodeks.ru/egov/index?tid=0&nd=902156214&prevDoc=902164087>).

суспільної безпеки, яка зосереджена на забезпеченні прав людини, а також інтересах суспільства в цілому, решта підвидів (державна, воєнна, економічна, інформаційна тощо) спрямовані переважно на забезпечення суверенітету держави в цілому і окремих суверенних прав, за допомогою яких розкривається кожен з його аспектів.

До комплексу суверенних прав, реалізації яких сприяє державна безпека, під якою розуміють стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, незалежності і територіальної цілісності держави, відносять права на самостійне визначення засад конституційного ладу, внесення змін до конституційного і поточного законодавства, запровадження системи державних органів, громадянства, встановлення адміністративно-територіального поділу, визначення режиму діяльності недержавних організацій тощо. Більш вдале визначення пропонує В. Г. Пилипчук: державна безпека — це захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу від зовнішніх і внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на життєво важливі інтереси¹.

Слід зазначити, що в сучасних умовах серед усіх засобів, що є в розпорядженні держави, і які можуть бути використані для забезпечення національної безпеки, перевага надається політичним засобам. Саме політика формує, спрямовує й застосовує весь потенціал держави заради забезпечення загальної безпеки. До найбільш поширених і дієвих політичних засобів забезпечен-

---

¹ Більш детально аналіз проблеми див.: Пилипчук В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» [Текст] / В. Г. Пилипчук // Стратегічна панорама. — 2006. — № 2. — С. 17–21; Він же. Теоретично-правові проблеми подолання глобальних викликів і загроз національній безпеці [Текст] / В. Пилипчук // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2008. — № 1. — С. 22–30; Гордієнко С. Г. Про поняття «державна безпека» [Текст] / С. Г. Гордієнко // Наук. вісн. Акад. СБ України. — 1998. — № 6–7. — С. 33–41.

ня національної безпеки на сучасному етапі належать дво- або багатосторонні міждержавні угоди

В. В. Красінський, аналізуючи проблему державної безпеки, доходить висновку, що труднощі із захистом конституційного ладу окремих держав можуть бути обумовлені вразливістю їх політичної системи від внутрішніх¹ і зовнішніх антиконституційних посягань. Особливу небезпеку становить зовнішня вразливість, що пов'язано з використанням окремими державами технологій формування в країнах, що являють для них інтерес, залежних від них політичних режимів з контрольованою ззовні системою органів влади. Результатом «керованих» ззовні виборчих кампаній і «кольорових» революцій стали політичні кризи, втрата політичної незалежності при формальному збереженні суверенітету і деградація демократичних інститутів². Враховуючи важливість об'єкта захисту для життєдіяльності суспільства і самого існування держави, посягання на основі конституційного ладу і безпеку держави традиційно розглядаються як кримінальні злочини, що тягнуть за собою сувору відповідальність.

Воєнна безпека спрямована на сприяння реалізації комплексу таких суверенних прав держави, як право на створення збройних сил³, оголошення війни й укладення миру, участь у військово-політичних союзах або відмови від такої участі і проголошення позаблокового статусу чи постійного нейтралітету⁴, право вільно

---

¹ Під внутрішніми посяганнями розуміють корумпованість влади, низький рівень життя, девальвацію духовних цінностей і зниження патріотизму в суспільстві, несправедливий розподіл суспільних благ, непопулярні реформи, масовий правовий нігілізм тощо.

² Красинский В. В. Конституционно-правовой механизм защиты конституционного строя в избирательном процессе [Текст] / В. В. Красинский // Право и образование. – 2010. – № 6. – С. 81.

³ Мова йде про право держави визначати розмір необхідних їй збройних сил і принцип, згідно з яким вони будуть комплектуватися (загальний військовий обов'язок, контрактна армія чи змішана система).

⁴ Більш детально див.: Яковюк І.В. Конституційно-правовий розвиток України в контексті інтеграційних процесів у Європі [Текст] / І. В. Яковюк // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія. – К. : НІСД, 2010. – С. 94–110.

вибирати і змінювати способи забезпечення своєї безпеки, допускати чи ні на свою територію збройні сили інших держав. Слід зазначити, що залежно від рівня могутності держава може ставити різні цілі в рамках досягнення воєнної безпеки. Діапазон цілей при цьому може коливатися від намагання потрапити під протекторат великих держав до проголошення надзвичайно амбітних (фактично агресивних) військових програм¹. У цьому зв'язку слід визнати, що залежно від свого змісту політика державної безпеки (зазначимо, що це зауваження правомірно також стосовно інших підвидів національної безпеки) певної держави впливає не лише на стан забезпечення власного суверенітету, але й опосередковано на зміст і напрями безпеки інших держав, а отже, і на рівень забезпечення їх суверенітету. Цей вплив може бути як позитивним², так і негативним. В останньому випадку йдеться про агресивну оборонну політику окремих держав. Системне тлумачення Стратегії національної безпеки США дозволяє зробити висновок, що Америка вважає не лише своїм правом, але й обов'язком (місією) втручатися у внутрішні справи суверенних держав під гаслом боротьби з «тиранами» і терористами, а також не допускати, стримувати або припиняти спроби своїх ворогів отримати небезпечні технології. Для цього США резер-

---

¹ Колишній міністр оборони США Уільям Коен так сформулював завдання свого міністерства: «Ми повинні бути сильними не для того, щоб успішно відразити напад. Ми повинні бути сильними настільки, щоб ні в кого і не виникло наміру напасти на нас». Ванчугов В. В. Военная доктрина США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/80542>

² Вплив, що характеризується як позитивний на даний час і на короткострокову перспективу, може мати негативні наслідки для забезпечення безпеки у віддаленій перспективі. Так, входження західноєвропейських держав до НАТО, основний тягар фінансування якого припадає на США, дозволило їм, з одного боку, отримати надійний захист, а з другого – суттєво знизити витрати на фінансування власних збройних сил, що в цілому негативно позначилося на боєздатності європейських армій (див.: Европейским странам необходимо увеличить расходы на военные нужды [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rg.ru/2011/06/16/nato-anons.html>).

вують за собою право вдаватися до заходів з усунення таких загроз ще до того, як вони повністю оформляться¹.

Ще один аспект загрози оборонної політики великих держав для безпеки інших країн становить концепція застосування ядерного удару на випередження, яка вперше була сформульована США в 60-х рр. ХХ ст. У 2002 р. до Стратегії національної безпеки внесено зміни, що передбачають можливість застосування сили на випередження з метою попередження військових дій з боку противників США. У відповідь Росія включила у свою Військову доктрину (2000 р.) положення про підтримання готовності до застосування і застосування потенціалу ядерного стримування. У новій редакції Військової доктрини (2010 р.) і в Основах державної політики в області ядерного стримування до 2020 р. передбачена можливість завдання превентивного ядерного удару по агресору в критичній для національної безпеки ситуації. Застосування ядерної зброї дозволяється навіть при захисті від агресії з використанням звичайних засобів враження як у повномасштабній, так і регіональній чи локальній війні². Очевидно, що військові доктрини США і Росії здатні нести в собі реальну небезпеку для третіх країн.

Попри важливість політики військової безпеки слід пам'ятати, що часи, коли могутність держави у військовій сфері визначала ступінь її безпеки, давала можливість вирішувати зовнішні і внутрішні (повстання, акції громадської непокори тощо) проблеми за допомогою сили, минули (щоправда слід погодитися з думкою про те, що оскільки в людській свідомості протягом тисячоліть склався стереотип, згідно з яким військова сила держави розглядалася як єдина умова забезпечення безпеки особи, сім'ї, суспільства і держави, кардинально змінити його на

---

¹ The National Security Strategy of the United States of America. – Washington, DC: US Government Printing Office, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss_sep2002.pdf.

² Битяк Ю. П. Державний суверенітет і пава людини: питання співвідношення і пріоритету [Текст] / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 239.

сучасному етапі розвитку не вдасться¹). Крім того, її безумовний пріоритет у структурі національної безпеки може призводити до мілітаризації економіки, гонки озброєнь, деформації відносин в інших сферах життя, що здатно спричинити до формування нових джерел небезпеки, а також недостатнє забезпечення інших підвидів національної безпеки, передусім економічної². Тому постає питання про досягнення оптимального балансу між різними підвидами національної безпеки, який би дозволяв враховувати інтереси різних об'єктів безпеки, виходив із системи цінностей, що підлягають захисту, наявного реального потенціалу держави і спрямованих на неї загроз.

Аналізуючи еволюцію національної безпеки, В. В. М. Конишев доходить висновку, що закінчення холодної війни призвело до змін в тлумаченні проблем безпеки. Передусім зазнала змін воєнна складова безпеки. Зменшення її частки було обумовлене появою в 1990-х рр. «інформаційної безпеки» та «інформаційної боротьби» в спеціфічно воєнному значенні. Але більш важливо відмітити той факт, що відбулося розширення поняття національної безпеки за рахунок появи принципово нових загроз. Як наслідок крім воєнного блоку (*hard security*) почали виділяти невоєнний (*soft security*)³.

---

¹ Климова, В. Роль государства в обеспечении национальной безопасности : методологический аспект [Текст] / В. Климова // Обозреватель. — 2009. — № 10. — С. 66.

² Серед західних експертів на цю обставину одним з перших ще в 1983 р. вказав Р. Ульман, який зазначав, що вузьке формулювання безпеки призводить до негативних наслідків. Держава концентрується лише на військовій загрозі і не враховує інші проблеми, що призводить до тотальної мілітаризації міжнародних відносин і як наслідок знижує міжнародну безпеку. Див.: Конишев, В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории [Текст] / В. Н. Конишев. — СПб.: Наука, 2004. — С. 139. До аналогічних висновків приходять й інші автори. Див.: Полтораков, А. Политика безопасности: военно-политические и социально-гуманитарные приоритеты [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://flot2017.com/ru/analytics/18177>

³ Конишев, В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории [Текст] / В. Н. Конишев. — СПб.: Наука, 2004. — С. 140.

Надзвичайно важливою складовою політики національної безпеки є економічна безпека, яка покликана забезпечити суверенітет держави в економічній сфері, незалежність, конкурентоздатність, стабільність, здатність національної економіки до розвитку, а також до відродження в умовах економічної та фінансової кризи. Економічна безпека спрямована на забезпечення широкого комплексу суверенних прав держави, які в науковій літературі і в окремих рішеннях Конституційного Суду РФ досить часто асоціюються з поняттями «економічний», «фінансовий», «податковий» суверенітет¹. Це пояснюється тим, що економічна безпека, з одного боку, є складовою національної безпеки, а з другого — може також бути розкладена на складові: фінансову, енергетичну, продовольчу безпеку тощо.

До основних суверенних прав, що розкривають зміст категорії «економічний суверенітет» пропонуємо віднести: суверенне право

---

¹ Петришин О. В. Проблеми реалізації державного суверенітету в економічній та фінансовій сферах в умовах глобалізації і регіональної інтеграції [Текст] / О. В. Петришин, В. І. Сало // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2010. — С. 248–252; Ларютина І. А. Международное налоговое право [Текст] / І. А. Ларютина // Моск. журн. междунар. права. — 2001. — № 4. — С. 94–116; Байдін Ю. В. Економічний суверенітет держави: проблеми визначення змісту [Текст] / Ю. В. Байдін // Декларація про державний суверенітет України — передумова її незалежності та демократичного розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 16 червн. 2010 р. — Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. — С. 100; По делу о проверке конституционности пунктов 2 и 3 части первой статьи 11 Закона Российской Федерации от 24 июня 1993 года «О федеральных органах налоговой полиции» [Текст] : Постановление Конституционного Суда РФ от 17 декабря 1996 г. № 20-П // Вестн. Конституц. Суда РФ. — 1996. — № 5; По делу о проверке конституционности пункта 3 статьи 11 Закона Российской Федерации от 27 декабря 1991 года «Об основах налоговой системы в Российской Федерации» [Текст]: Постановление Конституционного Суда РФ от 12.10.1998 г. № 24-П // Вестн. Конституц. Суда РФ. — 1999. — № 1; По жалобе ТОО «Агроинвест-кбм» на нарушение конституционных прав граждан частью второй статьи 4 закона Российской Федерации «О дорожных фондах в Российской Федерации» и пунктом 3 статьи 2 Гражданского кодекса Российской Федерации [Текст] : Определение Конституционного Суда РФ от 21.12.1998 № 190-О // Вестн. Конституц. Суда РФ. — 1999. — № 2.

держави розпоряджатися своїми ресурсами¹; право визначати засади своєї економічної політики, зокрема вільне визначення і проведення фінансової й торговельної політики, право регулювати діяльність іноземних компаній, іноземних інвестицій, право націоналізації іноземної власності; суверене право вступати у міждержавні об'єднання (наприклад, ЄС) і міжнародні організації (МВФ, СБ, МБРР, ВТО) економічного спрямування; право бути рівноправним учасником міжнародних економічних відносин, право на повагу національних економічних інтересів, право на участь у вирішенні міжнародних економічних проблем, передусім тих, які зачіпають національні інтереси. Запропонований нами підхід до визначення змісту категорії «економічний суверенітет» поділяється й іншими авторами².

Аналіз нормативних актів стосовно питань національної безпеки і економічної безпеки дає підстави визначити основними завданнями, що стоять на сучасному етапі перед державою в рамках політики економічної безпеки, такі: захист життєво важливих інтересів держави в питанні ресурсного (передусім енергетичного), технологічного та інноваційного забезпечення національної економіки як передумови її успішного функціонування і розвитку; вироблення внутрішнього імунітету та досягнення стану внутрішньої захищеності як від зовнішніх, так і внутрішніх факторів³, що здатні дестабілізувати економічну і фінансову системи держави;

---

¹ У сфері надкористування існує необхідність у прямому співробітництві між державами і іноземними компаніями. Якщо в держави не вистачає технологічних потужностей або фінансових ресурсів вона вимушена запрошувати для господарської діяльності на своїй території крупних іноземних інвесторів, як правило ТНК. Ця ситуація передбачає проведення виваженої політики щодо захисту економічних інтересів держави.

² Петришин О. В. Проблеми реалізації державного суверенітету в економічній та фінансовій сферах в умовах глобалізації і регіональної інтеграції [Текст] / О. В. Петришин, В. І. Сало // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2010. — С. 251.

³ Під факторами слід розуміти деструктивні суперечності, що виникають всередині економічної системи держави чи за її межами, що негативно на неї впливають, внаслідок чого відбувається зміна або навіть руйнація економічної системи (Шкварок В. М. Теоретические основы и классификация угроз экономической безопасности России : дис. ... канд. эконом. наук : 08.00.05 / Владимир Михайлович Шкварок. — СПб., 2009. — С. 6–7).

забезпечення збалансованого і динамічного розвитку всіх складових національної економіки; створення умов для забезпечення конкурентоздатності держави на світовому і регіональних ринках; сприяння підвищенню соціально-економічного добробуту як суспільства, так і окремого громадянина; забезпечення продовольчої безпеки. При цьому слід погодитися з висновком К. А. Стрельникова, який вважає, що механізм правового забезпечення економічної безпеки держави має складатися з двох груп заходів: захисних заходів від факторів негативного впливу на економіку і наступальних заходів з реалізації економічних інтересів¹. Зазначимо, на сучасному етапі вирішити вказані проблеми самотужки нездатні навіть економічно розвинуті країни, що обумовлює потребу в їх взаємодії як на рівні регіону², наприклад, у рамках ЄС, так і у світовому масштабі — у рамках СОТ, МВФ, СБ³. Аналіз діяльності цих міждержавних економічних об'єднань дозволяє констатувати, що сьогодні вони виступають головним інструментом забезпечення економічної безпеки держави від загроз зовнішнього характеру⁴. Щоправда, участь у цих організаціях передбачає певне самообмеження держави відповідно до вимог їх статутів, що надає актуальності проблемі забезпечення економічного і фінансового суверенітету та економічної безпеки держави.

Між економічною безпекою держави, юридичної особи і окремого індивіда існує тісний взаємозв'язок. Так, створюючи

---

¹ Стрельников К. А. Правовые аспекты обеспечения экономической безопасности современного российского государства [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Константин Анатольевич Стрельников. — Н.Новгород, 2004. — С. 7–9.

² Про зміст такої співпраці див.: Петришин О. В. Проблеми реалізації державного суверенітету в економічній та фінансовій сферах в умовах глобалізації і регіональної інтеграції [Текст] / О. В. Петришин, В. І. Сало // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2010. — С. 252–268.

³ Игнатов Ю. В. Экономическая безопасность государств и проблемы ее международно-правового обеспечения в современных условиях [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Юрий Владимирович Игнатов. — М., 2005. — С. 115–129.

⁴ Там само. — С. 115–143.

сприятливий бізнес-клімат, заохочуючи підприємництво, обмежуючи монополізм, держава тим самим сприяє функціонуванню механізму економічної безпеки. Не менш важливим з точки зору забезпечення економічної безпеки держави слід визнати створення умов для реалізації економічної безпеки особистості. Загальновідомо, чим більше в суспільстві людей, що здатні самостійно забезпечити належний рівень власного добробуту і добробуту своєї сім'ї, тим менше витрачатиме держава на соціальну допомогу, що зменшить навантаження на бюджет. Крім того, лише суспільство, основу якого становить середній клас, може сприяти розбудові демократичної, правової держави, становленню ринкової економіки, які самі по собі виступають умовою забезпечення національної безпеки.

Процес інформаційної революції, розвиткові якого сприяє глобалізація, обумовив появу такої складової національної безпеки як інформаційна безпека¹. Виокремлення даного підвиду обумовлене тим, що інформація здатна змінювати, трансформувати державно-правову систему. Інформаційна безпека спрямована на забезпечення інформаційного суверенітету², під яким

---

¹ Інформаційна безпека спрямована на охорону будь-якої інформації: персональної, комерційної, державної, військової тощо. Вирішення цього завдання неможливо забезпечити без участі держави, яка єдина здатна створити і постійно підтримувати єдину систему органів, які б забезпечували як сам процес захисту інформації, так і надання допомоги в цьому приватним і юридичним особам (Більш детально про інформаційну безпеку і її роль у забезпеченні суверенітету держави див.: Кормич Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України [Текст] / Б. А. Кормич. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – 472 с.; Лопатин В. Н. Информационная безопасность в системе государственного управления: теоретические и организационно-правовые проблемы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Владимир Николаевич Лопатин. – СПб., 1997. – 193 с.; Бубнов А. В. Информационная безопасность России в условиях глобализации [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Андрей Владимирович Бубнов. – М., 2004. – 128 с.; Громико І. Державна домінантність визначення інформаційної безпеки України в умовах протидії загрозам [Текст] / І. Громико, Т. Саханчук // Право України. – 2008. – № 8. – С. 130–134.

² Існування такого виду безпеки передбачено, наприклад, Законом України «Про Національну програму інформатизації» (ст. 1).

прийнято розуміти суверенне право держави на формування і здійснення інформаційної політики в межах національного інформаційного простору¹. Разом з тим у чинному законодавстві закріплено й інше її тлумачення: право держави контролювати і регулювати потоки інформації, які надходять з-поза меж держави з метою забезпечення прав громадян і гарантування національної безпеки². В. Сабадаш вважає, що останній підхід суперечить положенням Закону України «Про інформацію»³ і ст. 23 Закону України «Про науково-технічну інформацію»⁴, в яких зазначено, що основою інформаційного суверенітету є лише національні інформаційні ресурси⁵. Слід зазначити, що саме інтернет-ресурси відіграли вирішальну роль в успіху арабських революцій⁶. На важливість закріплення права держави на здійснення такого контролю опосередковано вказує, наприклад підписання Президентом США Б. Обамою низки розпоряджень, які регламентують застосування кібератак та інших комп'ютерних операцій як зброї для захисту інтересів Америки в усьому світі, що стало наслідком успішних численних кібератак проти її державних, фінансових і

¹ Сабадаш В. Проблемы обеспечения информационного суверенитета государства и информационного суверенитета личности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crime-research.ru/library/Sabodash1203.html>.

² Такий підхід закріплений наприклад у ст. 1 Закону України «Про національну програму інформатизації» (див.: Про національну програму інформатизації [Текст]: Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 27–28. – Ст. 181).

³ Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» : Закон України від 13 січня 2011 року № 2938-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2938-17>.

⁴ Про науково-технічну інформацію [Текст] Закон України від 25 червня 1993 р. № 3322-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 33. – Ст. 345.

⁵ Сабадаш В. Проблемы обеспечения информационного суверенитета государства и информационного суверенитета личности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.crime-research.ru/library/Sabodash1203.html>

⁶ Див.: Абдуллин Р. Арабская революция 2.0. Интернет как фактор изменений на Ближнем Востоке [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1304453040>

військових інституцій¹. Вказані документи є аналогами директив, що регулюють застосування звичайних видів озброєння, а також ядерної зброї, що дозволяє включити можливості комп'ютерних атак у загальну воєнну стратегію США².

Вразливість інформаційного суверенітету змушує уряди проводити політику, спрямовану на забезпечення інформаційної безпеки. Саме з цих позицій слід оцінювати прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо структури та порядку обліку кадрів Служби безпеки України», ініційованого Президентом України³. Г. С. Сапожнікова зазначає, що чим вище частка активності індивідів, організацій і держави в інформаційній сфері, тим більш значущими є проблеми безпеки, з якими стикається держава. Впровадження сучасних інформаційних технологій в усі сфери життя суттєво підвищило залежність держави, суспільства і кожної людини від надійності функціонування інформаційної інфраструктури, правдивості інформації, її захищеності від несанкціонованої модифікації та протиправного доступу до неї. Інформаційна сфера, що виступає системоутворюючим фактором життя суспільства, активно впливає на стан усіх складових національної безпеки⁴. Отже, цілком логіч-

---

¹ Див.: Пентагон: произошла крупнейшая в истории утечка информации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukranews.com/ru/news/world/2011/07/15/48276>

² США будут применять кибератаки в военных целях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.rambler.ru/10272741/>

³ У пояснювальній записці наголошується, що метою проекту Закону є вдосконалення структури Служби безпеки України шляхом створення підрозділу контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, що має сприяти вирішенню завдань із захисту законних інтересів держави і прав громадян в інформаційній сфері від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, протиправних посягань організацій, груп та осіб (див.: Про внесення змін до деяких законів України щодо структури та порядку обліку кадрів Служби безпеки України : Закон України від 9 грудня 2011 р. № 4157-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4157-17>).

⁴ Сапожнікова А. С. Взаимодействие государства и общества в политике информационной безопасности РФ [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Анна Сергеевна Сапожникова. – М., 2009. – С. 18.

ною виглядає норма Закону України «Про інформацію» (ст. 6), в якій передбачено можливість обмеження інформації заради забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку¹.

Гуманітарна безпека — це новий підвид у структурі національної безпеки, спрямований на забезпечення суверенітету держави в гуманітарній сфері. Вона покликана забезпечити стан захищеності цілей, національних ідеалів, цінностей і традицій, що лежать в основі національної культури, їх розвиток і відтворення. На думку дослідників (Д. Сладкий, О. Сухарев та ін.), застосування терміна «гуманітарний» стосовно безпеки має подвійне змістовне навантаження: по-перше, соціологічне, тобто пов'язаність з людиною і суспільством, де цей термін вживається як базове поняття міждисциплінарного характеру; по-друге, політологічне — як антонім або протиставлення техніко-технологічній сфері².

Суверенітет у гуманітарній сфері передбачає реалізацію права держави самостійно визначати пануючу ідеологію і побудовану на ній модель конституційного розвитку, розробляти засади гуманітарної політики³. На думку деяких авторів, гуманітарна безпека передбачає також суверенне право держави самостійно встановлювати принципи обмеження особистої свободи з метою сбалансування особистісних ціннісних установок із загально-соціальними і державними цінностями, тобто забезпечувати гармонійне співіснування уявлень про особисту свободу й соціальну потребу, що сприятиме зміцненню громадянського миру

---

¹ Аналогічні норми (ст. 9) містить закон РФ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» (див.: Об информации, информационных технологиях и о защите информации : Федеральный закон Российской Федерации от 27 июля 2006 г. № 149-ФЗ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rg.ru/2006/07/29/informacia-dok.html>).

² Див.: Полтораков, А. Политика безопасности: военно-политические и социально-гуманитарные приоритеты [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://flot2017.com/ru/analytics/18177>

³ Більш детально див.: Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем [Текст] / В. О. Пироженко // Стратегічна панорама. — 2007. — № 1. — С. 178–184.

і злагоди в державі¹. З приводу цієї позиції слід зауважити, що вона суперечить пануючим поглядам. А. С. Кузнецов, торкаючись проблеми співвідношення суверенітету і прав людини, задається питанням: чи можна вважати феномен прав людини універсальною константою для всього людства, чи культурні, національні, релігійні особливості окремих країн мають первинне значення? Залежно від відповіді на це питання формується бачення співвідношення цих основоположних категорій. Якщо в країнах Заходу визнання універсального характеру основоположних прав людини не викликає сумнівів, то у решти країн вони подекуди сприймаються як політичний інструмент, який використовується Заходом для втручання у внутрішні справи і виправдання практики порушення суверенітету інших держав².

Виокремлення комплексу суверенних прав у гуманітарній сфері, які підлягають захисту, відбувається в ХХ ст. під впливом небувалого в історії ідеологічного і цивілізаційного протистояння. Розпад СРСР зняв напруження у сфері ідеологічного протистояння, але не усунув цивілізаційне. С. Хантінгтон зазначає, що основні відмінності між народами набули культурного, а не ідеологічного, політичного чи економічного характеру, оскільки люди самовизначаються, спираючись на власну історію, релігію, мову, систему цінностей і інститутів³.

Питання гуманітарної безпеки для України має свою специфіку — труднощі з чіткою ідентифікацією громадян України як українців є головною проблемою зміцнення суверенітету⁴. Од-

---

¹ Мелешкина Т. С. Политико-правовые механизмы защиты суверенитета Российского государства [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Татьяна Сергеевна Мелешкина. — Ростов-н/Д., 2008. — С. 6–8.

² Кузнецов А. С. «Надкусенный суверенитет»: проблема категории «суверенитет» при исследовании субнациональной дипломатии [Текст] / А. С. Кузнецов // ПОЛИТЭКС. — 2006. — Vol. 2 № 3. — С. 241–252.

³ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка [Текст] / С. Хантінгтон // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 532.

⁴ Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем [Текст] / В. О. Пироженко // Стратегічна панорама. — 2007. — № 1. — С. 178–184.

нією з причин цієї ситуації є відсутність національної ідеї (ідеології), яка виступає основою для такої ідентифікації¹. Національна ідея, на думку М. В. Фогель, розкривається через систему цінностей і пріоритетів нації, що мають для неї універсальний характер, які у свою чергу обумовлюють національні інтереси. Формуючись у процесі самоідентифікації народу, ідеологія сприяє визначенню цілей особистого і державного розвитку, виражає самосвідомість народу, що визначає його цілісність². На хвилі соціокультурної аномії, що пов'язана з руйнацією радянського механізму самоідентифікації, відбулася диференціація політико-правової свідомості суспільства, на що вказує зростання популярності ідеологічно оформлених радикальних за змістом націоналістичних претензій різної спрямованості, багато з яких спрямовані на підрив суверенітету і територіальної цілісності України.

Ще одним фактором, що ускладнює процес формування національної ідеї, є розвиток інтеграційних процесів, що впливають на забезпечення суверенітету³ і національної безпеки. Їх успіх прямо залежить від здатності народів держав-членів сформувати наднаціональну ідентичність. Складність ситуації полягає в тому, що Україна опинилася в зоні тяжіння двох конкуруючих інтеграційних об'єднань: Європейського Союзу і Єдиного економічного простору, регіональна ідентичність яких має відмінні ознаки. Крім того, ці об'єднання нарізно підходять до проблеми

---

¹ Фогель М. В. Роль национальной идеи в современном политическом развитии России и Германии [Текст]: дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Мария Витальевна Фогель. – М., 2004. – С. 3; Спицына Т. В. Национальная идентичность в контексте социокультурного кризиса в России: конец XIX–начало XX века [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Татьяна Вячеславовна Спицына. – Белгород, 2005. – С. 3–4.

² Фогель М. В. Роль национальной идеи в современном политическом развитии России и Германии [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Мария Витальевна Фогель. – М., 2004. – С. 30–39.

³ Більш детально див.: Яковюк І. В. Реалізація державного суверенітету в умовах членства в європейському Союзі [Текст] / І. В. Яковюк // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 174–215.

забезпечення безпеки своїх членів. Виходячи з аналізу системи передумов, необхідних для формування регіональної ідентичності, яку розробив А. О. Мішин, можна зробити висновок, що в Україні існують умови для формування регіональної ідентичності як у складі ЄС, так і ЄЕП. Однак самі по собі ці умови за відсутності політичної свідомості їй не формують¹. Якщо уподобання суспільства в питанні інтеграційних перспектив залишаються незмінними протягом останнього десятиліття, то пріоритети політичної еліти коливаються в широкому діапазоні залежно від того, хто очолює державу². Відсутність чіткої позиції влади, що спиралась би на відповідні положення національної ідеї, заважають остаточному формуванню і реалізації доктрини національної безпеки, а відтак стабільності законодавства з питань безпеки.

Проведений аналіз складових національної безпеки дозволяє сформулювати висновок, згідно з яким структура теорії і практики національної безпеки характеризується певними закономірностями організації й функціонування: це єдність природної, техногенної, гуманітарної, економічної і військово-політичної безпеки³; взаємодія підвидів національної безпеки: державної, воєнної, економічної, гуманітарної, інформаційної, екологічної; взаємообумовленість безпеки особистості, суспільства і держави, що обумовлено єдністю і неподільністю простору безпеки; взаємообумовленість і взаємодія національної, регіональної і міжнародної безпеки.

---

¹ Мішин А. О. Аксиологічний вимір безпеки у багатосторонніх та двосторонніх міждержавних відносинах нових незалежних держав [Текст] / А. О. Мішин // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 52–53.

² Див.: Яковюк І. В. Конституційно-правовий розвиток України в контексті інтеграційних процесів у Європі [Текст] / І. В. Яковюк // Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія. – К. : НІСД, 2010. – С. 94–110.

³ Такий висновок впливає з системного тлумачення, наприклад, Хартія європейської безпеки (1999 р.). див.: Хартія європейської безпеки // Стамбульський документ 1999 года. – Стамбул : ОБСЕ, 2000. – С. 1–47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/ru/mc/39573>

Слід наголосити, що досягнення ефективної взаємодії між безпекою особистості, суспільства і держави, між різними підвидами національної безпеки, а також між національною, регіональною і міжнародною безпекою може бути досягнута лише на основі послідовної реалізації всіма суб'єктами безпеки принципів рівності прав на безпеку, солідарності, партнерства, транспарентності, поваги до законних інтересів іншої сторони, а стосовно забезпечення національної, регіональної і міжнародної безпеки ще й принципів поваги до суверенітету і територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, реалізації політики безпеки відповідно до норм міжнародного права, підтримання постійного міждержавного діалогу стосовно попередження та мирного розв'язання міждержавних конфліктів.

Розділ 5

Політико-правовий зміст державного суверенітету в міжнародному праві

Тема суверенітету держави займає особливе місце не лише в загальній теорії держави і права¹. Вона є чи не найважливішою в науці та практиці міжнародного права та міжнародних відносин (протягом століть питання суверенітету було і залишається ключовим у сфері міждержавного спілкування). Тривалий час єдиними суб'єктами міжнародного права були саме ті учасники відповідних відносин, які визначалися як суверенні. А сучасне міжнародне право і його розвиток стали яскравим свідченням як еволюції самого поняття суверенітету, так і практики функціонування на міжнародній арені таких суб'єктів, що не наділені якістю суверенітету. Великої актуальності питання суверенітету набуває з розгортанням глобалізації та поглибленням інтеграційних процесів у різноманітних сферах, що виявляється не лише у появі нових утворень, що характеризуються наднаціональними рисами та подальшим посиленням на міжнародному рівні ролі класичних міждержавних організацій, фізичних та юридичних осіб (передусім ТНК), але і у необ-

---

¹ Проблема суверенітету з самого початку її концептуально визначеної постановки у новій історії була предметом багатоаспектного вивчення філософів, політологів, конституціоналістів, істориків та теоретиків права тощо. Об'єктивною основою необхідності опанування зазначеної проблеми суспільними науками є те, що суверенітет, як відомо, втілюється в різних формах, його реалізація обумовлюється багатьма чинниками зовнішнього та внутрішнього, об'єктивного та суб'єктивного характеру. Теорія і практика суверенітету, у свою чергу, суттєво впливає на інші політико-правові явища, спричиняє до їх видозміни, модифікації, обмеження. Це потребує ґрунтовних досліджень поняття і сутності суверенітету, його ознак та форм реалізації, місця і значення у системі політичних та юридичних категорій.

хідності побудови новітньої парадигми спілкування між ними. Крім того глобальні проблеми, що загрожують існуванню людства (екологічна, енергетична, продовольча), економічні кризи різного масштабу, військові конфлікти (як міжнародні, так і неміжнародного характеру), розробка зброї масового знищення нового покоління, забезпечення безпеки в тому числі і інформаційної тощо спонукають до необхідності переосмислення деяких ключових принципів міжнародного права, які є похідними від поняття суверенітет держави і складають його зміст (мова передусім іде про принцип невтручання у внутрішні справи держави).

З самого початку необхідно зазначити, що питання суверенітету є предметом пильної уваги не лише юридичної науки. Велике значення для вивчення окресленої проблематики мають роботи політологів, соціологів, економістів, філософів. І хоча кожна сфера знань має і застосовує свої підходи і методи дослідження та визначення суверенітету, проте спільною рисою для них є необхідність доведення змін у розумінні цього складного явища на сучасному етапі та формулювання рекомендацій державам та іншим учасникам міжнародних відносин з метою забезпечення їх ефективного співіснування та спілкування на міжнародній арені.

Оскільки суверенітет є невід'ємною іманентною ознакою держави як суб'єкта міжнародного права¹, то можна стверджувати, що будь-які бодай найменші зміни у розумінні цього фундаментального поняття пов'язані із переломними моментами в історії міжнародного права. Будь-яка спроба по-новому розглянути зміст поняття «суверенітет» відображається на теорії держави, а трансформації всередині держави можуть суттєво відбиватися суверенітеті². Слід зауважити, що уявлення про суверенітет, як власне і поняття суверенітету з моменту свого

¹ Досить поширеним у науці міжнародного права залишається поділ його суб'єктів на первинних та похідних (вторинних), який ґрунтується саме на такому критерії, як наявність суверенітету.

² Однак не слід повністю отожденовати суверенітет і державу, оскільки таке отожденовання може призвести до втрати розуміння того, що суверенітет у першу чергу відображає відносини влади між людьми в суспільстві і між суспільствами. Із цього випливає, що суверенітет тією мірою, якою він є відбитком політичних відносин у суспільстві, залежить від стану громадської взаємодії і процесів, що розвиваються усередині інституту держави.

виникнення постійно еволюціонували, розвивалися, збагачувалися новим змістом¹. Цей процес не припиняється і сьогодні.

Суверенітет — ровесник держави і її незамінний супутник. Ця теза підтверджується і історією розвитку міжнародного права. Починаючи з XVI ст., коли в Аугсбурзькій угоді між імператором Священної Римської імперії Карлом V і німецькими лютеранськими князями вперше чітко було прописане правило про невтручання в духовні справи монархів-сусідів, принцип суверенності почав проникати у політичну свідомість європейців, підкоряючи собі не лише політико-філософську думку, але і міжнародне право. І хоча первинно питання суверенітету передусім стосувалося осіб, що вважалися носіями влади, тим не менше із розвитком держави ідея суверенності, запропонована французьким політичним мислителем Жаном Боденом² як виправдання централізації влади у роздроблених феодалізмом князівствах, виявилася затребуваною і філософами міжнародного права, які використали її для обґрунтування принципу недо-

---

¹ Алексеев, Н. Н. Идея государства. Очерки по истории политической мысли [Текст] / Н. Н. Алексеев. — Нью-Йорк, 1955. — 350 с.; Грачев, Н. И. Происхождение суверенитета: Верховная власть в мировоззрении и практике государственного строительства традиционного общества [Текст] : монография / Н. И. Грачев. — М. : ИКД «Зерцало-М», 2009. — 320 с.; Моджорян, Л. А. Понятие суверенитета в международном праве [Текст] / Л. А. Моджорян // Сов. государство и право. — 1955. — № 1. — С. 68–76.; Палієнко, М. І. Проблема суверенітету сучасної держави [Текст] / М. І. Палієнко. — Х. : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1929. — 38 с.; Палиенко, Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и её правовое значение [Текст] / Н. И. Палиенко // Временник демидовского Юрьевского лицея. — 1904. — Кн. 89. — С. 1–76.; Таубе, М. История зарождения современного международного права (средние века). Введение и часть общая [Текст] / М. Таубе. — СПб. : Типолитогр. П. И. Шмидта, 1894. — 370 с.; Weber, C. Simulating Sovereignty: Intervention, the State and Symbolic Exchange / C. Weber. — Cambridge : Cambridge university press, 1995. — 147 p.

² Боден Жан — французький політичний мислитель, теоретик природного права. У своєму головному творі «Шість книг про республіку» (1576) заперечував божественне походження влади монарха, обґрунтовував ідею конституційної монархії та принцип неподільності державного суверенітету, захищав віротерпимість.

Bodin, Jean. Verhandlungen der internationalen Bodin Tagung in München [Текст] / Hrsg. von H. Denzer — München : Beck, 1973. — XVI. — 547 s.

торканності (внутрішнього) суверенітету, тобто невтручання однієї держави у справи іншої¹. Хоча суверенітет епохи модерніті (епоха модерніті — термін, що використовується для позначення періоду XVII — середини XX ст.) не став остаточним вирішенням фундаментальних проблем «війни всіх проти всіх», страху і насильства, проте він став наріжним каменем системи міжнародних відносин, що змогла встановити мінімальний набір правил, які регулювали і продовжують регулювати питання війни і миру між державами, а отже їх співіснування.

Ведучи мову про зміст поняття «суверенітет», необхідно поводитися з Г. Еллінеком, який справедливо зазначав, що суверенітет за своїм історичним походженням є передусім політичною ідею, яка пізніше стає юридичною. Не вчені-затворники відкрили його у своїх кабінетах — він зобов'язаний своїм існуванням могутнім силам, боротьба яких наповнюється змістом століть².

Розглядаючи суверенітет з точки зору міжнародного права, ми повинні звернути увагу на те, що міжнародне право як правова система традиційно розглядається як певна сукупність юридичних принципів та норм, які регулюють передусім міждержавні відносини з метою забезпечення миру і співробітництва. Це достатньо коротке визначення відображає найбільш суттєві риси міжнародного публічного права, серед яких і той факт, що норми цієї правової системи покликані регулювати особливий різновид суспільних відносин — міждержавних, тобто владовідносин з участю суверенних держав (однак це зовсім не заперечує регулювання нормами міжнародного права суспільних відносин між іншими їх учасниками — народами та націями, що борються за свою незалежність, державоподібними утвореннями, міжурядовими організаціями, неурядовими організаціями, фізичними та юридичними особами). При цьому тривалий час єдиним і основним суб'єктом міжнародного права визнавалася саме держава, а суверенітет був головною властивістю основного суб'єкта міжнародного права.

---

¹ Bodin, Jean. Verhandlungen der internationalen Bodin Tagung in München [Текст] / Hrsg. von H. Denzer — München : Beck, 1973. — XVI. — 547 s.

² Еллинек, Г. Общее учение о государстве [Текст] / Г. Еллинек. — СПб. : Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, 1908. — С. 354.

Такий підхід пояснюється тим, що саме суверенітет держав зумовлює спосіб утворення міжнародно-правових норм, визначає особливості об'єкта регулювання та специфіку функціонування міжнародного права. Як цілком справедливо зазначає І. Д. Левін — «найбільш насущні проблеми відношення міжнародного права до національного права, про юридичну природу міжнародної організації, про носія вищої влади в державі, про «розподіл влади», про природу союзної держави, про межі влади держави — всі ці питання найбезпосереднішим і органічнішим чином пов'язані з проблемою суверенітету, а їх вирішення з вирішенням проблеми суверенітету»¹. Не можна не погодитися і з думкою іншого відомого ученого-міжнародника В. Е. Грабаря, який називав «питання про поняття держави, її державності і незалежності загальним і в той же час основним і найважливішим питанням міжнародного права, без розгляду якого неможливо скласти собі правильно уявлення і про окремі його інститути»².

Міжнародне право — особлива правова система, що протягом століть створювала необхідні рамки співіснування і взаємовідносин саме суверенних суб'єктів, і розвивалася за своєю власною логікою, а в понятті суверенітету це право знаходило основний елемент диференціації³. Саме суверенні держави були і залишаються здатними забезпечувати функціонування міжнародного права. Вони є ніби джерелом владної енергії цього права. І як вже було вказано, саме в силу суверенітету держави створюють норми міжнародного права, наділяючи їх юридично обов'язковою силою, приводять у дію механізм їх здійснення.

Як зазначає Р. Б. Хорольський, «суверенітет держав є однією із засадничих умов існування сучасного міжнародного права як

---

¹ Левин, И. Д. Суверенитет [Текст] / И. Д. Левин. — М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. — С. 3.

² Грабарь, В. Э. Римское право в истории международного-правовых учений. Элементы международного права в трудах легистов XII—XIV веков [Текст] / В. Э. Грабарь. — Юрьев : Тип. К. Маттиссена, 1901. — I—VII. — С. 5.

³ Нгуен Куок Динь. Международное публичное право [Текст] : в 2 т. Т. 1 : Формирование международного права. Кн. 2 : Международное сообщество : пер. с фр. / Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пеле. — Киев : Сфера, 2000. — С. 42.

різновиду світового порядку, — оскільки міжнародне право розвивалося одночасно з концепцією політичної суверенності. Це було характерно як під час становлення класичного міжнародного права, так і для сучасного міжнародного права»¹.

Отже, політичне буття концепції суверенітету є настільки довготривалим (без малого чотири століття), її роль настільки значущою, а основні положення є настільки впливовими, що суверенітет цілком можна порівняти з політико-юридичним монументом, який відобразив особливості конкретних політичних відносин у конкретну епоху і відтворює їх до цього дня.

Однак, як зазначає К. Кузнецова, суверенітет з самого початку не був наділений властивістю універсальності: він виник як історично конкретне, глибоко контекстне явище спочатку з боротьби між собою європейських монархів і князів, а згодом — із прагнення покласти край цій боротьбі. Поняття суверенітету закріпилося в політичній теорії та практиці у період посилення національних держав, а з плином часу поступово перетворилося на свого роду атрибут держави².

Особлива необхідність у дослідженні теми суверенітету відчувається у сучасному світі, в умовах зростаючої взаємозалежності держав. Інтенсивна глобалізація³ і активні інтеграційні

---

¹ Хорольський, Р. Б. Правові засоби вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Р. Б. Хорольський. — Х., 2001. — С. 18.

² Кузнецова, Е. Западные концепции государственного суверенитета // Международные процессы. — Т. 4. — № 2 (11), май-август 2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/eleveth/007.htm>

³ Глобалізація стала одним з найактуальніших питань сучасного світу, яке активно обговорюється в усіх державах на різних рівнях. В основі глобалізації як об'єктивного процесу лежать історичні передумови та результати науково-технічного прогресу, насамперед розвиток зв'язку і телекомунікаційних технологій. Спочатку глобалізація розглядалася лише як економічне явище, але нині визнається, що процес глобалізації справляє глибокий вплив і на інші сфери міжнародного співробітництва: екологічну, соціальну, політичну, включає в себе правові та культурні аспекти, які в повному обсязі впливають на питання реалізації прав людини. Глобалізація виявляє зростаючу взаємозалежність всіх держав, коли події в державі однієї частини світу мають наслідки для осіб, що проживають у державах інших регіонів.

процеси, про які згадувалося вище і які супроводжуються покладанням державами своїх традиційних функцій, повноважень на міжнародні організації з метою успішного вирішення регіональних та універсальних завдань, стають очевидною тенденцією розвитку міжнародної спільноти¹. Розвиток наддержавних рис у діяльності деяких міжнародних організацій хоча і є об'єктивним і очевидним надбанням сучасних об'єднавчих процесів (найяскравішим прикладом безумовно виступає Європейський Союз), продовжує викликати суперечки серед юристів-міжнародників. Предметом спору є не лише природа явища, але і правомірність його існування з точки зору державного суверенітету і сучасного міжнародного права. При цьому як на практичному, так і на теоретичному рівні доводиться первинна роль суверенітету держави у процесі розбудови наднаціонального утворення та еволюції його владних повноважень (сама передача суверенних повноважень держав на наднаціональний рівень стала можливою лише в силу існування суверенітету держав).

Одночасно у результаті глобалізації та розвитку наддержавних аспектів у діяльності міжнародних організацій поступово змінюється і роль держав². Виникає певний дисбаланс між політичним, економічним і юридичним розумінням суверенітету в секторах, які зачепили процеси глобалізації. Державам як основним суб'єктам міжнародного права доводиться приймати рішення, виходячи з необхідності враховувати не тільки внутрішньодержавні політико-правові аспекти та обмеження, обумовлені прагненням зберегти свою легітимність, а й міжнародні реалії світового співтовариства, що дедалі більше інтегрується. Держави, які не здатні пристосовувати свою національну політику до багато-

---

¹ Можливості будь-якої, навіть найбільш ефективно функціонуючої держави, вимагають багатосторонньої адаптації до нових глобальних реалій та зміцнення стабільності за допомогою інституту міжнародних організацій. Таким чином, очевидним є факт, що глобальні проблеми, які сьогодні стоять перед людством, не можуть бути подолані державами поодиночі.

² Глобалізація і безпека розвитку [Текст] : монографія / О. Г. Білоус, Д. Г. Лук'яненко та ін. ; кер. авт. кол., наук. ред. О. Г. Білоус. – К. : КНЕУ, 2001. – 773 с.; Лукашук, И. И. Глобализация, государство, право, XXI век [Текст] / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 2000. – С.16.

сторонніх вимог сучасного світу, очевидно не зможуть ефективно реагувати на вимоги всесвітньої інтеграції та їх зростаючий вплив на внутрішньодержавну політику.

І хоча сучасні виклики часу свідчать про те, що регіональна інтеграція та глобалізація вимагають від держав переосмислення традиційного уявлення про суверенітет у міжнародних стосунках (яке склалося ще у результаті формування Вестфальської системи «незалежних держав»), проте не можна погодитися з думкою (яка все частіше висловлюється сучасними науковцями та політиками), що основоположне поняття сучасного міжнародного права — державний суверенітет — втратило своє значення та роль у житті міжнародної спільноти¹, а також з ідеями, що наднаціональність у рамках системи міжнародних організацій є тенденцією, яка посилюється в умовах глобалізації та загрожує незалежності та самостійності держав², що може призвести не лише до зміни природи суверенної держави, а навіть до її зникнення³. Звичайно, теза про посилення наднаціональних рис у діяльності окремих міжнародних утворень, зокрема Європейського Союзу, є достатньо обґрунтованою, однак припущення про кардинальну зміну природи суверенітету держави у міжнародному

---

¹ Corbett, P.E. *The Growth of World Law*. — Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1971. — P. 175–178, 203.

² Створюється помилкове враження, що з причини розвитку глобалізації проблеми людства не можуть вирішуватися в рамках традиційної системи міжнародного права, незважаючи на її потенціал, закладений у Статуті ООН, що забезпечує суверенну рівноправність держав, загальну безпеку, захист економічних інтересів держав та культурної різноманітності.

³ Існує думка, що внаслідок глобалізації відбувається девальвація одного з найважливіших інститутів цивілізації — держави. При цьому існуюча концепція державного суверенітету ставиться під сумнів щодо практично всіх її основних складових. О. Г. Мовсесян, С. Б. Огнівцев, Ю. В. Шишков і багато інших авторів дотримуються думки, що національні держави зжили себе, вони несумісні з глобалізацією, тому що економічна міць транснаціональних корпорацій перевершує потужність середніх держав (Мовсесян, А. Транснаціональний капітал и национальные государства [Текст] / А. Мовсесян, С. Огнівцев // *Мировая экономика и международные отношения*. — 1999. — № 6. — С. 37; Шишков, Ю. В. *Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируется СНГ* [Текст] / Ю. В. Шишков. — М. : III тысячелетие, 2001. — 478 с.

праві, а тим паче про можливість зникнення суверенної держави є сумнівними і досить категоричними.

Глобалізація насправді призводить до ускладнення управління міжнародною системою, а також національним суспільством. Державам доводиться спільно вирішувати не лише міжнародні проблеми, але і ті завдання, які ще вчора були суто внутрішніми. Дедалі більший обсяг суспільних відносин виходить за межі державних кордонів, а їх регулювання можливе лише шляхом взаємодії держав. При цьому саме суверенні держави несуть відповідальність як за стан справ усередині держави, так і за порядок на міжнародному рівні. Жодне інше утворення не здатне замінити державу у цій якості. Навіть протиставлення індивіда державі у тих випадках, коли він звертається за захистом своїх прав від свавілля держави у міжнародні судові органи (наприклад, Європейський суд з прав людини), а останні наділені повноваженнями притягати суверенні держави до відповідальності, не може служити підтвердженням втрати державами свого суверенітету. Тому цілком можна погодитися із С. В. Черніченком, який, говорячи про значення суверенітету держави, вказує: «Сумніватися в необхідності збереження цього терміна майже те саме, що ставити під сумнів доцільність збереження терміна «держава»»¹.

Як відомо, політична сутність суверенітету втілюється у праві — національному (внутрішньодержавному) і міжнародному, визначає їхню основу і, як було сказано, головний зміст.

Серед достатньо розповсюджених у вітчизняній юридичній літературі, особливо міжнародно-правовій, є таке визначення цього поняття: суверенітет держави (державний суверенітет) — це притаманне державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах.

Отже «суверенітет» — це також і правове поняття, що відображає найбільш загальні юридичні властивості, притаманні державі. Юридичні ознаки суверенітету (верховенство і неза-

---

¹ Черніченко, С. В. Теория международного права [Текст] : в 2 т. Т. 2 : Старые и новые теоретические проблемы / С. В. Черниченко — М. : Изд-во «НИМП», 1999. — С. 87.

лежність) виражають дійсні якісні особливості будь-якої держави, що виявляються в реальних суспільних відносинах. Держава існує як реальна сила, здатна здійснювати верховну владу на своїй території і виступати як суверенна незалежна організація у міжнародних відносинах. На думку М. О. Ушакова, «універсалізуючи суверенітет, міжнародне право встановлює конкретний зміст державного суверенітету, тобто визначає конкретні рамки свободи дії держави»¹.

Ведучи мову про державний суверенітет у контексті міжнародного права, можна погодитися із більш широким визначенням цього поняття, яке запропонував О. О. Моїсеєв. На його думку, «суверенітет (державний) — це невідчужувана юридична якість незалежної держави, що символізує її політико-правову самостійність, вищу відповідальність і цінність як первинного суб'єкта міжнародного права; ця юридична властивість є необхідною для виключного верховенства державної влади та передбачає непідпорядкування владі іншої держави. Суверенітет виникає або зникає в силу добровільної зміни статусу незалежної держави як цілісного соціального організму; він обумовлений правовою рівністю незалежних держав і лежить в основі сучасного міжнародного права. У рамках сучасного міжнародного права у суверенітеті відсутні кордони, він цілісний, не впливає на фактичне співвідношення сил у міжнародному співтоваристві, гарантує незалежність і самостійність держав незалежно від характеру їх взаємин, обсягу і конкретного виду здійснюваних державною владою функцій»². Однак, зауважимо, що зміна статусу держави не завжди має добровільний характер і може стати наслідком агресії тощо.

Одночасно з точки зору політичної науки суверенітет — це категорія функціональна. Він забезпечує певний рівень політич-

---

¹ Ушаков, Н. А. Суверенитет в современном международном праве [Текст] / Н. А. Ушаков. — М., 1963. — С. 23.

² Моисеев, А. А. Соотношение суверенитета и надгосударственности в контексте глобализации [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Алексей Александрович Моисеев. — М., 2007. — С. 8.

ної свободи всередині держави, тобто надає право встановлювати закони, визначає можливі винятки з них, забезпечує міжнародно-правовий захист суверена від втручання ззовні і т.д. Розуміння суверенітету залежить від того, які критерії його оцінки обрані як основні. При цьому політична складова суверенітету об'єктивно не може існувати без юридичного закріплення його складових.

Традиційно у теорії держави та права суверенітет розглядають через призму двох взаємопов'язаних понять — внутрішній суверенітет, що виявляється через можливість для держави розпоряджатися своєю територією і ресурсами, а також видання законів і примус підданих до їх виконання, і зовнішній, що характеризується можливістю проводити незалежну політику, встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами, оголошувати їм війну та укладати мир.

«Верховенство», «повновладдя» та «незалежність» є найважливішими атрибутами суверенітету, які в силу свого дуалістичного динамічного зв'язку можуть розкрити сутність суверенітету і його розвиток.

У роботі американського вченого Стівена Д. Краснера запропоновано розглядати суверенітет у чотирьох іпостасях: (1) внутрішній суверенітет як принцип організації публічної влади в державі і контролю над нею з боку суспільства; (2) суверенітет взаємозалежності (*interdependence sovereignty*), що дозволяє контролювати транскордонні переміщення; (3) міжнародний правовий суверенітет, який стверджує рівноправність держав на міжнародній арені; (4) «вестфальський» суверенітет, що забороняє зовнішнім акторам втручатися в розподіл владних повноважень всередині держави¹.

Внутрішній суверенітет, як правило, визначають як особливий тип відносин влади в політичній спільноті. Таке розуміння суверенітету продовжує традицію ранніх теоретиків цього яви-

---

¹ Krasner, Stephen D. *Sovereignty. Organized Hypocrisy*. Princeton: Princeton University Press, 1999. — 173–197; *Problematic Sovereignty* / S.D. Krasner (ed.). New York: Columbia University Press, 2001. — P. 83–104.

ща — Ж. Бодена¹ та англійського філософа Т. Гоббса², які прагнули, як вже вказувалося створити інтелектуальну опору для легітимізації процесу централізації влади. Щоправда, вони стверджували, що влада неодмінно повинна концентруватися в одних руках, бути абсолютною і неподільною. Сьогодні внутрішній суверенітет передбачає не стільки дотримання однієї моделі відносин влади з іншими суб'єктами, скільки толерантність, право народу на самовизначення і вибір форми правління. Таке трактування суверенітету викликає безліч нарікань з боку тих політиків, правозахисників і правознавців, які не готові миритися з узурпацією влади, авторитарною політикою, відсутністю демократичного контролю над владою. З цієї причини внутрішній суверенітет більш тісно пов'язаний із зовнішнім і «вестфальським» суверенітетом, ніж цього хотілося б тим багатьом лідерам, які шукають «незалежності».

Суверенітет взаємозалежності по суті означає здатність держави здійснювати контроль над фінансовими, людськими, товарними потоками, що проходять через кордон держави. Послаблення здатності контролювати транскордонні потоки — об'єктивний процес, зумовлений зростанням обсягу взаємин між людьми, а також впливом людини на природу. Так, наприклад, держави виявилися безсилими проти руйнівного цунамі, що вразило Азію в грудні 2004 року, вони проявили нездатність контролювати поширення інфекційних захворювань, таких, як свинячий грип. Уряди також на сьогоднішній день не завжди можуть запобігти збільшенню наслідків техногенних катастроф на території «ввірених» їм держав. Західні країни все гірше справляються з потоком іммігрантів з малорозвинених країн, не можуть викрити і припинити наркотрафік, незаконну торгівлю зброєю і т.д.

---

¹ Bodin, Jean. Verhandlungen der internationalen Bodin Tagung in München / Hrsg. von H. Denzer — München : Beck, 1973. — XVI. — 547 s.

² Гоббс, Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Текст] / Т. Гоббс. — М., 1936, — 503 с.; Гоббс, Т. Сочинения [Текст] : в 2 т. / Т. Гоббс. — Т.1. — М., 1989. — 622 с.

Однак навіть нездатність влади контролювати кордони держави або ж неефективність дій держави не впливає на її суверенний статус. Суверенітет існує ніби окремо від зобов'язань суверенної держави. Жоден міжнародний «поліцейський», жодна міжнародна «влада» не здатні примусити владу не лише слідувати моральному кодексу, а й просто контролювати кордони. Тим часом саме непрозорість кордонів в умовах ослаблення режиму ядерного нерозповсюдження, терористичної загрози стає першорядною умовою безпеки¹.

Міжнародний правовий або зовнішній суверенітет держави передбачає, що суверен визнається іншими суверенами, які сприймають його як єдиного представника, уповноваженого говорити від імені політичної спільноти. Здавалося б, зовнішній суверенітет повинен надаватися відразу після затвердження (встановлення) внутрішнього суверенітету. Закономірно, що коли суверенна структура влади схвалюється підданими і народ визнає суверенітет за верховною владою (або ж згоден на передачу свого власного, народного суверенітету обраними представниками)², інші суверени зобов'язані визнати і поважати власника/представника суверенітету. У даному випадку суверенітет має на увазі статус, покликаний легітимізувати суверенну владу в очах підданих (громадян) та інших суверенів. Визнання суверенності держави *de facto* означає визнання її рівного статусу з іншими.

Визнання рівності держав стало заключним акордом у формуванні системи сучасних міждержавних відносин. Суверенітет заклав основу для рівності — визнаючи за кожним народом

---

¹ Цитується за: Кузнецова, Е. Западные концепции государственного суверенитета // Международные процессы. — 2006. — Т. 4. — № 2 (11). Май-август [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/eleventh/007.htm>

² При цьому фактично не має значення декларативна чи конститутивна теорія визнання були покладені в основу цього процесу. Найважливішим є результат реалізації народом свого природного права на самовизначення при дотриманні інших принципів міжнародного права. Хоча з практичної точки зору реалізація новоствореною державою усієї повноти своїх прав на міжнародній арені можлива лише за умови, фактично з не встановлюються певні відносини інші суб'єкти міжнародного права.

право самостійно обирати форму правління, яке інші зобов'язані поважати. Саме цей підхід до суверенітету набув поширення в юридичній науці. Сьогодні принцип суверенної рівності держав зафіксований як один з основоположних принципів, на яких ґрунтується система міждержавних відносин формально на чолі з ООН¹.

Суверенітет є своєрідною «перепусткою» держав на міжнародну арену. Саме з нього для держав випливає низка прав. Міжнародне визнання відкриває практичні можливості, наприклад, для зовнішніх позик, для захисту державою своїх прав, у тому числі й майнових, для захисту прав своїх громадян, юридичних осіб, а також право на відстоювання своїх інтересів у судах інших держав. Дипломатичні представники визнаної держави у свою чергу одержують гарантії недоторканності, а її офіційні особи — імунітет від переслідування. Суверенна визнана держава має право вільно укладати міжнародні договори, які продовжуватимуть діяти навіть у разі зміни уряду², а також нести відповідальність у відповідності до норм міжнародного права.

Зовнішній суверенітет хоча і виступає важливим інструментом позиціонування держави на міжнародній арені, умовою утвердження її ідентичності, насправді є другорядним, похідним відносно внутрішнього суверенітету. Зовнішній суверенітет сам по собі не здатний гарантувати територіальну цілісність держави і навіть її існування. Одночасно реалізувати внутрішній суверенітет у відсутності зовнішнього можна лише в умовах повної економічної та політичної ізоляції, яка є практично неможливою у сучасному світі.

Вестфальська модель суверенітету ґрунтується на формуванні нетерпимості держави до зовнішнього втручання у свої внутрішні справи. Держава, суверенітет якої визнається іншими, входить в коло суверенних держав і отримує свого роду імунітет

---

¹ Докладніше про цей принцип йтиметься далі.

² Кузнецова, Е. Западные концепции государственного суверенитета // Международные процессы. — 2006. — Т. 4. — № 2 (11). Май-август [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/eleveth/007.htm>

проти втручання. Внутрішній суверенітет, таким чином, залишається недоторканим. У рамках цієї концепції суверенітет розглядається як універсальна цінність, навіть як самоцінність, автономний моральний принцип. Держава є суверенною лише на тій підставі, що вона є державою. З точки зору «вестфальського» суверенітету держава також повинна мінімізувати обмеження суверенних прав, які можуть накладатися зовнішнім оточенням. Одним із фундаментальних елементів «вестфальської» системи є доктрина невтручання, вона одночасно виступає юридичним проявом концепції «вестфальського» суверенітету. Ця доктрина отримала закріплення в міжнародному праві одночасно зі створенням Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН (п. 7 ст. 2)¹ захищає, охороняє суверенітет держав. Його підтверджує Декларація щодо неприпустимості втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності та суверенітету, ухвалена 21.12.1965 Резолюцією 2131 (XX) на 20-й сесії Генеральної Асамблеї ООН². Принцип невтручання у внутрішні справи держав є одним із головних у міжнародному праві.

Активними прихильниками «вестфальського» суверенітету традиційно є слабкі або такі, що розвиваються країни, які вбачають у ньому гарантію невтручання в їхні справи, навіть якщо внутрішньополітичні процеси в цих державах викликають незгоду і обурення інших країн, міжнародної спільноти. У цьому сенсі держави відводять суверенітету по суті роль правового критерію, яке захищає їх від втручання в їхні внутрішні справи інших суб'єктів міжнародного права, у тому числі з причин гуманітарного характеру. У такому випадку, щоправда, проблема «юридичної чистоти» внутрішнього суверенітету випадає зі сфери інтересів міжнародного співтовариства.

---

¹ Организация Объединенных Наций : сб. документов [Текст]. – М. : Наука, 1981. – 646 с.

² Декларація щодо неприпустимості втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності та суверенітету, прийнята 21.12.1965 Резолюцією 2131 (XX) на 20-й сесії Генеральної Асамблеї ООН / Організація об'єднаних націй (ООН) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaправо.net/data/base65/ukr65973.htm>

У науці також окремо виділяють так звану постмодерністську концепцію суверенітету¹. Ця концепція відображена у роботах філософа Джорджіо Агамбена, який визначав суверенітет як «вихідну структуру, в якій право співвідноситься з життям, вбирає його в себе, припиняючи його дію (заборонаю, що набуває форму суверенного винятку)»². У результаті, вважає Дж. Агамбен, оскільки виняток повсюдно стає правилом, а держава проникає в приватне життя людини через національну ідентичність, громадянство, права (які, до речі, залежать від громадянства), суверенітет стає своєрідною формою існування, причому як публічного, так і приватного³.

Різноманітність підходів до визначення поняття суверенітету свідчить про його багатогранність та складність. Крім того, такі підходи відображають не лише юридичні його ознаки, але і ті зміни, що впливають на трансформацію цього поняття. Водночас важливо зрозуміти, наскільки відповідають уявлення про суверенітет існуючій навколишній політичній дійсності, а також якою мірою вони враховують нові погляди та ідеї, які виходять за рамки загальноприйнятого явища. Іншими словами, слід виявити, чи зберігає уявлення про суверенітет своє нормативне ядро. За останнє півстоліття в політичному житті майже всіх держав світу відбулися такі зміни, які поставили питання не лише про визнання трансформації поняття суверенітету, але навіть, як було вже сказано, призвели до спроб його повного нівелювання.

Які саме фактори вплинули на формування сучасних уявлень про політико-правовий зміст суверенітету? Серед найбільш помітних змін, які відобразилися на політичній свідомості та у

---

¹ Свій початок ця концепція бере у роботах постмодерністів, наприклад, французького культуролога Мішеля Фуко, який сповідував ідею біовлади. Відповідно до цієї ідеї життя як таке стає основним об'єктом проектування та розрахунків державної влади.

² Agamben, Giorgio. *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life* / Giorgio Agamben. — Stanford: Stanford University Press, 1998. — P. 28.

³ Кузнецова, Е. Западные концепции государственного суверенитета // *Международные процессы*. — 2006. — Т. 4. — № 2 (11). Май-август [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/eleveth/007.htm>

практиці функціонування держав і суспільства після Другої світової війни, стало прискорене зростання індивідуальної свободи, а саме експансія прав людини та демократії. Безумовно, потужний імпульс цьому процесу надав трагічний підсумок війни. Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років була створена основна правозахисна «інфраструктура» сучасного світу: у 1948 р. прийняті Загальна декларація прав людини і громадянина та Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, у 1950 р. — Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ін. Інтенсивно починає формуватися ціла галузь міжнародного права — міжнародно-правовий захист прав людини.

Посилення гуманістичної компоненти в поглядах на міжнародні відносини і, як наслідок, у системі міжнародного права саме по собі стало потужним стимулом до критики суверенітету, до пошуку можливостей його обмеження. Держава втрачає свою виключну компетенцію в галузі прав людини, надаючи своїм громадянам право захищати порушені права у міжнародних органах і організаціях. Більше того, як свідчить практика, систематичне і грубе порушення державою демократичних принципів, у тому числі основоположних прав людини, може стати приводом до так званої гуманітарної інтервенції.

Поява нових міжнародних інститутів після Другої світової війни природним чином спричинила сукупне збільшення міжнародних зобов'язань, якими виявилися пов'язані різні держави. Уявлення про суверенітет змінюються у міру зростання взаємозалежності держав. Стверджувати, що держави сьогодні настільки ж «суверенні», як п'ятдесят років тому, означало б ігнорувати дійсність. Масштаб взаємозалежності, породжений лавиною міжнародних норм, такий, що держави дедалі більше відчують тягар міжнародних зобов'язань, кількість яких постійно зростає. У певний момент прийняті правові норми набувають самостійної логіки і починають жити власним життям»¹. Це означає, що по

---

¹ Sands, Philippe. *Lawless World. America and the Making and the Breaking of Global Rules* / Philippe Sands. London: Allen Lane, 2005. — P. XVI–XVII.

суті нові міжнародні зобов'язання держав ніби «звужують» простір національного суверенітету через те, що деякі суверенні повноваження держав передаються ними на користь утворень, які здатні ефективно їх реалізовувати.

Окремим чинником, що вплинув і продовжує впливати на сучасні підходи до вивчення проблеми суверенітету, слід вважати і досвід європейської інтеграції, яку впродовж всієї її п'ятдесятирічної історії можна розцінювати як експеримент із суверенітетом. Однак той факт, що новий суверенний порядок, який виник в Європі, заслуговує вивчення, був визнаний порівняно недавно. Формально єдина Європа відповідає всім критеріям суверенного утворення, окрім одного: складне інтеграційне утворення — Європейський Союз — не визнається державою ні міжнародною спільнотою, ні самими європейцями¹.

Розглядаючи питання суверенітету з точки зору міжнародного права, необхідно нагадати, що сучасний міжнародно-правовий зміст суверенітету відображає існування на міжнародній арені незалежних і юридично рівних первинних суб'єктів міжнародного права. Суверенна рівність держав, яка закріплюється у міжнародному праві, означає саме юридичну рівність держав, що забезпечує однаковий обсяг прав, можливостей і обов'язків для всіх незалежних суб'єктів міжнародного права². У цьому контексті суверенітет уявляється не лише як імперативний принцип міжнародного права³, але й як характерна риса сучасної міжнародної спільноти, пріоритетна умова існування міжнародного права в його сучасному вигляді. При цьому суверенітет не ви-

---

¹ Нині незаперечним у науці є факт, що жодне дослідження суверенітету не може вважатися вичерпним без осмислення політичних процесів, що відбуваються в Європі, адже найбагатший матеріал для аналізу трансформації суверенітету забезпечує саме досвід європейської інтеграції.

² Первинні суб'єкти міжнародного права це ті, які наділені універсальною компетенцією. Така компетенція у повному обсязі належить суб'єктам міжнародного права, які мають суверенітет (держави) або принаймні «зачатки» суверенітету (народи і нації, що борються за свою незалежність).

³ Про принципи міжнародного права (у тому числі і про принцип суверенної рівності держав), що найбільш яскраво відображають таку якість держави, як суверенність, йтиметься далі.

значений наперед існуванням певних державних прав і не залежить від здійснюваних державною владою функцій, а залежить від свободи (волі) держави покладати на себе або відмовлятися від тих чи інших зобов'язань. Суверенітет як якість держави стосується питання існування держави, а саме наявності її правосуб'єктності, а державні права — це передусім питання обсягу правоздатності держави. У свою чергу, правоздатність (а точніше, правосуб'єктність) виникає саме у зв'язку з наявністю суверенітету. У рамках сучасного міжнародного права неможливо шляхом впливу на компетенцію суверенної держави спричинити зникнення первинного суб'єкта міжнародного права без його добровільної згоди. Оскільки будь-яка держава наділена універсальною компетенцією, то вона самостійно, на свій власний розсуд має право встановлювати предмети свого відання і виконувати той обсяг і ту кількість функцій, які вона сама вважає за необхідне. Є держави, які розширюють свою компетенцію, і є такі, які, навпаки, прагнуть до її звуження (як правило, шляхом передачі деяких своїх повноважень на користь міжнародної або наднаціональної організації)¹. Тобто обсяг повноважень у держав може не збігатися. Також у цьому сенсі необхідно нагадати, що у світі є території, що з точки зору конституційного і міжнародного права мають т.з. напівзалежний статус (з одного боку вони в тій чи іншій мірі можуть бути наділені усіма атрибутами держави, однак обсяг суверенних прав у них значно вужчий, ніж у традиційних держав, і здатність, навіть скоріше бажання їх реалізувати самостійно є меншими. Мова йде про колишні колонії, які після розпаду колоніальної системи, зберігають деякі риси залежних держав. При цьому такий їх статус часто є наслідком прямого волевиявлення народу і диктується економічною до-

---

¹ Серед останніх, наприклад, колишні колонії, які з різних причин вирішили не втрачати політико-правового зв'язку зі своїми колишніми метрополіями (Нова Каледонія — асоційована з Францією держава, Пуерто Ріко — асоційований штат США), або держави-члени Європейського Союзу, які задля досягнення цілей інтеграції досить суттєво обмежують свої суверенні права (передусім в економічній сфері) на користь міждержавного утворення.

цільністю. Свій статус вони інколи визначають як особливий вид політичної автономії (наприклад, Нова Каледонія є асоційованою державою відносно Французької республіки, Пуерто-Ріко є асоційованим штатом США. Власне під контролем Сполучених Штатів знаходяться колишні підопічні (після Другої Світової війни до 1975 року) території США в Мікронезії — кілька т.з. «вільно асоційованих держав» — Республіка Палау (вона за договором із США є вільно асоційованою державою на 50 років), Республіка Маршаллові Острови, Федеративні Штати Мікронезії. Усі вони є членами ООН, мають свої органи державної влади. Певну схожість мають і заморські території та департаменти).

Навіть держави, що мають приблизно однаковий рівень соціально-економічного, політичного, духовного розвитку, можуть суттєво відрізнитися за обсягом здійснюваних ними прав. Таким чином, як було зазначено, факт наявності державного суверенітету не залежить від якості та кількості здійснюваних державою функцій.

Державний суверенітет як політико-правова якість держави не залежить і від характеру дотримання державною владою міжнародного права, свого національного законодавства, а також від встановленого внутрішньодержавного політичного режиму¹. Безумовно, допускаючи правові порушення, державна влада ставить під загрозу легітимність свого існування і встановленого нею політичного режиму. Через порушення міжнародного права або прав людини держава може потрапити в категорію «держави-ізоляції» відносно міжнародного співтовариства, але при цьому насильницьке позбавлення держави суверенітету за сучасним міжнародним правом є неприпустимим.

Важливою властивістю державного суверенітету є його невідчужуваність. Про будь-який поділ суверенітету не може йти мова. Хоч-який поділ суверенітету, безумовно, веде тільки до

---

¹ Докладніше про це див.: Буроменский, М. В. Политические режимы государств в международном праве (влияние международного права на политические режимы государств) [Текст] / М. В. Буроменский. — Харьков : Ксилон, 1997. — 244 с.

його знищення і до зникнення первинного суб'єкта міжнародного права.

Будучи суверенною, держава має право самостійно і вільно вирішувати свою долю, аж до відмови від суверенітету. Навіть якщо держава добровільно потрапляє під владу іншої держави, передачі суверенітету від однієї держави до іншої не відбувається. Йдеться про випадки злиття держав. З моменту об'єднання держава, що приєднується, втрачає свій суверенітет, позбавляється його. Причому робить це у сучасних умовах держава за власним бажанням. Одночасно з втратою державою своєї незалежності її суверенітет зникає як властивість держави, він не відчужується і його не відбирають. Тому не існує відносного, фрагментарного, «зменшеного» суверенітету.

Загальновідомо, що участь держави у багатосторонньому співробітництві і міжнародних організаціях шляхом реалізації певного обсягу і якості своїх прав, які притаманні державному суверенітету, є не обмеженням, а реалізацією суверенітету, навіть якщо йдеться про права, які держави традиційно відносять до внутрішньодержавної компетенції¹. Взаємозалежність держав, про яку вже йшлося, на сучасному етапі розвитку міжнародної спільноти лише підтверджує таке розуміння суверенітету. Крім того, жодні міжнародні зобов'язання не зменшують універсальної правоздатності держави. Обмеження свободи дій держави, що випливає з її міжнародно-правових зобов'язань, є не обмеженням державного суверенітету, а обмеженням правоздатності держави, тобто обмеженням у здійсненні певних суверенних прав. Рамки реалізації державних прав обумовлені, перш за все, взаємною зацікавленістю держав поважати суверенітет і права інших держав.

---

¹ Суверенні держави, переслідуючи свої національні інтереси, добровільно погоджуються здійснювати і обмежувати свої права, які їм властиві в силу наявності державного суверенітету, за допомогою міжнародних договорів. Будь-який міжнародний договір несе в собі як реалізацію державних прав, так і обмеження прав його держав-учасниць. Тільки сама держава має право вирішувати, які питання внутрішньодержавної компетенції і в якому обсязі вона робить предметом міжнародного договору.

У літературі інколи висловлюється думка, що суверенітет є тією категорією, яка має абсолютний характер. Так, О. О. Моїсеєв вважає, що державний суверенітет не має меж і являє собою єдину волю народу — він або існує, або його немає. Саме міжнародне право засноване на абсолютній природі суверенітету, гарантує незалежність і самостійність держав незалежно від характеру їх взаємин і обсягу здійснюваних повноважень¹. Однак така думка скоріше ґрунтується на розумінні суверенітету як абсолютної свободи дій. Між тим «абсолютний» суверенітет є неможливим. Суверенітет однієї держави завжди обмежений суверенітетом іншої держави. Суверенні права держав можуть реально існувати лише за умови поваги та визнання аналогічних прав за іншими державами. Такі поняття, як суверенітет і правосуб'єктність держави, не означають абсолютної правоздатності (свободи) держав у міжнародних діях. В умовах взаємозалежності держав існування їх необмеженої правоздатності є неможливим. Правоздатність держав є відносною. Переслідуючи свої національні інтереси, держава зазвичай сама зацікавлена в обмеженні своїх державних прав для досягнення багатосторонніх спільних цілей у рамках міжнародного співтовариства.

Як вже було зазначено, укладаючи численні міжнародні договори як на двосторонньому, так і на універсальному рівнях, держава не применшує, а реалізує свій державний суверенітет. Саме здатність укладати міжнародні договори на свій власний розсуд (тобто ті договори, в яких предмет і мета відповідають інтересам держави), нарівні із правом брати участь у міжнародних організаціях та створювати юридично обов'язкові правила поведінки, а також нести відповідальність та притягати до відповідальності за порушення норм міжнародного права інших суб'єктів міжнародного права і є реалізацією правосуб'єктності держави у міжнародному праві, яка прямо залежить від наявності суверенітету.

---

¹ Моїсеєв, А. А. Соотношение суверенитета и надгосударственности (в контексте глобализации) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Алексей Александрович Моїсеєв. — М., 2007. — С. 9.

Тільки за власним бажанням нині держави включають у своє законодавство положення, які стосуються покладання державних прав на міжнародні організації, які отримують право самостійно приймати рішення відносно держави, незалежно від її згоди. Мова йде про певні повноваження внутрішньої компетенції держав, які традиційно належали до важливих аспектів державного суверенітету, — економіку, оборону, права громадян та ін. і які сучасні держави також можуть регулювати за допомогою норм міжнародного права на двосторонньому та багатосторонньому рівнях.

Повноваження будь-якої держави ширші, ніж повноваження будь-якої високоінтегрованої організації. Обмежити суверенітет держави в рамках міжнародної організації неможливо без порушення міжнародного права або зміни фактичного міжнародно-правового статусу такої міжнародної організації. Саме державна влада суверенних держав-членів, що засновують міжнародну організацію, визначає, які цілі і завдання делегувати міжнародній організації і якими саме повноваженнями її наділити, а також закріплює у своєму законодавстві положення про можливість покладання державних прав на міжнародну організацію.

Отже, у рамках міжнародної організації може здійснюватися лише обмеження суверенних прав, а не суверенітету. Наявність суверенітету є ознакою, яка відрізняє державу від інших суб'єктів міжнародного права.

Основна цінність суверенітету на сучасному етапі полягає в тому, що суверенна держава може в будь-який час вільно взяти на себе здійснення необхідних їй повноважень або відмовитися від їх здійснення відповідно до міжнародного права. Це стосується і можливості відмовитися від раніше прийнятих державою міжнародних зобов'язань. Що ж до реалізації універсального обсягу державних прав, то будь-яке їх здійснення чи безпосередньо державною владою та / або через багатосторонні міждержавні механізми є ще одним підтвердженням незалежності і самостійності суверенної держави.

Положення держав як основних суб'єктів міжнародного права також не змінюється і у зв'язку з глобалізацією, воно невід-

окремлене від таких понять, як незалежність і самостійність, а також права людини, загальнолюдські цінності і прогрес у досягненні соціальних цілей. Об'єктивний характер глобалізації робить безпідставними міркування на тему, що її розвиток і вплив на суверенні держави могли б відбуватися в іншій формі. Держави, як правило, зацікавлені в пристосуванні своїх національних інтересів до інтересів міжнародного співтовариства.

У результаті зміни геополітичної ситуації у світі держави отримали можливість добиватися через міжнародні організації тих цілей, яких вони самотужки досягали б із труднощами. Закономірним результатом розвитку глобалізації стала поява політико-правової концепції «неспроможних» держав. Уряди «неспроможних» держав демонструють свою нездатність створювати нормальні умови для економічного розвитку, захисту прав людини і благополучного проживання своїх громадян. Доктрина міжнародного права виходить з того, що суверенна держава зобов'язана піклуватися про добробут свого народу і виконувати свої зобов'язання перед міжнародною спільнотою у будь-який час.

Тому, ведучи мову про інтеграцію і глобалізацію, ще раз слід вказати, що в таких умовах суверенітет як сутнісна характеристика держави не обмежується, йдеться саме про обмеження суверенних прав держави¹.

Ще один момент, на якому необхідно зупинитися у контексті з'ясування поняття суверенітету в сучасному міжнародному праві, — розкриття його змісту у міжнародно-правових документах через деякі принципи сучасного міжнародного права. Розглянемо правовий зміст окремих основних принципів сучасного міжнародного права, який виявляється себе у наступних аспектах.

---

¹ Основні особливості глобалізації полягають у тому, що цей об'єктивний процес, по-перше, пов'язаний зі складними процесами, в результаті яких національна діяльність держави все більшою мірою здійснюється під впливом міжнародних чинників, а по-друге, тягне за собою виникнення міжнародних інституційних структур, політика в яких формується під впливом співвідношення сил держав-учасниць.

Суверенна рівність держав (принцип суверенної рівності або рівноправності держав) відбиває головну якість міжнародного права як права рівних суб'єктів (*par in parem non habet imperium*). У цьому сенсі саме якість суверенітету є унікальною за своїм характером і таким чином виступає основою для класифікації суб'єктів міжнародного права, визначення їх юридичної природи і обсягу їх правосуб'єктності, для встановлення лише погоджувальної процедури міжнародної нормотворчості. У силу цієї якості держави рівні незалежно від часу виникнення, розміру території, кількості населення, нарешті, від чийогось визнання чи невизнання. Принцип рівноправності закріплений у писаній формі в п. 1 ст. 2 Статуту ООН 1945 р. Він відображений у Декларації принципів міжнародного права¹. Поняття «суверенна рівність» включає в себе, зокрема, низку елементів: а) держави юридично рівні; б) кожна держава користується правами, притаманними повному суверенітету; в) кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав; г) територіальна цілісність і політична незалежність держав недоторканні; д) кожна держава має право вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи; е) кожна держава зобов'язана виконувати повністю і сумлінно свої міжнародні зобов'язання і жити в мирі з іншими державами².

Закріплюючи формально-юридичну рівність учасників правовідносин, баланс їх взаємних прав і обов'язків, принцип не перешкоджає досягненню фактичної рівності. Міжнародне право заохочує створення режимів преференцій для країн, що розвиваються, надання допомоги жертвам катастроф, збройних конфліктів, що має розглядатися не як дискримінація і порушення

---

¹ Тут даний принцип сформульований у такий спосіб: «Усі держави користуються суверенною рівністю. Вони мають однакові права і обов'язки і є рівноправними членами міжнародної спільноти, незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного або іншого характеру».

² Декларація о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций 1970 г. [Текст] // Международное право в документах / сост. Н. Т. Блатова. – М., 1982. – С. 6.

принципу рівноправності, а як слідування імперативам загально-правового принципу справедливості. Твердження про те, що рівність держав, яка проголошується міжнародним правом, багато в чому є формальним, виявляє хибний підхід до принципу суверенної рівності держав, викликаний тим фактом, що в будь-якому іншому сенсі, окрім юридичного, держави не рівні. Імперативний принцип суверенної рівності держав не тільки гарантує верховенство суверенної держави над своєю територією і невтручання ззовні у внутрішньодержавні справи, але й забезпечує юридичну рівність держав у сучасному міжнародному праві¹.

Кожна держава, реалізуючи свої суверенні повноваження, має право брати участь у вирішенні загальних проблем, а також питань, в яких вона безпосередньо зацікавлена. Утвердження цього праве також веде до демократизації міжнародного права². Право на участь належить до найбільш очевидних випадків — участі у конференціях і договорах, які присвячені проблемам, що становлять загальний інтерес і які, як правило, покликані встановлювати норми загального міжнародного права. Відносно цього можна зауважити, що нині універсальні конвенції містять правило загальної участі, яке формулюється приблизно так: «ця конвенція (договір) відкрита для підписання усіма державами»(наприклад, ст. 46 Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.³). Більш складним є питання права на участь у вирішенні конкретних питань. Саме це право досить часто ігнорується. Для утвердження цього

---

¹ Як санкції за порушення принципу можуть застосовуватися співмірні у часі, за об'єктом, ступенем тяжкості міри відповідальності, так звані репресалії, за винятком застосування збройної сили.

² Як відомо, протягом століть панувало правило свободи договорів, відповідно до якого могутні держави вирішували міжнародні справи без участі інших держав, часто ігноруючи їхні інтереси. І лише у наш час право на участь у вирішенні міжнародних проблем отримало визнання. Однак, на жаль, провідні держави світу часто-густо не виявляють необхідної поваги до нього.

³ Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів від 23 серпня 1978 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 41.

права суттєвого значення набуває уточнення самого поняття «безпосередньо зацікавлена держава». Як з теоретичної точки зору, так і на практиці вважається, що це повинен бути саме юридично обґрунтований, а не політичний інтерес¹. Одночасно більш чітко визначається така категорія, як «територіальний інтерес». Він дає право брати участь у визначенні режиму відповідної території (наприклад, пріоритетне право прибережних держав на участь у розробці Конвенції щодо режиму судноплавства на Дунаї 1948 р.)

Зацікавленість держав може бути і суто юридичною. Зазвичай це факт участі у раніше укладених договорах з тих самих питань. Наприклад, деякі не дунайські держави обґрунтовували своє право участі у визначенні режиму Дунаю своєю участю у раніше укладених договорах².

Продовжуючи розглядати принцип суверенної рівності держав, необхідно підкреслити, що ні економічна міць, ні політична вага, географічні масштаби, геостратегічне розташування, ні будь-яка інша могутність держави не мають прямого відношення до поняття суверенітет. Суверенітет держави не впливає на фактичне співвідношення сил у міжнародному співтоваристві, а відображає, перш за все, юридичну рівноправність влади незалежних держав.

Саме суверенітет виключає обмеження або підпорядкування однієї державної влади будь-якій іншій державній владі. Суверенітет однієї держави перестає діяти там, де починає діяти суверенітет іншої держави. Ніяка інша влада юридично не може перешкодити державній владі суверенної держави в зміні її власного правопорядку в межах своїх державних кордонів.

Принцип невтручання у внутрішні справи держав також тісно пов'язаний з наявністю якості суверенітету і ґрунтується на одному з його елементів — незалежності держави при здійсненні її внутрішньої функції. Принцип покликаний захищати вну-

---

¹ Лукашук, И. И. Международное право. Общая часть [Текст] : учеб. для студ. юрид. фак. и вузов / И. И. Лукашук. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2008. — С. 329.

² Там само. — С. 330.

трішню функцію держави, що являє собою один з аспектів повної і суверенної влади, здійснюваної державою на своїй території у межах своїх кордонів.

Слід при цьому пам'ятати, що наявність суверенітету у держави означає не фактичну всемогутність державної влади, яка не обмежується правом, а свободу держави чинити так, як вона вважає за необхідне, не підкоряючись іншій владі, але дотримуючись при цьому норм міжнародного права і національного законодавства. Правовій свободі передусім відповідає обов'язок держави не втручатися у сфери, які стосуються внутрішньої компетенції інших держав. Якість державного суверенітету відображає не фактичну перевагу сили, зосередженої в особі держави, а політико-юридичний характер державної влади.

Виникнення принципу невтручання у внутрішні справи держав у часі (а отже, і звичаєвої норми, що з самого початку була формою його існування), може бути співвіднесено з появою принципу рівноправності. Статут ООН сформулював у писаній формі тільки частину цього принципу (п. 7 ст. 2), яка стосується невтручання міжнародної організації у справи, «що власне входять в компетенцію держави», залишивши суттєву його частину — взаємовідносини між самими державами — для регулювання через звичаєві норми. Таким чином, повне відображення принципу існує передусім у звичаєво-правовій формі.

Обов'язки держави в рамках принципу невтручання у внутрішні справи держав полягають у невтручанні у внутрішні справи іншої держави, зокрема, у такі, що стосуються встановлення форми правління, проведення референдумів та плебісцитів, прийняття законів, витрат, позик тощо.

Принцип невтручання поширюється не тільки на неприпустимість використання воєнної сили, але й на інші способи впливу економічного, культурного, політичного характеру. Існує тільки один виняток — принцип невтручання не заперечує можливості застосування примусових засобів до держави за рішенням Ради Безпеки ООН у випадку загрози миру або порушення миру. Виходячи із цього, Рада Безпеки та Генеральна асамблея ООН

не стільки з'ясовують питання про те, чи є певна справа внутрішньою, скільки визначають наявність загрози миру. Хоча інколи і не зупиняються перед необхідністю врегулювання внутрішніх проблем (наприклад, проведення виборів, забезпечення свободи слова тощо).

Суттєве значення для визначення змісту принципу невтручання у контексті роботи має поняття «справи, що входять до внутрішньої компетенції держав». Це поняття також охоплює і певне коло зовнішніх справ держави. Межа між справами, що входять або не входять до внутрішньої компетенції, не є нерухомою. В умовах інтернаціоналізації держав, під впливом інтеграційних процесів, а тим більше глобалізації, дедалі більша кількість питань, які раніше були віднесені до внутрішньої компетенції держав, тою чи іншою мірою стають предметом міжнародно-правового регулювання. Вже перестали бути виключно внутрішньою справою держави питання захисту прав людини, верховенство права, демократія.

Ще гостріше стоїть питання про реалізацію принципу невтручання під час внутрішніх збройних конфліктів (або як їх ще називають «збройні конфлікти неміжнародного характеру»). Міжнародна спільнота не може утримуватися від їх врегулювання, оскільки за кількістю людських жертв і руйнаціями такі конфлікти інколи перевищують міжнародні. У зв'язку з цим активно обговорюється питання гуманітарної інтервенції, яку застосовують одна або кілька держав щодо країни, де проходить такий конфлікт. Проте військові дії окремої (окремих) держав рідко дають позитивний результат і засуджуються міжнародною спільнотою як такі, що суперечать міжнародному праву. Загальноновизнаним є право на застосування сили з метою урегулювання збройного конфлікту неміжнародного характеру Організацією Об'єднаних Націй, за рішенням Ради Безпеки.

Принцип територіальної цілісності держав, що захищає право держави на цілісність і недоторканність її території, є найважливішим засобом забезпечення суверенітету держави. Територія є основною умовою існування держави, сферою дії її су-

веренітету. Статут ООН забороняє застосування сили проти територіальної цілісності держав у вигляді вторгнення, анексії, окупації, будь-яких спроб розчленування державної території, якщо це не пов'язано з міжнародними санкціями.

Принцип заборони застосування сили чи погрози силою у вигляді універсальної норми, яка є обов'язковою на основі положення п. 6 ст. 2 Статуту ООН, був сформульований у п. 4 ст. 2 гл. I Статуту ООН, що доповнюється системою норм глав V–VIII. Обов'язки держав відповідно до цього принципу полягають у незастосуванні одна проти одної збройної сили у порушення положень Статуту ООН, незалежно від того, чи виражається це у вторгненні на територію держави, чи її окупації, чи бомбардуванні, чи нападі збройними силами на воєнні сухопутні, морські чи повітряні сили поза межами держави, у формуванні і засланні озброєних банд і т. ін.

Останні десятиліття історія розвитку принципу супроводжується дискусією про законність превентивного застосування сили, про законність гуманітарної інтервенції і дій, продиктованих «необхідністю примушення до миру». Спонукальним моментом стала політика і дії США у зв'язку з ситуацією в КНДР, Югославії, Іраку. В Югославії США без санкції Ради Безпеки ООН почали бомбардування території, пославшись на порушення прав людини з релігійних мотивів (гуманітарна інтервенція), Ірак був звинувачений у порушенні вимог Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї і про їх знищення 1972 р. і аналогічної Конвенції відносно хімічної зброї 1993 р. Крім того, США заявили, що мають претензії до 60 держав світу, стосовно яких можуть бути застосовані превентивні військові заходи — нанесення першого удару. До їх числа належать країни, що надають допомогу терористам і що мають можливість і наміри застосувати хімічну та ядерну зброю.

З принципом незастосування сили пов'язане також питання про право на самооборону. Статут ООН класифікує його як

невід'ємне право держави¹, тобто таке, що впливає із суверенітету. Міжнародний суд ООН виводить це право із основного права держави на виживання².

До основних принципів міжнародного права належить принцип поваги прав і основних свобод людини. Сам принцип в універсальній формі вперше був закріплений у п. 3 ст. 1 Статуту ООН у 1945 р. У 1946 р. Генеральна Асамблея ООН доручила Комісії міжнародного права розробити і запропонувати державам-членам проект універсального кодифікованого міжнародного договору, що містить перелік прав і основних свобод людини, який відповідав би потребам другої половини ХХ століття. Важливим, але не вирішальним етапом на цьому шляху була прийнята в 1948 році на III сесії Генеральної Асамблеї ООН (у порядку реалізації ст. 18 Статуту ООН — голосуванням, у вигляді морально-політичної, а не юридичної норми) Загальна декларація прав людини. Незважаючи на значення міжнародно-правових заходів щодо захисту прав і свобод людини, які є втіленням принципу поваги прав людини, не можна твердити про існування абсолютного примату прав людини над правами держави і народу. Під час здійсненні своїх прав людина повинна поважати права держав та інших соціальних утворень. Без цього неможливе існування ні держави, ні суспільства. Тому у міжнародному та і в національному праві передбачається можливість обмеження прав людини, але тільки в інтересах загального блага в демократичному суспільстві (звичайно йдеться не про всі права, зокрема таке правило не застосовується щодо більшості особистих прав людини). Слід додати, що кожна держава має суверенну владу приймати норми, які визначають права і обов'язки осіб, які перебувають під її юрисдикцією. Влада ця реалізується у

---

¹ Право на самооборону виникає лише у випадку нападу однієї держави на іншу. Воно повинно використовуватися тільки у випадку необхідності, а заходи, які застосовуються, повинні бути пропорційними. Вони не повинні виходити за рамки того, що вимагається для припинення агресії.

² О правомерности угрозы применением или применения ядерного оружия : консультативное заключение 1996 г. [Текст] // ICJ. Reports. 1996. — P. 263.

рамках міжнародного права. При цьому права людини за останні 60 років перестали бути виключно внутрішньою справою держави. А тому міжнародний контроль у цій галузі не суперечить принципу невтручання. Отже, це підтверджує відсутність абсолютного суверенітету держави в питанні забезпечення прав і свобод людини. Одночасно питання, які стосуються прав людини, основоположних свобод, демократії, верховенства права і закону, мають також і міжнародний характер. Дотримання цих прав є основою міжнародного правопорядку.

Не можна залишити без уваги і принцип рівноправності і самовизначення народів та націй, що призначений, як видно з його назви, для регулювання відносин держав в одній з найважливіших сфер розвитку цивілізації у цілому і безконфліктного існування етносів, що перебувають на різних стадіях розвитку. Народ, нація є першоосновою, з якою пов'язується суверенітет держави і сам факт її існування. Однак, розглядаючи історію становлення принципу, можна побачити, що він або його ідея використовувалися не завжди правомірно, а іноді, коли відігравали роль зручного способу для чергового «переділу» світу і захоплення територій, що належать державно неорганізованим народам, то і взагалі протиправно.

Що стосується міжнародно-правового принципу самовизначення народу, то слід визнати, що вітчизняна концепція міжнародного права виходить з того, що головне у самовизначенні — це забезпечення умов для вільного розпорядження своєю долею, розвитку народу в будь-якій формі, яку обирає сам народ. Якщо територіальне самовизначення народу пов'язане з міжнародними суперечками і конфліктами, а не з добровільним мирним волевиявленням усього народу держави, то досягнення політичної незалежності суперечить міжнародному праву.

Один із найбільш послідовних прибічників суверенітету держави американський політолог Майкл Уолцер вважає, що суверенітет по суті походить із права народу на самовизначення. Таким чином, суверенітет ніби втілює історію народу, його культурні та соціальні особливості. Основне завдання держави по-

лягає в тому, щоб зберігати і підтримувати політичний простір, в якому відбувається боротьба інтересів, розгортається битва за більшу свободу і права людини. М. Уолцер вважає, що суверенітет непорушний саме через те, що зовнішні сили зобов'язані поважати політичний процес. Для автора втручання у справи суверенної держави припустиме лише у вигляді обмеженої за часом, цілями і засобами «справедливої війни»¹.

Підіб'ємо підсумки. Вступ людської спільноти у XXI ст. супроводжується суттєвою еволюцією її складових — численних національних держав. Глибокі зміни зачіпають всі їхні основні параметри — інститути державної влади, внутрішній і зовнішній суверенітет, розподіл повноважень центру з регіонами, відносини між державами. Міжнародне право, яке виступає основою для співіснування і співпраці в рамках міжнародного порядку, традиційно ідентифікує і підтримує ідею суспільства суверенних держав як «верховного нормативного принципу» політичної організації людства. За останні десятиліття предметом суперечок у царині міжнародного права стає майже все — і суб'єкт, і масштаб, і джерела міжнародного права; а думки про те, що міжнародне право є і має бути «правом тільки і виключно між державами» (Л. Оппенгейм), змінилися. У центрі такого «повороту» думок лежить конфлікт між вимогами, висунутими від імені системи держав, та вимогами, висунутими від імені альтернативного організуючого принципу світового порядку, який німецький політичний філософ Ю. Хабермас називає космополітичною спільнотою. І сьогодні відбувається те, що Ю. Хабермас називає «нормативним приборканням суверенної державної влади»².

Класичне визначення державного суверенітету як виняткової компетенції легітимної державної влади в межах її території, сформульоване ще в XVI ст. французьким юристом Жаном Бо-

---

¹ Walzer, Michael. *Arguing about War*. New Haven: Yale University Press, 2004. — P. 34.

² Цитую за: Диденко, Н. С Трансформація політико-правового со- держання державного суверенітету на рубежі XX–XXI вв. (Теоретико- правовое исследование) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ни- колай Сергеевич Диденко. — Ростов н/Д, 2006. — С. 75.

деном і закріплене Вестфальським договором 1648 р., безперечно потребує нині певних корективів. Після закінчення «холодної війни» міжнародні конфлікти виникають, як правило, усередині окремих країн, викликаючи втручання світової спільноти. У наші дні суверенні права держав можуть обмежуватися прийнятими ними на себе зобов'язаннями або делегуватися в певних рамках міжнародним організаціям на основі добровільно підписаних і ратифікованих національними парламентами (або іншими органами) договорів. Існування нових форм політичної самоорганізації та організації держав дає можливість стверджувати, що суверенітет як одна з ключових категорій міжнародного права переживає період переосмислення, уточнення свого значення. При цьому незмінною залишається теза про те, що суверенітет може бути реальним для всіх держав лише в умовах міжнародного правопорядку.

Розділ 6

Реалізація державного суверенітету в умовах членства в Європейському Союзі

Найважливішою умовою існування держави як самодостатнього і незалежного суб'єкта міжнародного права є її суверенітет. Наприкінці ХХ ст. суверенітет, невід'ємна властивість держави, під впливом процесів глобалізації та регіональної інтеграції зазнає певних трансформацій. Всеосяжний розвиток глобалізації, який сьогодні охопив усі виміри суспільного життя, змінює усталений світовий економічний порядок, механізм функціонування міжнародної політики, характеристики її ключових суб'єктів, передусім держави. Як наслідок, зазнає певних змін така властивість держави, як суверенітет, оскільки його визначають як своєрідний синдром розвитку людства¹. Ця ситуація цілком закономірна, оскільки суверенітет, як і будь-яка інша юридична категорія, виникнувши у конкретних суспільно-політичних умовах, несе в собі відбиток явища, яке вона позначає, на відповідному етапі його історичного розвитку. Зрозуміло, що в процесі розвитку суспільних відносин буде змінюватися фактичний зміст правових відносин, що характеризуються даним поняттям. При цьому слід визнати, що такі зміни змісту правовідносин далеко не завжди призводять до перегляду формально-юридичного аспекту даного явища². Саме тому використання

---

¹ Див.: Эбзеев, Б. С. Российский федерализм: равноправие и асимметрия конституционно-правового статуса субъектов [Текст] / Б. С. Эбзеев, Л. М. Карапетян // Государство и право. — 1995. — № 3. — С. 5.

² Так, поняття «суверенітет», що первісно було розроблено ідеологами абсолютизму, у подальшому використовувалося, зокрема, для характеристики волі народу як джерела влади («народний суверенітет»).

поняття «суверенітет» у контексті, який сформувався зовсім в інших умовах, аніж сучасні, може породжувати проблеми з тлумаченням змісту однієї з найважливіших державно-правових категорій. Отже, на початку ХХІ ст. уявлення про державний суверенітет закономірно відрізняються від його розуміння за часів підписання Вестфальських угод. Історична трансформація змісту та порядку його здійснення актуалізує дослідження проблем визначення змісту державного суверенітету та практики його здійснення.

Проблематику державного суверенітету справедливо відносять до найцікавіших та найбільш складних об'єктів дослідження як загальної теорії держави і права, так і наук конституційного та міжнародного права. У різні часи розробкою питань, пов'язаних з державним суверенітетом, займалися численні видатні зарубіжні та вітчизняні правознавці. Дослідженню державного суверенітету присвячені десятки фундаментальних наукових праць¹, внаслідок чого він сприймається широким загалом переважно як явище достатньо просте. Однак за уявною простотою криються серйозні проблеми, найбільш дискусійними з яких завжди вважалися такі: ознакою держави чи державної влади він є? Яким є співвідношення між суверенітетом і суверенними правами? Як реалізується суверенітет у складних державних і міждержавних утвореннях? Як впливає міжнародне право на процес реалізації державного суверенітету?

---

¹ Див.: Еллинек, Г. *Общее учение о государстве* [Текст]. – Изд. 2-е, испр. и доп. по 2-му немец. изд. С. Г. Гессеном. – СПб. : Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Маргынова, 1908. – 600 с.; Палиенко, Н. И. *Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение* [Текст] / Н. И. Палиенко. – Ярославль : Тип. Губ. правл., 1903. – 591 с.; Левин, И. Д. *Суверенитет* [Текст] / И. Д. Левин. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 375 с.; Манелис, Б. Л. *Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях* [Текст] / Б. Л. Манелис ; отв. ред. А. И. Ишанов; Ташкент. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Ташкент : Наука, 1964. – 308 с.; Марченко М. *Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания* [Текст] / М. Марченко // *Правоведение*. – 2003. – № 1; Тодыка, Ю. Н. *Основы конституционного строя Украины* [Текст] / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 1999. – 320 с.; Шаповал, В. М. *Поняття держави і суверенітету в конституційному праві* [Текст] / В. М. Шаповал // *Вісн. Конституц. Суду України*. – 2003. – № 1; та ін.

Наприкінці ХХ ст. особливої теоретичної і практичної значущості набула проблема визначення меж державного суверенітету¹, що обумовлено, з одного боку, практикою застосування різного роду санкцій міжнародними організаціями або окремими країнами до суверенних держав², а з другого — європейськими інтеграційними процесами³. Правова природа цих явищ різна, однак наслідки однакові — певне обмеження права реалізації державного суверенітету. Поширеність цих процесів на межі третього тисячоліття⁴ засвідчує безумовну актуальність досліджень, пов'язаних із державним суверенітетом.

Успіх реалізації проекту по об'єднанню європейських країн у наднаціональну організацію був би неможливий, якщо б учасники цього процесу на момент його започаткування не отримали певні гарантії, що створювана владна конструкція не при-

---

¹ Насправді проблема визначення меж державного суверенітету завжди була актуальною. В означений період відбувається лише загострення дискусій із цього приводу.

² Чи не вперше про можливість обмеження державного суверенітету було заявлено Нюрнберзьким трибуналом. Пізніше до такого обмеження неодноразово вдавалися як СРСР і його партнери по Варшавському договору, так і США та їх союзники по НАТО. Відсутність чітких і однозначних правових підстав для силового втручання у внутрішні справи країни може створювати ситуацію, коли будь-яка держава чи група держав на свій розсуд визначає моральну виправданість порушення державного суверенітету країни.

³ Якщо донедавна під «європейською інтеграцією» розумілися процеси в рамках Європейського Союзу та Ради Європи, то з часу підписання президентами Білорусі, Казахстану, Росії і України Договору про єдиний економічний простір (підписання попередніх договорів між державами СНД було скоріше декларуванням намірів щодо інтеграції, аніж реальним прагненням досягти проголошеної мети) і його ратифікації виникли підстави для обговорення можливості формування альтернативного центру інтеграції в Європі. У даній монографії термін «європейська інтеграція» автор умовно використовує для позначення державно-правових процесів розвитку виключно в рамках Європейського Союзу.

⁴ Про справедливість такого висновку свідчить, з одного боку, зростання останнім часом частоти випадків втручання ООН, НАТО та окремих держав у внутрішні справи суверенних країн, а з другого — поширення інтеграційних процесів на 27 європейських країн з населенням понад 500 мільйонів чоловік і площею 4,23 мільйона квадратних кілометрів.

зведе до позбавлення державного суверенітету учасників між-державного союзу. Визнаємо, що отримати такі гарантії було неможливо без аналізу розроблених у різні часи теорій утворення складних державних союзів і практики реалізації в них державного суверенітету.

Для висунення ідеї суверенітету було докладено чимало зусиль, але ще більше їх витрачено для уточнення змісту поняття. Зазначимо, що еволюція змісту державного суверенітету — це історично обґрунтований процес. Отож теорія державного суверенітету в змістовному плані обумовлюється розвитком суспільства, ускладненням форм і видів державного устрою, активізацією міждержавних відносин.

Теорія державного суверенітету в її класичному розумінні здавалася беззаперечною лише доти, доки не почали виникати складні державні утворення в Північній Америці (США, Мексиканські Сполучені Штати та Канада) та в Європі (Германська імперія та Швейцарська конфедерація). Так, за Вестфальським мирним договором германські князівства були визнані самостійними державами, але й Священна Римська імперія, до складу якої вони входили, також продовжувала своє існування. Відтак виникло питання: чи можна визнати імперію державою (Р. Хуго), або її слід вважати союзом держав, який позбавлений державної природи (С. Пуфендорф)? Саме розробники останнього підходу фактично започаткували розробку теорії союзної держави, під якою вони пропонували розуміти сукупність суверенних держав, пов'язаних договором, згідно з яким держави-члени передають частину суверенних прав союзному утворенню, яке, однак, при цьому не набуває статусу держави, оскільки його компетенція обмежується виключно тими питаннями (зазвичай оборони), заради яких відбулося об'єднання¹. Зазначимо, що в

---

¹ Ключев, П. А. Проблемы суверенитета в сложных государственных образованиях [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павел Александрович Ключев. — М. : Башкир. гос. ун-т, 2007. — С. 49; Черняк, Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. — Челябинск : Южно-Урал. гос. ун-т, 2007. — С. 23–25.

працях С. Пуфендорфа фактично вперше було дано системне обґрунтування конфедеративного утворення.

Якщо питання про суверенітет у конфедерації вирішувалося однозначно — суверенітет визнавався виключно за державами-членами, то стосовно федерації такої одностайності в поглядах не існувало. Перша спроба концептуального вирішення питання про суверенітет у федеративній державі була здійснена А. Гамільтоном, Дж. Медісоном, Дж. Джемом, А. де Токвілем, які, спираючись на розроблену Альгузієм «федеральну теорію народного суверенітету», започаткували теорію поділеного суверенітету, що розглядався в контексті розмежування компетенції між федерацією та її суб'єктами¹. Зазначимо, що прибічники федеративного державного устрою дали потужний поштовх розвитку теорії державного суверенітету. Це й не дивно, оскільки побудова федерації — процес не відцентровий, а доцентровий. Відповідно федеративна форма устрою сприяє не поділу, а інтеграції, об'єднанню, що, однак, зовсім не виключає можливості визнання на політичному рівні права на самобутність і певну самостійність її складових². Наочно доводить це Європейський Союз, в установчих документах якого традиційно робиться відповідний наголос³.

На думку згаданих діячів, суверенітет належить як федерації, так і її суб'єктам — причому кожному у своїй сфері і в певній частці (допускалося подвійне розмежування суверенітету: тери-

---

¹ Див., напр.: Токвиль, А. де. Демократия в Америке [Текст] / А. де Токвиль. — М. : Прогресс, 1992. — С. 78.

² Такий висновок на початку ХХ ст. зробили І. О. Іл'їн та Ф. Ф. Кокошкін (див.: Ильин, И. А. О государственной форме [Текст] : статьи из сб. «Наши задачи» / И. А. Ильин // Государство и право. — 1991. — № 11. — С. 139–140; Кокошкин, Ф. Ф. Лекции по общему государственному праву. — 2-е изд. — М. : Изд-е Бр. Башмаковых, 1912. — С. 303. Див. також: Черняк, Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. — Челябинск : Южно-Урал. гос. ун-т, 2007. — С. 148.

³ Конституція для Європи серед символів Союзу виділяла девіз: «Об'єднаний у різноманітті» (див.: Конституция Европейского Союза: Договор, устанавливающий Конституцию для Европы (с комментарием) [Текст] / С. Ю. Кашкин (отв. ред.). — М. : ИНФРА-М, 2005. — С. 101).

торіальне і за предметом відання, внаслідок чого влади обох рівнів могли діяти на одній території, але в межах свого відання), який вони реалізують самостійно і незалежно один від одного. Теоретичні міркування розробників даної теорії були підкріплені низкою рішень Верховного Суду США¹. Вказаний підхід поділявся також Г. Вайцем та Ю. Шталем, які зазначали, що суверенітет належить і федерації, і її суб'єктам, кожному у своїй сфері². При цьому їх права взаємно доповнюють один одного.

Однак слід зазначити, що в будь-якому складному державному утворенні плюралізм думок щодо тлумачення суверенітету допускається лише доти, доки не постає загроза єдності держави, і, навпаки, як тільки виникає ситуація, коли цілісність держави може бути порушена внаслідок сепаратистських дій, державна влада в цілому, політична і правова еліта країни займає жорстку позицію щодо тлумачення суверенітету, який визнається виключно за центральною владою. При цьому такий висновок стосується як унітарної, так і федеративної держави, оскільки, на думку Б. С. Ебзеева, поява будь-якого життєздатного федералізму несе в собі унітарну ідею, ідею єдності і цілісності держави³. Зазначимо, що використання елементів федеративної

---

¹ Так, у 1793 р. Верховний Суд США у справі *Chesholm v. Georgia* (суддя Вільсон) стверджував, що будь-який штат у Союзі в будь-якому питанні, у якому його суверенітет не був делегований Сполученим Штатам, є так само повністю суверенним, як і Сполучені Штати, стосовно переданих їм прав (див.: Левин, И. Д. Суверенитет [Текст] / И. Д. Левин. — М. : Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. — С. 293). У 1819 р. у справі *McCulloch v. Maryland* у рішенні Верховного Суду підкреслювалося, що в Америці повноваження суверенітету прямо розподілені між владою Союзу і владами штатів. Відповідно кожна з цих влад суверенна відносно всіх переданих їй повноважень і жодна з них не суверенна відносно повноважень, переданих іншій владі.

² Ященко, А. Теория федерализма : опыт синтетической теории права и государства [Текст] / А. Ященко. — Юрьев : Тип. К. Матиссена, 1912. — С. 273–275.

³ Эбзеев, Б. С. Российский федерализм: равноправие и асимметрия конституционно-правового статуса субъектов [Текст] / Б. С. Эбзеев, Л. М. Карапетян // Государство и право. — 1995. — № 3. — С. 4.

моделі для організації влади у такій наднаціональній організації влади, як Європейський Союз, також спонукає останній до забезпечення єдності і довговічності організації. На користь такого висновку говорять положення установчих договорів, які прямо або опосередковано вказують на прагнення зробити даний Союз «вічним» (йдеться про відсутність тривалий час положень, які фіксують право виходу держав зі складу ЄС (лише у Лісабонських угодах такі положення з'явилися (ст. 50 ДЄС)), обов'язок держав-членів створювати сприятливі умови для досягнення Союзом його завдань і утримуватися від кроків, які здатні перешкодити досягненню цілей Союзу (ст. 4 ДЄС)¹, серед яких збереження і розвиток Союзу, повне збереження досягнень Співтовариств (*acquis communautaire*)²).

У механізмі забезпечення верховенства центральної влади федерації головна роль відводиться праву і судовим органам³, що наочно довів наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. досвід становлення США як федеративної держави. Виходячи з принципу примату федерального законодавства над законодавством штатів, що був закріплений у ст. VI Конституції⁴, на суд було покладено обов'язок у колізіях між федеральним законодавством і законодавством штатів завжди віддавати перевагу першому. Відповідно до вимог Конституції Верховний Суд США і вся судова система країни стала на позицію захисту єдності держави (за майже 80 років (до 1869 р.) понад 80 % справ були пов'язані з розробкою доктрини «про вічний і нерозривний

---

¹ Договір о Європейском Союзе [Текст] // Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. — М. : ИНФРА-М, 2008/ — С. 208–209.

² Договір о Європейском Союзе [Текст] // Европейское право : учеб. для вузов / под общ. ред. Л. М. Энтина. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2002. — С. 526.

³ Тэпс, Д. Суверенитет в теории федерализма [Текст] / Д. Тэпс. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 11–22.

⁴ Конституція Сполучених Штатів Америки [Текст] // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Сergyо́гін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; за заг. ред. В. О. Сergyо́гіна. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. — С. 339.

Союз»¹). У результаті цієї діяльності з 1810 р. штат перестають розглядати як окрему суверенну державу, визнаючи його лише складовою Американського Союзу (справа *Fletcher v. Peck*). У цей же період у США відбувається ще одна подія, яка відіграла надзвичайно важливу роль у розбудові і функціонуванні федеративних держав, а у другій половині ХХ ст. — Європейського Союзу. Йдеться про започатковану А. Гамільтоном² і юридично обґрунтовану Дж. Маршаллом³ доктрину повноважень, існування яких домислюється.

Іншої думки стосовно суверенітету дотримувалися Дж. Кальгун, Дж. Медісон, Т. Джефферсон, М. фон Зейдель⁴, які розробляли «сепаратистську» теорію, згідно з якою суверенітет федерації є похідним від суверенітету держав-членів, а отже, має тимчасовий характер. Позитивним моментом у цій теорії стало обґрунтування принципу єдності та неподільності державного суверенітету, який, щоправда, було використано для заперечен-

---

¹ Серебrenникова, И. Ю. Конституционно-правовой анализ территориальной целостности государств в судебных решениях [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / И. Ю. Серебrenникова. — М., 2004. — С. 22.

² А. Гамільтон зазначав, що Конгрес США рівною мірою володіє як прямо вказаними повноваженнями, так і тими, що домислюються (див.: Конституція США : история и современность [Текст] / под общ. ред. А. А. Мишина, Е. Ф. Языкова. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 89.

³ «Якщо намір законний, якщо він лежить у межах Конституції, то всі засоби, які вочевидь можуть бути застосовані до цього наміру, які не заборонені, але відповідають букві і духу Конституції, є конституційними» (див.: Саликов, М. С. Судебный федерализм США [Текст] / М. С. Саликов // Правоведение. — 1998. — № 1. — С. 4). Сприйняття цієї доктрини юридичною громадськістю дало поштовх для розробок схожих доктрин вищими судовими органами Австралії (доктрина «допоміжних» повноважень), Канади (доктрина «сутності та змісту»), Німеччини (доктрина Конституційного суду ФРН «природи речей»). Використовується ця доктрина й іншими федеративними державами, серед яких Бельгія, Індія та ін.) (див.: Федерализм: теория, институты, отношения (сравнительно-правовое исследование) [Текст] / отв. ред. Б. Н. Топорнин. — М. : Юристъ, 2001. — С. 283–286).

⁴ Яценко, А. Теория федерализма: опыт синтетической теории права и государства [Текст] / А. Яценко. — Юрьев : Тип. К. Матиссена, 1912. — С. 683–685.

ня існування федеративної держави. Формально дана теорія дещо нагадує існуючий в Європейському Союзі підхід стосовно вирішення питання про суверенітет Союзу і його членів. Відповідно до вимог одного з ключових принципів розмежування і реалізації компетенції ЄС — принципу передачі компетенції (ст. 5 ДЄС, Декларація про розмежування компетенції (№18))¹, як і в Конституції США 1787 р. (поправка X)², у Договорі про Європейський Союз (Лісабонська редакція) зазначено, що Союз діє лише в межах компетенції, яку йому надано в договорах державами-членами для досягнення цілей, визначених цими договорами. Будь-яка інша компетенція належить державам-членам. Запровадження даного принципу, зміст якого тривалий час виводився шляхом тлумачення статей установчих договорів³, вказує на походження компетенції Союзу: вона має похідний характер, оскільки отримана (держави-члени наділили, надали, делегували їй) за установчими договорами від держав — членів ЄС, які виступають у ролі «хазяїв» установчих договорів і на відміну від ЄС володіють не похідною, а оригінальною і універсальною компетенцією⁴. Разом з тим слід зазначити, що, хоча як на час заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі, так і після ратифікації Лісабонських договорів компетенція Союзу є похідною від держави-члени, це не означає, що характер відносин між національним і наднаціональним рівнем влади завжди залишався незмінним. Так, у Договорі ЄОВС (ст. 5) вказувалося, що Співтовариство буде здійснювати свої завдання відповідно до

---

¹ Європейський Союз : основопологаючі акти в редакції Лісабонського договору з коментарями. — М. : ИНФРА-М, 2008 — С. 173, 667.

² Конституція Сполучених Штатів Америки [Текст] // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / авт.-упоряд. В. О. Сербогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; за заг. ред. В. О. Сербогіна. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009 — С. 341.

³ Бартенев, С. А. Европейский Союз и государства-члены: разграничение компетенции [Текст] / С. А. Бартенев. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 42—44.

⁴ Клемин, А. В. Европейское право и Германия: баланс национального и наднационального. Европейское Сообщество, Германия, право: национальный консерватизм, коллизии и единство [Текст] / А. В. Клемин. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. — С. 97.

положень Договору з обмеженим ступенем втручання. Римські договори взагалі не містили подібних положень, тобто не передбачали дію принципу наділення компетенцією. Поширення об'єднавчого процесу на нові сфери, поглиблення інтеграції об'єктивно вимагало здійснення такої передачі. Однак національні уряди тривалий час були доволі обережні в питанні закріплення відповідних положень саме в установчих договорах. У цих умовах вирішальна роль у запровадженні принципу наділення компетенцією була відведена Суду Європейських співтовариств, який починаючи з 1961 р. послідовно проводить курс на його закріплення¹. Показово, що вже у 1971 р. він виніс, можна стверджувати, безпрецедентне рішення, в якому вказав, що передана за договором компетенція не може бути відкликана у Співтовариства, так само як і цілі, з якими вона пов'язана, не можуть бути повернені виключно у сферу компетенції держав-членів за винятком випадків, що прямо передбачені договором. Більше того, в цьому ж та в низці подальших рішень Суд вказав, що навіть якщо Співтовариство не реалізує свою компетенцію, то це не означає, що воно її втрачає або право її реалізації переходить державам-членам. У цьому разі держави можуть реалізувати тимчасово й відповідно до цілей договорів компетенцію на національному рівні, але лише до того часу, доки Співтовариство не почне реалізовувати свою компетенцію². Цим було підкреслено, що саме на наднаціональному рівні визначатимуться умови дії держав-членів у сфері виключної компетенції ЄС.

---

¹ У справі *Limburg v High Authority of the ECSC* Суд зазначив, що інститути Співтовариства наділені виключною компетенцією щодо досягнення загальних цілей у рамках Спільного ринку (див.: *Case 30/59 Limburg v High Authority of the ECSC*. ECR 00001, par. 22; *Case C-393/92 Gemeente Almelo* (1994) ECR I-1477).

² *Case 7/71 Commission of the European Communities v French Republic*. [1971], ECR 01003, par. 20, 23; *Case 32/79 Commission of the European Communities v United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*. [1980], ECR 02403; *Case 41/76 Doncherwolcke et al. v Procureur de la Republique et al.*, [1976] ECR 1921; *Case 804/79 Commission of the European Communities v United Kingdom of Great Britain*, [1981] ECR 1045; *Cases 47 and 48/83 Pluimveeslachterij Midden Nederland BV et al.*, [1984] ECR 1721.

Ситуація, що склалася навколо принципу наділення компетенцією у зв'язку з тлумаченням його змісту Судом Європейських співтовариств, дала деяким науковцям підстави зробити висновок про остаточну передачу національними урядами певної компетенції Європейському Союзу, що означає її фактичну втрату для держав-членів¹. Вважаємо, що для такого категоричного висновку немає підстав, оскільки це означало б фактичне й істотне обмеження суверенітету держав-членів. Конституційний Суд ФРН у рішенні, що стосувалося аналізу ч. 1 ст. 24, зазначив, що вона «... не уповноважує на власне передачу верховних прав держави, а відкриває національний правопорядок таким чином, що претензія ФРН на виключне право розпоряджатися своїми верховними повноваженнями скасовується і допускається пряма дія і застосування права з іншого джерела в рамках внутрішньодержавної компетенції»². З аналізу даного положення видно, що в позиції Конституційного Суду мова зовсім не йде про остаточне відчуження суверенних прав чи окремих повноважень, як вважає А. В. Клемін³, а лише про делегування права їх здійснення (підкреслює факт незавершеності передачі) або про спільну з інститутами ЄС реалізацію внутрішньої компетенції держави до тих пір, доки держава виявляє волю бути членом наднаціонального утворення. Очевидно, що оскільки Лісабонський договір підтвердив суверенне право держави вийти зі складу Союзу, то логічно передбачити, що в результаті такого виходу всі передані ЄС для реалізації права і повноваження в повному обсязі повертаються до національного уряду.

Залучення (допуск) наднаціональних інститутів до реалізації національної компетенції свідчить, що процес прийняття рішень в ЄС розподілено по всіх ланках багаторівневої структури управ-

---

¹ Бартенев, С. А. Европейский Союз и государства-члены : разграничение компетенции [Текст] / С. А. Бартенев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 49–50.

² Европейский союз и государства-участники: взаимодействие правовых порядков (практика ФРГ) [Текст]. – Кн. 3 / Клемин А. В. ; науч. ред.: Гильманов А. З., Лихачев В. Н. – Казань, 1996. – С. 42.

³ Там само.

ління і має метою надати наднаціональним інститутам здатність і право легітимно діяти в межах правопорядку держав-членів (однак лише в тих сферах і обсягах, що визначені установчими договорами) поряд з верховною державною владою. Разом з тим буде помилкою стверджувати, що в цьому випадку два рівні влади діятимуть незалежно один від одного.

Є. В. Хількевич, аналізуючи погляди західних дослідників на проблеми реалізації суверенітету в умовах глобалізації й інтеграції¹, доходить висновку, що хоча серед західних науковців є чимало прихильників ідеї, згідно з якою держава як суверенна організація влади рано чи пізно під тиском глобалізаційних процесів зникне², більшість їх колег вважають, що глобалізація, а тим більше європейська інтеграція не призводить до якісних змін у природі суверенної держави, яка стикалася з різного роду викликами протягом всього свого існування, що, однак, не спричинило втрату нею статусу ключового гравця на міжнародній арені. На їх думку, наявні ознаки кризи суверенітету можна оцінювати як черговий історичний виклик, що в принципі позбавлений унікальності, оскільки стан нестабільності на міжнародній арені є явищем фактично природним³; як циклічну

---

¹ Хількевич, Е. В. Эволюция национально-государственного суверенитета в трактовке современной футурологии и прогностики [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Евгения Владимировна Хилькевич. – Москва, 2003. – С. 153–192.

² Кайзер, К. Глобализация как проблема демократизации [Текст] / К. Кайзер // Intern. politic. – Bonn., 1998. – № 4. – P. 1–15; Sachs, J. International economics: Unlocking the mysteries of globalization [Текст] / J. Sachs // Foreign Policy. – 1997. – Vol. 76. – № 6. – P. 109; Ohmae, K. The end of the nation state: The rise of regional economies [Текст] / K. Ohmae. – L. : Harper Collins, 1995. – X, 214 p.; Thurow, L. Le capitalisme a-t-il un avenir? [Текст] / L. Thurow // II Politique intern. – 1998. – № 81; Marshall, D. Understanding late-twentieth-century capitalism: Reassessing the globalization theme [Текст] / D. Marshall // Government and opposition. – L., 1996. – Vol. 13. – № 2; Reinicke, W. H. Global public policy [Текст] / W. H. Reinicke // Foreign affairs. – Wash., 1997. – Vol. 76. – № 6. – P. 127–138; Keohane, R. O. International Institutions: Can Interdependence Work? [Текст] / R. O. Keohane // Foreign Policy. – N.Y. – 1998. – Spring. – № 110. – P. 82–97.

³ Krasner, S. Globalization and Sovereignty [Текст] / S. Krasner // State and sovereignty in the global economy. – L. ; N.Y., 1999.

реструктуризацію, яку суверенітет як явище динамічне переживав неодноразово¹; як зміни в природі інституту суверенітету, які, однак, не призведуть до його зникнення².

Т. В. Бордачев, у свою чергу, висловлює переконання, що умовою й обов'язковим наслідком формального приєднання до Європейського Союзу є відмова від частки суверенітету — це один з найбільш сталих міфів і кліше у політичній і навколонауковій дискусії стосовно інтеграції, яким національні уряди користуються, аби довести своїм виборцям непричетність до непопулярних заходів, а зовнішні партнери Союзу — аби відійти від обговорення окремих питань взаємовідносин. Насправді ситуація виглядає зовсім інакше: держави-члени зберігають контроль за всіма ключовими для збереження суверенітету сферами суспільних відносин і навіть у тих сферах, де повноваження Союзу вважаються максимальними (наприклад, зовнішня торгівля і, зокрема, перемовини з ВТО), Європейська комісія пов'язана позицією національних урядів, які через Раду надають їй мандат, у якому чітко визначаються параметри майбутнього договору, і контролюють хід і зміст перемовин шляхом звітування Комісії перед спеціальним міждержавним комітетом, а також виконання всіх вказівок Ради³.

З приводу обговорення питання обмеження, передачі суверенітету від держав-членів безумовно слід зважати на позицію

---

¹ Wallerstein, I. States? Sovereignty? The dilemmas of capitalists in an age of transition [Текст] / I. Wallerstein // State and sovereignty in the global economy. — L.; N.Y., 1999; Wallerstein, I. The Geoculture of Development or the Transformation of our Geoculture? II Asian Perspective», XVII, 2, Fall/Winter 1993; Helleiner, E. Sovereignty, Territoriality and the Globalization of finance [Текст] / E. Helleiner // State and sovereignty in the global economy. — L.; N.Y., 1999; Arrighi, G. Globalization, Stale Sovereignty, and the 'Endless' Accumulation of Capital [Текст] / G. Arrighi // State and sovereignty in the global economy. — L.; N.Y., 1999; Arrighi, G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times [Текст] / G. Arrighi. — L., 1994.

² Sassen, S. Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization [Текст] / S. Sassen. — N.Y., 1996.

³ Бордачев, Т. В. Новый стратегический союз. Россия и Европа перед вызовами XXI века: возможности «большой сделки» [Текст] / Т. В. Бордачев. — М. : Изд-во «Европа», 2009. — С. 31–32.

батьків-засновників інтеграційного процесу і національних урядів провідних країн Союзу, передусім Німеччини і Франції. Так, слід зауважити, що в проєкті Договору про ЄОВС зазначалося: «Найважливіше значення цієї пропозиції полягає в тому, щоб відкрити в бастіонах національного суверенітету прохід достатньо локалізований, щоб не викликати заперечень, і достатньо глибокий, щоб закликати держави до єдності, яка необхідна для забезпечення миру»¹. Отже, слід визнати, що перерозподіл суверенітету між національним і наднаціональним рівнями влади не був метою засновників інтеграційного процесу, завдання, яке вони ставили перед собою, — це усунути існуючі бар'єри, що заважають процесу об'єднання, і не більше.

У питанні зміни підходів до реалізації суверенітету позиція Німеччини завжди була поміркованою і гнучкою. З самого початку, зазначав Ж. Монне, німці менше, аніж французи, опиралися обмеженню суверенітету — адже для Німеччини об'єднання з іншими європейськими державами означало одночасно повернення суверенітету і вирішення гострих проблем Рурської і Саарської областей, що перебували під французьким контролем². Навпаки, позиція Франції з питань, що прямо або опосередковано зачіпала суверенітет держави, завжди була досить обережною, оскільки породжувала гострі суперечки в парламенті країни³. У цьому зв'язку досить показовим є висловлювання колишнього міністра закордонних справ Франції Юбера Ведріна, який вказав, що хоча ідеї передачі суверенітету самі по собі доволі привабливі, однак населення європейських країн зовсім не ба-

---

¹ Кузнецова, Е. Суверенитет в обмен на мечту : 50 лет Римському договору [Текст] / Е. Кузнецова // Свободная мысль. — 2007. — № 3 (1574). — С. 46.

² Монне, Ж. Реальность и политика : мемуары [Текст] : пер. В. Божовича / Ж. Монне. — М. : Моск. шк. полит. исслед., 2001. — С. 352–353.

³ Більш детально про боротьбу у французькому парламенті «за» і «проти» передачі Європейському Союзу права реалізації суверенних прав див.: Татарчук, Н. В. Проблемы углубления европейской интеграции : дебаты во французском парламенте (1997-1999) [Текст] / Н. В. Татарчук. — М. : ИВИ РАН, 2008. — С. 46–250.

жало їх втілення в життя¹. Це пояснює, чому розробники установчих договорів, які завжди займали досить виважену позицію з цього питання, уникали будь-якого згадування в них цієї ідеї. Саме тому, зазначає Т. В. Бордачев, базова теорія європейської інтеграції оперує виключно поняттями об'єднання і співробітництва суверенітетів, що спрямовані не на заміну одного іншим, а на примноження сил і можливостей кожного учасника².

Лісабонська редакція Договору про ЄС, що містить більш-менш розгорнуте викладення змісту принципу наділення компетенцією, також не дає підстав для висновку про остаточну передачу інститутам ЄС компетенції держав у певних сферах. Здійснене вперше з часу офіційного започаткування інтеграційного процесу нормативне врегулювання питання виходу держав-членів зі складу Європейського Союзу підтверджує висновок, що вони як були, так і залишаються повністю суверенними. Отже, мова повинна йти про упорядкування здійснення певної компетенції, яку держави-члени визнали за доцільне передати на наднаціональний рівень з метою більш ефективного здійснення завдань і функцій держави.

Принципово іншу, порівняно із сепаратистською теорією, ідею сповідували П. Лабанд і Г. Єллінек, які стояли у витоків «унітарної» теорії суверенітету³, що в процесі розвитку зазнала змін. П. Лабанд провів розмежування міжнародно-правових і

---

¹ Ведрин, Ю. Отказ от государств-наций – иллюзия : интервью [Текст] / Ю. Ведрин // Россия в глобальной политике. – 2007. – № 6 (ноябрь – декабрь).

² Бордачев, Т. В. Новый стратегический союз. Россия и Европа перед вызовами XXI века : возможности «большой сделки» [Текст] / Т. В. Бордачев. – М. : Изд-во «Европа», 2009. – С. 34.

³ Г. Єллінек і П. Лабанд вважали, що хоч якою б досконалою була конструкція федеративної держави, вона не здатна попередити виникнення колізій між федеральною владою і владою держав, що утворюють федерацію. Ці колізії повинні і можуть розв'язуватися виключно федеральною владою, що позбавляє держави – учасниці федеративного союзу суверенітету (див.: Энциклопедический словарь [Текст]. – Т. XXXI / под общ. ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : Тип. АО «Издательское дело», 1990. – С. 94).

державно-правових об'єднань. До останніх він відніс федерацію, в якій суверенною визнавалась федеральна влада, тоді як у конфедерації — влада кожної держави-члена. Оскільки він не вважав суверенітет неодмінною ознакою держави, то факт визнання федерації державою, якій належить суверенітет, поєднувався із одночасною характеристикою суб'єктів федерації також як держав¹. У подальшому завдяки працям В. Уїллоубі, Й. Маттерна, Г. Геллера, Ф. Ю. Штала, К. Шмідта ідеї про суверенітет суб'єктів федерації та їх державний характер були відкинуті². Герман Геллер висловив ідею, яка була підтримана більшістю правознавців³, що наукова однозначність термінології вимагає, щоб термін «держава» був пов'язаний виключно з «універсальною вирішальною єдністю»⁴. У свою чергу Г. Єллінек, який розійшовся з П. Лабандом у питанні визнання союзної держави об'єднанням держав, вказав на таке:

по-перше, суверенітет є правовим поняттям (незалежність державної влади від будь-якого іншого авторитету завжди кон-

---

¹ Ключев, П. А. Проблемы суверенитета в сложных государственных образованиях [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павел Александрович Ключев. — М.: Башкир. гос. ун-т, 2007. — С. 55.

² Разом з тим слід зазначити, що й досі окремі науковці сповідують ідеї визнання державності за суб'єктами федерації (див., напр.: Зонтхаймер, К. Федеративная Республика Германия сегодня. Основные черты политической системы [Текст] / К. Зонтхаймер ; ред., авт. предисл. Я. С. Драбкин ; РАН, Ин-т всеобщей истории, Центр герм. ист. исслед. — М. : Памятники ист. мысли, 1996. — 319 с.; Ягудин, Ш. Об особенностях проекта новой редакции Конституции Республики Татарстан [Текст] / Ш. Ягудин // Казанский федералист. — 2002. — № 3. — С. 4–9; Ягудин Ш. Государство — субъект Федерации: проблемы теории и практики [Текст] / Ш. Ягудин // Казанский федералист. — 2003. — № 3(7); Леванский, С. А. Германия: федализм в монациональном государстве [Текст] / С. А. Леванский // Политические исследования (Полис). — 1995. — № 5. — С. 117.

³ Разом з тим В. Уїллоубі, який підтримав Г. Геллера в тому, що утворення федерації призводить до ліквідації держав, що входять до її складу, одночасно вважав, що це не може призвести до зміни термінології (див.: Левин, И. Д. Суверенитет [Текст] / И. Д. Левин. — М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. — С. 302.

⁴ Левин, И. Д. Суверенитет [Текст] / И. Д. Левин. — М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. — С. 296–297.

ститується лише як правова, а не фактична незалежність. Намагання визначити суверенну владу як таку, що стоїть над правом, суперечить історичному розвитку теорії суверенітету¹;

по-друге, неможлива ситуація, коли одна держава підпорядкована іншій, але при цьому її влада є суверенною;

по-третє, нісенітницею слід визнати існування фрагментарного, обмеженого чи відносного суверенітету²;

по-четверте, суверенітет — це не абсолютна, а історична категорія. Отже, уявлення про те, яке утворення вважати суверенним, а яке ні, може історично змінюватися³.

Серед висновків, зроблених Г. Єллінеком, заслуговує на увагу передусім такий: самостійність державної влади базується на тому, що її організація заснована виключно на її ж законах. «Суверенітет, — писав Г. Єллінек, — це не безмежність, а здатність юридично не пов'язаної зовнішніми силами державної влади до виключного самовизначення, а тому і самообмеження шляхом встановлення правопорядку»⁴. Держава може бути обмежена у своїх функціях, компетенції органів, але при цьому буде залишатися суверенною, якщо тільки вони (функції і компетенція) зберігаються за нею як їх носієм. У свою чергу, не-суверенні утворення можуть мати доволі широку компетенцію, розгалужену систему органів, вступати в певні відносини з іноземними державами, однак це не робить їх суверенними⁵. Саме така ситуація склалася в сучасному Європейському Союзі, де, з одного боку, держави-члени передали інститутам ЄС право реалізації значної кількості суверенних прав заради їх участі у здійсненні широкого кола функцій держави, але при цьому залишилися суверенними державами, оскільки організація влади

---

¹ Еллинек, Г. *Общее учение о государстве* [Текст] / Г. Еллинек. — Изд. 2-е, испр. и доп. по 2-му нем. изд. С. Г. Гессеном. — СПб. : Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, 1908. — XXIV. — С. 458.

² Там само. — С. 328, 352, 358.

³ Там само. — С. 468.

⁴ Там само. — С. 463.

⁵ Ключев, П. А. *Проблемы суверенитета в сложных государственных образованиях* [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павел Александрович Ключев. — М. : Башкир. гос. ун-т, 2007. — С. 57.

в них базується на національних законах, а суверенні права залишаються їх невід'ємними правами — ЄС передано лише право їх реалізації (підконтрольне здійснення суверенних прав). З другого боку, Європейський Союз має розгалужену систему інститутів і органів, що в цілому нагадують вищі органи державної влади, їм передано право реалізації певних суверенних прав, вони володіють майже універсальною компетенцією, але при цьому не стали суверенною організацією влади, оскільки їх влада і їх право похідні від волі держав-членів.

Вочевидь, під час розробки моделі організації влади в інтеграційному об'єднанні на сучасному етапі певним чином була врахована й ідея О. Гірке, який вважав, що у федеративному союзі суб'єкт державної влади — це не єдина колективна особистість, як в унітарній державі, а певним чином складена множинність колективних особистостей в їх органічній пов'язаності. Федеральна держава і держави-члени утворюють суб'єкт, який виступає єдиною особистістю¹. Щось подібне до описаної ним ситуації маємо і у випадку з Європейським Союзом, який давно перетворився на щось більше, аніж сукупність держав-членів, що його утворили, але й досі неправомочний приймати кардинальні рішення, що не узгоджені з національними урядами. У своїй організаційній структурі Союз містить інститути як наднаціональні, так і міжурядові, що надає унікальності його правовій природі. Наднаціональна за своїм характером влада ЄС і національна влада держав-членів сьогодні дійсно утворює своєрідну єдину особистість, яка колективно, у взаємоузгодженні позицій наднаціонального і національного рівня, приймає найбільш

---

¹ Ключев, П. А. Проблемы суверенитета в сложных государственных образованиях [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павел Александрович Ключев. — М. : Башкир. гос. ун-т, 2007. — С. 60. Слід зазначити, що схожі погляди сповідують і окремі сучасні автори (див., напр.: Волков, П. В. Теоретико-правовые проблемы федерализма : федеративные властеотношения [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Павел Валерьевич Волков. — Н. Новгород, 2004. — С. 15; Тэпс, Д. Суверенитет в теории федерализма [Текст] / Д. Тэпс. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 212–213; Суверенитет в государственном и международном праве (круглый стол) [Текст] // Советское государство и право. — 1991. — № 5. — С. 4.

важливі рішення. Щоправда, інше застереження О. Гірке (утворювана органічна особистість не являє собою нової юридичної особи, що підноситься над утворюючими її державами) при організації Союзу було відкинуто. Європейський Союз створено саме як наддержавну організацію (за Лісабонськими угодами він нарешті набув статусу юридичної особи), тобто, умовно кажучи, він стоїть на щабель вище за державу, але це не призводить до панування над нею, оскільки статус «наддержавної організації» передбачає обов'язкове збереження за членами такого Союзу статусу держави, а значить, і її суверенітету.

Безумовний інтерес у процесі пошуку відповіді на питання, кому належить суверенітет в Європейському Союзі, становлять розробки авторів теорії «участі» (Борель, Ле Фюр), які намагалися віднайти компроміс між «сепаратистською» і «унітарною» теоріями. Вказані автори, як і «унітаристи», вважали недопустимим визнавати суб'єктів федерації носіями державного суверенітету. Як компроміс вони пропонували визнати за ними право на участь у формуванні та реалізації державного суверенітету (створення верхньої палати парламенту, що представляє інтереси суб'єктів федерації, участь останніх у зміні федеральної конституції тощо)¹. На сучасному етапі розвитку ці ідеї також користуються популярністю, хоча й отримують іншу назву. Так, Глен Морган зазначає, що «...у постсувереністському проекті метою інтеграції є не загальноєвропейська федерація, а нова складна політична спільнота, що «розпилює» політичну владу між різними рівнями влади (регіональним, національним, загальноєвропейським) залежно від питання, яке необхідно вирішити»². Стосовно Європейського Союзу також говорять, що його наднаціональні інститути спільно з національними урядами беруть участь у реалізації державного суверенітету. Однак, на нашу думку, стосовно як федеративної держави, так і ЄС йдеть-

---

¹ Ливеровский, А. А. Субъект федерации: суверенитет, сессия, акцессия [Текст] / А. А. Ливеровский // Ученые записки Ин-та права Санкт-Петербургского гос. ун-та экономики и финансов. — СПб., 1999. — Вып. 3. — С. 18.

² Morgan, G. The Idea of a European Superstate: Public Justification and European Integration, Princeton (NJ). — Oxford: Princeton Univ. Press, 2005. — P. 5.

ся не про спільне формування та здійснення державного суверенітету, а лише про участь у здійсненні державної влади — у першому випадку і про участь інститутів Союзу в реалізації окремих суверенних прав держав-членів — у другому. Щоправда, стосовно Європейського Союзу ситуація є набагато складнішою.

Важливе місце серед розробок державного суверенітету посідають теорії, спрямовані на нівелювання цінності державного суверенітету, зокрема різноманітні теорії поступового занепаду держави в результаті процесів глобалізації та регіональної інтеграції (теорії світового уряду та всесвітньої федерації), які почали розроблятися переважно після Другої світової війни¹. Хоча

¹ Перші ідеї створення світової федерації почали висловлюватися після Першої світової війни і утворення СРСР. Так, Куденгове-Калергі закликів європейські держави відмовитися від суверенітету заради створення світової федерації з метою знищення Радянського Союзу. «Основною метою європейської політики, — зазначав він, — повинно стати попередження російського військового вторгнення. Існує лише один засіб, як йому перешкодити: об'єднання Європи». Лише створення військово-економічного блоку проти Росії зможе гарантувати незалежність малих європейських держав (див.: Куденгове-Калергі, Р. Пан-Європа. Глава IV. Європа і Росія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.paneuropa.ru/home.php?id=4&id2=0&id3=2&lang=>). Ідейний поштовх до їх розробок дали Маніфест Вентотене (один з перших проєктів політичного і економічного об'єднання Європи, що був розроблений у 1941 р. політичними керівниками антифашистської організації «Правосуддя і свобода» (Giustizia e Libertà) А. Спінеллі, Е. Россі та філософом Е. Колорні) та «Хертенштайнська програма», виголошена у 1946 р. представниками європейських федералістських рухів (див.: Омельченко, А. В. Франко-німецькі політичні відносини у контексті євроінтеграційних процесів (друга половина 40-х — друга половина 60-х років ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / А. В. Омельченко. — Донецьк : Донецьк. нац. ун-т, 2007. — С. 12). У цих документах містився заклик до об'єднання Європи на засадах федерації вільних європейських народів, що перебере на себе частину їхнього суверенітету. У подальшому популяризацію нової концепції інтернаціоналізму, згідно з якою на основі принципів кооперації, інтеграції та субсидіарності створюється організація світової спільноти, де кожна держава трансформується в одну із сходинок у вертикальній організації, забезпечували численні організації федералістів — Всесвітня асоціація за світову федерацію (нині — Всесвітній федералістський рух), Союз європейських федералістів та ін. (більш детально див.: Черняк, Л. Ю. Общетеоретические проблемы государственного суверенитета [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любовь Юрьевна Черняк. — Челябинск : Южно-Урал. гос. ун-т, 2007. — С. 189–192).

деякі з цих теорій передбачали, що роль об'єднаного центру можуть виконувати як наднаціональні міжнародні організації (наприклад, ООН), так і окремі супердержави чи їх об'єднання (наприклад, НАТО)¹, регіональні або релігійні організації, це не дає підстав для висновку про те, що вказані теорії були використані при розробці концепції європейської інтеграції, на основі якої виник ЄС². Скоріше є підстави стверджувати, що створена на основі Євросоюзу наднаціональна організація влади сьогодні не «розчиняє» суверенітет держав, що входять до її складу³, а дозволяє його зберігати, примушуючи великі держави рахуватися з позицією малих держав-членів з принципових для них питань, про що свідчать ситуації навколо ратифікації Конституції для Європи і Лісабонських угод або з укладанням нового договору між ЄС і Росією. Тому недостатньо обґрунтованими виглядають побоювання окремих дослідників⁴, які вважають, що в рамках ЄС може скластися гегемонія великих держав, внаслідок чого суверенітет малих держав опиниться під загрозою. Про безпідставність таких прогнозів свідчить аналіз історії інтеграційного процесу, особливо останнього десятиліття.

Важливою характеристикою європейської інтеграції на всіх етапах розвитку Союзу слід визнати наявність стійкої тенденції

---

¹ Красинский, В. Новый империализм. Теории «ограниченного суверенитета» и «мирового правительства» в американской политической доктрине / В. Красинский // Политический журнал. – 2008. – № 6–7 – С. 183–184.

² Каракулян, Э. А. Идея субсидиарности в истории правовых учений: личность, общество, государство (теоретико-правовой анализ) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Э. А. Каракулян. – Н. Новгород, 2004. – С. 3.

³ Данильян, О. Г. Деякі проблеми державного суверенітету в умовах глобалізації та формування наднаціональних організацій [Текст] // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. – С. 13.

⁴ Крылова, И. С. Европейский Союз и национальный суверенитет [Текст] / И. С. Крылова // Журнал российского права. – 1997. – № 2. – С. 138.

до поступового набуття ним дедалі більше ознак наддержавного утворення внаслідок послідовного самообмеження держав — членів ЄС в обов'язки здійснюваних суверенних прав та делегування права їх реалізації на наднаціональний рівень. Для сучасного етапу європейського державно-правового розвитку характерно:

- збереження державами-членами за собою статусу суверенної держави в його конституційно-правовому і міжнародно-правовому сенсі, а також самостійна реалізація низки суверенних прав, що дозволяє їм певною мірою не допускати втручання інститутів Європейського Союзу у внутрішні справи і проводити при потребі незалежну зовнішню політику;

- існування «суверенітету» ЄС, що складається з права реалізації суверенних прав і окремих повноважень, переданих йому урядами держав-членів;

- поєднання колективно виробленої політики на рівні інститутів ЄС з відносно автономною політикою держав-членів;

- здійснення управлінських функцій через мережі суб'єктів, які включають національні уряди, наднаціональні інститути, регіональні уряди та інститути громадянського суспільства;

- безпосередня участь громадян ЄС у виборах Європейського парламенту, який поступово розширює свої повноваження, наближаючись за роллю і виконуваними функціями до національного парламенту;

- співпраця національних, наднаціональних і субнаціональних владних структур щодо прийняття найбільш важливих рішень з усе більш широкого кола важливих питань суспільного життя.

Концептуалізація багаторівневої структури управління ЄС і держав-членів, що його утворюють, стала результатом поступового досягнення компромісу між прибічниками, з одного боку, ідеї федералізації ЄС і, з другого — перетворення його на нехай і не типову, проте все ж міжнародну організацію. Слід зазначити, що реалізація концепції багаторівневої структури управління, на думку багатьох дослідників, цілком відповідає потребам сучасного стану інтеграційного процесу, перетворенню Європейського Союзу на утворення, що поєднує федеративні та конфе-

деративні риси, що ніяк не заважає поглибленню інтеграції, її поширенню на все нові сфери суспільного життя. Дана концепція відповідає принципам лояльного співробітництва, субсидиарності і пропорційності, які закріплені в установчих договорах і характеризують відносини між Європейським Союзом і державами-членами.

У контексті обговорення проблем реалізації суверенітету державами — членами ЄС слід вказати на наявну певну відмінність позицій нових держав-членів з Центральної та Східної Європи¹ порівняно з підходами старих членів Європейського Союзу, що традиційно на конституційному рівні приділяють мало уваги державному суверенітету². Так, ч. 1 ст. 24 Основного Закону ФРН передбачає можливість передачі законодавчим шляхом Федерацією своїх суверенних прав міждержавним установам, а ч. 2 тієї ж статті зазначає, що ФРН готова погодитися на такі обмеження суверенних прав, які забезпечать мир і сталий порядок в Європі³. Передачу Федерацією окремих суверенних прав міждержавним установам допускає також Конституція Австрії (ст. 9). Відповідно до ст. 88-1 Конституції Франція бере участь в ЄС і Європейських Співтовариствах з метою спільної реалізації деяких своїх повноважень, а згідно зі ст. 88-2 вона погоджується на передачу окремих повноважень інститутам Європейського економічного і валютного союзів. Передачу Європейським Співтовариствам права приймати рішення до-

---

¹ На етапі трансформації політичних і економічних систем і звільнення з-під впливу СРСР постсоціалістичні країни Європи у прийнятих на початку 90-х рр. конституціях багато уваги приділяли питанню про державний суверенітет (наприклад, Конституції Естонії, Словаччини, Чехії) або акцентуванню уваги на незалежності (наприклад, Конституції Латвії, Литви, Польщі, Словенії, Угорщини).

² Зазвичай у конституціях країн Західної Європи положення про суверенітет або відсутні, або прописані нечітко (наприклад, Конституції Австрії та Бельгії), або згадуються в контексті визначення джерела суверенітету (наприклад, Конституції Італії, Іспанії, Франції). І лише Конституція Португалії містить положення про державний суверенітет.

³ Конституции государств Европейского Союза [Текст] / под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999.

пускає і Конституція Швеції (§ 5 гл. 10), а ст. 92 Конституції Нідерландів говорить про передачу міжнародній організації законодавчих, виконавчих і судових функцій згідно з міжнародним договором. Разом з тим конституції інших держав Євросоюзу (наприклад, Бельгії, Португалії, Фінляндії), регламентуючи відносини з ЄС, не містять положень про таке делегування суверенних прав чи повноважень.

Дещо інша ситуація складалася у стосунках між Європейським Союзом і країнами Центральної та Східної Європи, де існувала певна взаємна стурбованість сторін: з боку інститутів Союзу — наявністю положень конституцій про державний суверенітет, які могли перешкодити інтеграції цих країн до ЄС, а з боку національних урядів — положеннями установчих договорів, що передбачають делегування суверенних прав на наднаціональний рівень. А. Шайо зазначає, що у постсоціалістичних країнах Європи ідею державного суверенітету неодноразово намагалися розіграти у популістських цілях окремі опозиційні сили з метою підвищення своєї популярності у суспільстві, яке ще схилилося перед борцями за незалежність. Саме цим може пояснюватися той обмежений характер поправок до конституцій цих країн, які мали забезпечити адаптацію національної правової системи до вимог європейського правопорядку¹.

Першою перейняла досвід західноєвропейських країн стосовно конституційного регулювання членства у ЄС Польща, яка в 1997 р. включила до Конституції (ст. 90) положення, згідно з яким держава може передати міжнародній організації (органові) на підставі міжнародного договору компетенцію органів державної влади в окремих справах. Згода на ратифікацію такого договору може бути виражена на загальнодержавному референдумі або двома третинами складу обох палат парламенту². Разом з тим у 1998 р. Сейм прийняв закон про вступ Польщі до ЄС, який

---

¹ Шайо, А. Вступление в ЕС и его влияние на конституционный строй новых членов [Текст] / А. Шайо // Конституц. право : восточноевроп. обозрение. — 2004. — № 1(46). — С. 3.

² Конституції зарубіжних країн [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Сербьогіна. — Х. : Вид-во «Фінн», 2009. — С. 183.

містив застереження: «Розвиваючи власну ідентичність і зберігаючи суверенітет Польщі, ми прагнемо до [членства в] ЄС, визнаючи його як організацію, яка поважає багатоманітність»¹. За прикладом Польщі у 2002 і 2003 рр. внесли поправки до статей конституцій, що пов'язані зі вступом до Європейського Союзу, Чехія і Словенія. Однак не в усіх країнах процедура внесення відповідних змін до конституції виявилася простою. Так, в Естонії процес внесення змін до Конституції розпочався ще у 1998 р., коли було розроблено проект, згідно з яким Естонії дозволялося брати участь у діяльності ЄС як асоціації держав, що вочевидь не відповідало правовій природі останнього. Узгодження формулювання конституційної норми розтягнулося на п'ять років, і лише у 2002 р. на референдумі було прийнято норму, яка відкривала шлях до членства в Європейському Союзі.

У процесі внесення змін до конституції країн ЦСЄ виокремилися два підходи до конституційного регулювання участі країн у діяльності наднаціональної організації. Так, якщо польські законодавці передбачили можливість передати міжнародній організації (ЄС) компетенцію, що належить органам державної влади, то угорські парламентарі дозволили передати Європейському Союзу лише право користуватися окремими зі своїх конституційних прерогатив в обсязі, необхідному для здійснення спільно з іншими державами-членами прав і обов'язків, які випливають з установчих договорів, але ніяк не самі суверенні права.

Особливу обережність у питанні конституційного регулювання питання про участь держави у складі ЄС продемонстрували прибалтійські країни. Так, у Конституції Латвії передбачена можливість перегляду рішення стосовно вступу до ЄС в результаті проведення референдуму за народною ініціативою, а в литовській Конституції вказано, що держава бере участь у діяльності міжнародної організації, якщо це не суперечить її інтересам і не порушує незалежність.

---

¹ Шайо, А. Вступление в ЕС и его влияние на конституционный строй новых членов [Текст] / А. Шайо // Конституц. право : восточноевроп. обозрение. – 2004. – № 1(46). – С. 3.

Разом з тим ретельний аналіз позицій прибалтійських країн і країн ЦСЄ дозволив А. Шайо дійти висновку, що насправді політичну і правову еліту цих країн не так вже й непокоїть можливість обмеження державного суверенітету в результаті набуття членства в ЄС. На користь такого висновку свідчить той факт, що в питанні визначення співвідношення між національним правом і правом ЄС Литва, Польща, Словенія зайняла позицію беззастережного визнання верховенства права Європейського Союзу¹.

У контексті обговорення підходів до конституційного регулювання взаємовідносин Євросоюзу і держав-членів слід окремо зупинитися на причинах відмови національних парламентів від практики нормативного закріплення в конституціях легального визначення державного суверенітету, хоча таке закріплення, на перший погляд, зняло б низку питань.

Загальновідомо, що правила законодавчої техніки передбачають можливість використання в текстах законів дефініцій правових понять за умови, що, по-перше, це будуть закони загального характеру², і, по-друге, визначення термінів буде відповідати тому змісту, який міститься в літературній мові, спеціальних науках та чинному законодавстві³. На підтвердження цього факту М. В. Чіннова наводить таку статистику: з 1695 законів, що було прийнято в Російській Федерації з 1993 по 2000 роки, біля 550 містили легальні визначення правових понять⁴. Вказана цифра свідчить про те, що цей прийом законодавчої техніки достатньо часто ви-

---

¹ Шайо, А. Вступление в ЕС и его влияние на конституционный строй новых членов [Текст] / А. Шайо // Конституц. право : восточноевроп. обозрение. – 2004. – № 1(46). – С. 7–8.

² Рекомендации по подготовке и оформлению проектов федеральных законов (Подготовлены Институтом законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_84394.html

³ Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки : методичні рекомендації. – вид. 3-тє, виправлене і доповнене. – К. : 2007. – С. 13.

⁴ Чіннова, М. В. Дефиниции и их использование в нормативно-правовых актах [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Марина Витальевна Чиннова. – М., 2004. – С. 3.

користується в сучасному законотворчому процесі¹. Головна перевага закріплення легальної дефініцій в тексті нормативно-правового акту полягає в тому, що вона представляє собою державно-владний припис, який має загальнообов'язковий характер під час тлумачення і застосування положень закону. Легальне визначення містить ознаки поняття та зв'язки, що об'єднують ці ознаки. Взяті в системі ці ознаки і зв'язки утворюють критерії, що дозволяють відрізнити одне поняття від іншого, завдяки чому досягається можливість ідентифікації понять².

В механізмі правового регулювання правові дефініції можуть виступати як складові юридичних конструкцій. Більшість правових конструкцій містить правову дефініцію, яка розкриває сутність модельної побудови відповідного комплексу правовідносин. Однак правові дефініції можуть виступати і як самостійні елементи структури механізму правового регулювання, пов'язаного зі змістом не конкретної норми права, а всього тексту закону.

Слід зазначити, що традиційно такі принципи конституційного ладу як суверенітет, демократична, соціальна, правова держава закріплюються лише на термінологічному рівні, але жоден з них не отримує дефінітивного оформлення. Це пояснюється тим специфічним місцем, яке посідають в механізмі конституційно-правового регулювання «загальні» правові дефініції, вимогами щодо ідентичності визначень понять, що містяться в них, та оптимальності їх розміщення в тексті конституції. У цьому зв'язку, зазначає О. Б. Берг, постає питання, наскільки легальні дефініції повинні співвідноситися з науковими

---

¹ Слід зазначити, що активне використання легальних дефініцій – це тенденція сьогодення. Хоча, ще римські юристи в своїх працях відмічали, що встановлення загальної дефініції і її офіційне закріплення є важливою умовою ефективного правового регулювання. Егоров, А. В. Дефинитивная норма права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А. В. Егоров. – СПб., 2004. – С. 4.

² Чиннова, М. В. Дефиниции и их использование в нормативно-правовых актах [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Марина Витальевна Чиннова. – М., 2004. – С. 10–42. див. також: Егоров, А. В. Дефинитивная норма права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А. В. Егоров. – СПб., 2004. – С. 8.

дефініціями, зокрема по структурі і обсягу. Адже відомо, що завдання юридичних дефініцій не всебічне розкриття наукового поняття, а його визначення, що є достатнім для потреб реалізації права. Авторка звертає увагу ще на один аспект проблеми. Цілком логічно виглядає теза, згідно з якою професійні юристи в процесі застосування і тлумачення законів спираються на основні юридичні поняття, знання про які вони отримали з юридичної науки під час навчання, а тому немає потреби у включенні до тексту законів таких дефініцій¹. Проте це хибний підхід. Вище нами було показано, що різні правові школи можуть дотримуватися доволі відмінних підходів в питанні розуміння одного й того самого явища, в наслідок чого в юридичній науці буде існувати декілька визначень одного й того самого юридичного поняття. Вважається, що використання в цьому випадку легальних дефініцій, які спираються на найбільш усталені наукові дефініції, дозволяє зняти проблему². Однак цей підхід не завжди прийнятний. Вочевидь ним важко скористатися у випадку, коли в юридичній науці не існує усталених, загальновизнаних доктринальних понять, які розкривають явища, наприклад соціальна держава або державний суверенітет, з приводу змісту яких точаться дискусії, висловлюються відмінні оцінки.

Слід зазначити, що закріплення дефініції «державного суверенітету» на конституційному рівні може мати не лише позитивні, але певні негативні наслідки. Справа в тому, що суспільний розвиток закономірно породжує на певному етапі потребу в удосконаленні правових дефініцій. Оновлення існуючої легальної дефініції державного суверенітету, як і будь-якого іншого принципу конституційного ладу, передбачає внесення змін до Конституції України, що зробити доволі складно: як відомо, процедура внесення змін до розділу I основного закону досить

---

¹ Берг, Е. Б. Нормативные дефиниции как инструмент правовой коммуникации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://siberia-expert.com/publ/satti/stati/normativnye_definicii_kak_instrument_pravovoj_kommunikacii_e_b_berg/4-1-0-156

² Панов, Н. И. Проблемы методологии формирования понятийного аппарата юридической науки / Н. И. Панов. – Х. : право, 2011. – С. 16–17.

складна складна. З іншого боку, не внесення таких змін здатне ускладнити міждержавні правовідносини, передусім в питанні регулювання участі держави в наднаціональних за своєю правовою природою міждержавних союзів. Невипадково, конституційна теорія і практика багатьох держав-членів ЄС йде шляхом проголошення суверенного статусу держави в одних статтях і закріплення підстав і умов входження держави до складу ЄС в інших статтях або окремих розділах конституції, як це має місце, наприклад, в Конституції Франції. Відсутність дефінітивного оформлення основних принципів конституційного ладу певною мірою компенсується науковим тлумаченням конституції і міжнародних договорів, яким передують проведення спеціальних наукових досліджень. Спираючись на вказані аргументи, вважаємо недоцільним закріплення в конституціях та міжнародних правових документах дефініції «державного суверенітету».

Слід зазначити, що наслідки делегування права здійснення суверенних повноважень з національного на наднаціональний рівень влади для державного суверенітету проявляються, як правило, згодом. Так, лише наприкінці ХХ ст. стало очевидним, що підписання Договору про Європейське економічне співтовариство мало наслідком обмеження повноважень держав-членів не лише в економічній, але й у політичній сфері, оскільки майже кожне політичне питання має певний економічний аспект в сенсі ДЄЕС¹.

Виникнення певних проблем функціонування федеративних держав (Австрія, Бельгія, ФРН), що входять до складу ЄС, є іншим прикладом не повною мірою передбачуваного впливу інтеграції на державно-правовий розвиток цих країн. Як відомо, запровадження федеративного устрою обумовлюється передусім практичними міркуваннями: децентралізація влади у федерації сприяє більш ефективному регулюванню політичних, економічних, соціальних та інших відносин у суб'єктах федерації, спонукає центральну владу до більш конструктивного і раціонального вирішен-

---

¹ Рудольф, В. Проблемы федерализма в Федеративной Республике Германии [Текст] / В. Рудольф // Современ. немец. конституционализм. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 18–21.

ня проблем на місцях. Крім того, прийнято вважати, що федералізм здатний справляти певний демократизуючий ефект на державно-правове життя. Саме тому принцип федералізму в таких державах розглядається як безумовна цінність. Внаслідок цього він набуває особливого конституційного захисту. Так, Основний Закон ФРН (ч. 3 ст. 79) забороняє внесення будь-яких змін до Конституції, якщо вони зачіпають викладені у статтях 1 і 20 фундаментальні засади державного ладу, зокрема принцип федералізму. Однак конституційне визнання вказаного принципу непорушним зовсім не захищає суб'єктів федерації від перерозподілу компетенції між ними і федеральним центром на користь останнього. Підсумовуючи результати аналізу цієї проблеми, В. Рудольф констатує, що федеральна влада Німеччини, яка вичерпала свої конституційні законодавчі повноваження, домоглася внесення ряду змін до Основного Закону, відповідно до яких окремі повноваження земель було віднесено до виключної компетенції Федерації або конкуруючої компетенції¹. У результаті проблема перерозподілу компетенції між федерацією та її суб'єктами виявилася настільки серйозною, що окремі німецькі правознавці заговорили про сучасну ФРН як про «унітарну федеративну державу» або про її перетворення на «урядову федеративну державу»². Аналогічна ситуація в Австрії, яку часто характеризують як централістську федеративну державу³, спонукала до надання Федеральній раді у 1984 р. абсолютного права вето стосовно змін компетенції, що погіршують стан земель⁴.

---

¹ Рудольф, В. Проблемы федерализма в Федеративной Республике Германии [Текст] / В. Рудольф // Современ. немец. конституционализм. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 14.

² Европейский федерализм и Россия: опыт прошлого и настоящего (Материалы международной конференции) [Текст] // Современ. Европа. – 2001. – № 1. – С. 43.

³ Европейский федерализм и Россия: опыт прошлого и настоящего (Материалы международной конференции) [Текст] // Современ. Европа. – 2001. – № 1. – С. 47; Рыкин, В. С. Австрийский федерализм : прошлое и настоящее [Текст] : Доклады Института Европы. – М., 1998. – № 50. – С. 26–41.

⁴ Конституции государств Европейского Союза [Текст] / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : Изд. группа НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – С. 7.

Поглиблення європейської інтеграції наприкінці ХХ ст. лише загострило цю проблему. Хоча Європейському Союзу делегуються переважно повноваження федерації, однак окремі повноваження можуть передавати і землі. При цьому слід зазначити, що інколи землі виявляються обмеженими у можливості впливати на прийняття рішення стосовно питань, які входять у сферу їх компетенції, та контролювати їх реалізацію у випадку делегування своїх повноважень інститутам ЄС. Так, Конституція Австрії (ст. 23г) закріплює обов'язок Федерації щодо інформування земель стосовно всіх заходів, які плануються в рамках ЄС і які можуть торкатися сфери їх власної компетенції, а також надання їм можливості висловити свою позицію. Якщо землі висловили Федерації єдину позицію стосовно заходу ЄС, який стосується питань, законодавче регулювання яких віднесено до компетенції земель, то Федерація стає пов'язаною цією позицією при обговоренні і голосуванні рішення в Європейському Союзі. Однак всупереч цьому правилу далі Конституція дозволяє Федерації проігнорувати узгоджену позицію земель через вимушені обставини зовнішньо- і внутрішньополітичного характеру. Крім того, на землі покладається обов'язок вживати заходів, які у сфері їх власної компетенції необхідні для реалізації правових актів у рамках європейської інтеграції. Якщо будь-яка земля не виконує цей обов'язок, то право видання закону з цього приводу переходить (до прийняття землею відповідного заходу) до Федерації.

У цілому, оцінюючи вплив європейської інтеграції на розвиток і функціонування федеративних держав, слід погодитися з висновком, що практика делегування федеративним центром права реалізації частини своїх суверенних прав ЄС, зокрема і з тих питань, які віднесені до компетенції суб'єктів федерації, має наслідком як фактичне, так і формально-юридичне обмеження законодавчої компетенції земельних парламентів, що завдає шкоди демократії як на рівні федерації, так і на рівні її суб'єктів¹.

---

¹ Рудольф, В. Проблемы федерализма в Федеративной Республике Германии [Текст] / В. Рудольф // Современ. немец. конституционализм. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 20.

Оцінка впливу європейських інтеграційних процесів на державний суверенітет буде односторонньою, якщо її проводити виключно з точки зору поступової концентрації владних повноважень на рівні наддержавних інститутів ЄС. Насправді інтеграція хоча і не спрямована, але сприяє розвитку й іншого явища — процесу європейської регіоналізації, який, у свою чергу, також справляє суттєвий вплив на суверенітет держав — членів ЄС, певним чином змінюючи механізм його реалізації.

Зміна механізму реалізації державного суверенітету¹, що відбувається внаслідок процесу регіоналізації, а також делегування національними державами суверенних прав Союзу закономірно породжує питання: наскільки суверенними залишаються сьогодні національні держави, що утворюють Союз; яка правова природа Євросоюзу; чи має (буде мати в подальшому) ЄС суверенітет; чи втратять держави-члени свій суверенітет у випадку трансформації ЄС у наддержавне утворення федеративного типу, та ін. Сьогодні переважна більшість з цих питань не має однозначної відповіді, хоча європейців (і не лише їх) завжди цікавило питання про кінцеву мету інтеграції. Однак спроби конкретизувати цілі Союзу поки що були невдалими². Як наслідок, в установчих договорах така мета зазвичай формулюється досить абстрактно. Наприклад, у ст. 2 Договору про Європейське Співто-

---

¹ Див.: Данильян, О. Г. Деякі проблеми державного суверенітету в умовах глобалізації та формування наднаціональних організацій [Текст] / О. Г. Данильян // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х. : Видавць ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. — С. 13.

² Наприклад, у так званому остаточному проєкті Маастрихтського договору (ст. 1) зазначалося: «Чинний Договір знаменує новий етап у процесі, який веде поступово до Союзу з федеративною метою» (див.: Еуропа Documents. N1750/1751. P.1). Однак цей варіант статті не увійшов до тексту підписаного Договору. У спільній франко-німецькій декларації щодо головних європейських пріоритетів (Нант, 23.11.2001 р.) вказувалося, що кінцевою метою реформ ЄС є утвердження демократичної федерації, утвореної з національних держав (п. 5 Декларації), але з проєкту Конституції для Європи на вимогу Великої Британії будь-які посилання на федерацію були виключені.

вариство¹ йдеться про економічну і соціальну згуртованість і солідарність держав-членів, у ст. 1 Договору про Європейський Союз² — про створення, як ніколи раніше, згуртованого союзу народів Європи, а в ст. 1 Єдиного європейського акта³ — про реальне просування до європейської єдності. Використання таких оціночних понять, як «ніколи раніше згуртований союз» або «європейська єдність» породжує більше питань, аніж дає відповідей. Додаткові труднощі виникають і через перенесення акцентів зі співпраці між державами-членами (ст. 2 Договору про Європейське Співтовариство і попередні договори) на створення згуртованого союзу народів, в якому рішення приймаються відкрито і максимально наближено до громадянина, а також організацію відносин між державами-членами і між їх народами (ст. 1 ДЄС). Такий підхід до формулювання мети Союзу заважає однозначно відповісти на питання про правову природу Союзу, а отже, і уточнити відповіді на питання, пов'язані із державним суверенітетом.

У черговий раз повернутися до питань, пов'язаних із визначенням правового статусу ЄС і суверенітету Союзу і держав-членів, політиків і науковців змусила розробка проекту Конституції для Європи. Як відомо, попри наявність зовнішніх ознак федеративного устрою споруджуваної структури, сам термін «федеративний» і похідні від нього у відповідних статтях проекту Конституції не згадувалися. Це дало деяким авторам підстави для висновку про те, що за сучасними науковими уявленнями і відповідно до проекту Конституції Союз має кваліфікуватися як високоінтегрована конфедерація держав⁴. Однак з

---

¹ Европейское право : учеб. для вузов / под общ. ред. Л. М. Энтина. — М. : НОРМА, 2002. — С. 555.

² Там само. — С. 526.

³ Единный европейский акт. Договор о Европейском Союзе. / отв. ред. Ю. Борко. — М. : Междунар. изд. группа «Право», 1994. — С. 12.

⁴ Див.: Мартиненко, П. Проект Конституції для Європи: реформаторський потенціал [Текст] / П. Мартиненко // Інституційні реформи в ЄС : Аналітичний шокквартильник. — К.: Представництво Європейської Комісії в Україні, 2003. — С. 5, 8; Ушаков, Н. А. Государство в системе международно-правового регулирования [Текст] : учеб. пособие / Н. А. Ушаков // Акад. прав. ун-т при Ин-те государства и права РАН. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1997. — С. 52–53.

категоричністю такого висновку важко погодитися, оскільки сучасна юридична наука якраз і не дає однозначної характеристики ані конфедерації, ані ЄС¹.

На думку М. Марченко, яку ми в цілому поділяємо, у понятті державного суверенітету слід виділяти два аспекти — формально-юридичний (це своєрідна політико-правова форма державного суверенітету) і фактичний (його матеріальний зміст)². У процесі розвитку держави його юридична (політико-правова) форма залишається незмінною, тоді як її фактична сторона, матеріальний зміст може зазнавати суттєвих змін, коливаючись від наповнення державної влади і разом з тим державного суверенітету реальним політико-правовим і матеріальним змістом (нормальний стан державного суверенітету) і до їх вихолощування, зведення державної влади і державного суверенітету лише до їх політико-правової форми і формально-юридичного змісту³. Аналіз сучасного стану державного суверенітету держав — членів ЄС дозволяє зробити висновок: однією з тенденцій сучасного державно-правового розвитку є ситуація, коли в умовах збереження формально-юридичного аспекту державного суверенітету одночасно відбувається поступове добровільне самообмеження матеріальних можливостей його прояву, що виражається в делегуванні державами права реалізації суверенних прав Союзу. Разом з тим слід погодитися з Р. Х. Макуєвим, що в цих умовах сутнісний зміст державного суверенітету не змінюється⁴ і не може змінитися, оскільки це призвело б до

---

¹ Поляков, А. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход [Текст] : курс лекций / А. Поляков. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 546–547; Проблемы теории государства и права [Текст] : учеб. пособие / под ред. М. Марченко. — М. : Зерцало, 2002. — С. 208–212; Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М. Цвік, В. Ткаченко, Л. Богачева та ін. — Х. : Право, 2002. — С. 94; та ін.

² Марченко, М. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания [Текст] / М. Марченко // Правоведение. — 2003. — № 1. — С. 187

³ Там само. — С. 196.

⁴ Більшість правознавців сьогодні, як і раніше, трактують державний суверенітет як верховенство державної влади щодо будь-якої іншої влади усередині країни та її незалежність від будь-якої іншої влади за її межами (див., напр.: Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М. В. Цвік,

вихолошування його стрижньових положень¹. Змінюється не сам суверенітет, а усталені, але на даному етапі недостатньо ефективні механізми його реалізації.

Хотілось би звернути увагу ще на один аспект: обговорюючи одну й ту ж проблему в рамках однієї й тієї ж організації (ЄС), одні автори говорять про передачу, делегування або принаймні спільну реалізацію державного суверенітету, тоді як інші — про його обмеження. Якщо сутність і зміст «передачі», «делегування» права реалізації суверенних прав достатньо повно розкрито як на рівні установчих договорів Союзу і рішень Суду ЄС, так і у конституціях та рішеннях конституційних судів держав-членів, то що необхідно розуміти під «обмеженням» суверенітету — незрозуміло, оскільки жодний правовий документ не містить посилення на дану категорію і відповідно не розкриває її зміст.

У понятті «обмеження» слід виділяти два моменти: по-перше, зміст дій, їх спрямування і, по-друге, джерело, суб'єкт, що його ініціює. Виходячи із змісту поняття «обмеження»² у випадку з Європейським Союзом обмеження суверенітету передбачає встановлення для національних урядів держав — членів ЄС певних меж у діях, ступеня вияву свободи дій, звуження можливостей порівняно з тим, що були у них до початку дії.

О. В. Петришин, Л. А. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2008. — С. 80; Гаджиев, К. Политическая философия [Текст] / К. Гаджиев. — М. : ОАО «Изд-во “Экономика”», 1999. — С. 250–259; Кокошин, А. А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе [Текст] / А. А. Кокошин. — М. : Изд-во «Европа». — С. 47–57.

¹ Професор Р. Х. Макуев зазначає, що еволюція підходів щодо розуміння суверенітету безумовно має місце, але вона не супроводжується докорінною зміною або переглядом поняття. Сутність суверенітету, як і держави, демократії та особистості, залишається незмінною. Зазнає змін глибина розуміння даного явища, зовнішня сфера його якісних характеристик, що опосередковано впливають на внутрішні та зовнішні умови його реалізації (див.: Макуев, Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета [Текст] / Р. Х. Макуев // Государство и право. — 2008. — № 9. — С. 23).

² Тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. : Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко ; за ред. В. С. Калачника. — Х. : Белкар-книга, 2005. — С. 423.

Відсутність у держави певних прав чи можливостей до початку дії означатиме не звуження її можливостей, а існування їх межі. У цьому сенсі слід погодитися, що конституційні норми і норми міжнародного права не виконують функцію обмеження державного суверенітету, а лише допомагають розкрити, конкретизувати його зміст. Слід визнати, що поняття суверенітету, взяте у його внутрішньому і зовнішньому аспекті, не означає його незв'язаності правом. Державний суверенітет як юридичне явище запроваджується і реалізується передусім завдяки праву. Безглуздо намагатися довести, що колись існував безмежний «позаправовий» суверенітет і лише на певному етапі розвитку він став набувати правового характеру, обмежуватися правом. Право завжди задавало ті межі, у рамках яких суверенна держава може і повинна існувати і за які вона не повинна виходити за жодних обставин. Практика окреслення правом¹ рамок дії суверенітету як всередині країни, так і за її межами, властива будь-якій країні. Аналіз конституцій держав — членів ЄС дозволяє зробити певні висновки. У сфері дії внутрішнього суверенітету традиційно врегульовуються такі питання: визнання прав і свобод людини і громадянина найвищою соціальною цінністю, закріплення обов'язку держави сприяти їх забезпеченню, захисту і гарантуванню, можливість звертатися до міжнародних інституцій у сфері захисту прав людини, зокрема Європейського Суду з прав людини; визнання народу єдиним джерелом влади, визначення форм його участі в її здійсненні; закріплення базових принципів правової держави, передусім верховенства права, законності; визначення принципів взаємовідносин між державою і політичними партіями, громадськими об'єднаннями, підприємцями. У сфері зовнішнього суверенітету на конституційному рівні регулюються: питання війни і миру, визначення органів і їх компетенції з цих питань; укладання міжнародних договорів, процедура їх ратифікації, співвідношення національного і міжнародного права; участь у міжнарод-

---

¹ У даному контексті під правом слід розуміти межі, які для суверенної держави встановлені як конституційним, так і міжнародним правом.

них організаціях; набуття членства у міждержавних (наднаціональних) об'єднаннях, процедура ратифікації договорів, передача їм повноважень. Все це створює необхідні передумови досягнення юридичної рівності держав як суб'єктів міжнародного права, а отже, для їх взаємодії не на основі підпорядкування, а на основі координації дій¹.

Слід зазначити, що норми права, які визначають межі суверенітету держави, у процесі державно-правового розвитку не залишаються незмінними. Тривалий час відповідно до звичаєвого міжнародного права війна вважалася явищем цілком нормальним², а Гегель розцінював війну як вищий прояв суверенітету³. Результативна анексія захопленої території надавала законних, правових підстав для набуття суверенітету над нею. Необмежене право на застосування сили отримало своє відображення у доктрині інтервенції, яка первісно мала релігійне забарвлення. Після тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) їй на зміну прийшла практика загальної політичної інтервенції. Після запровадження Е. де Ваттелем і К. Вольфом наприкінці XVIII ст. принципу невтручання право на інтервенцію заради самозахисту в XIX ст., як правило, не визнається міжнародним співтовариством. З метою обійти заборони, що містив принцип невтручання, на початку XIX ст. була висунуто і обґрунтовано концепцію здійснення інтервенції, що ґрунтується на засадах «гуманізму» і пов'язана з ідеями лібералізації і основних прав людини. Ця концепція і породжена нею практика, зазначає П. Маланчук, засвідчила нову тенденцію у виборі офіційних підстав для виправдання військових

---

¹ Троицкая, А. А. Государственный суверенитет: ограничение или трансформация содержания? [Текст] / А. А. Троицкая // Конституц. и муницип. право. – 2006. – № 10. – С. 10.

² Маланчук, П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом [Текст] : пер. з англ. / П. Маланчук. – Х. : Консум, 2000. – С. 219.

³ Окрім Гегеля війну як засіб досягнення державою своїх інтересів сповідували Франсіско де Віторія («Теологічні роздуми»), Джентілі «Про право війни» («De jure belli»), Г. Гроцій, Ф. Ф. Мартенс. Відмінність в їх поглядах полягала лише у виборі аргументації виправдання її ведення – релігійний фактор чи гуманітарні інтервенції.

інтервенцій, проте не створення нової норми звичаєвого міжнародного права¹.

Перші реальні спроби якщо не заборонити, то хоча б упорядкувати право держави на ведення війни, були здійснені Лігою Націй. Однак через небажання великих держав надати цій забороні абсолютного характеру, звузити зміст права на самозахист і створити ефективний механізм застосування арбітражних процедур реального обмеження застосування сили досягнути не вдалося. Це завдання певною мірою вирішено лише після створення ООН, коли було встановлено заборону на застосування сили (ст. 2 Статуту) за винятком права країни на колективний самозахист і самостійний захист від збройного нападу (ст. 51) і створено систему колективної безпеки (гл. VII).

Вже цей доволі поверховий огляд підходів, що склалися протягом історії стосовно лише одного з аспектів державного суверенітету — регламентації права ведення війни, переконливо доводить, що на кожному історичному етапі розвитку міждержавного спілкування право специфічно регламентувало межі суверенітету. Однак зміна правових рамок суверенітету відповідно до існуючих на певному етапі історичного розвитку суспільних потреб, навіть за умови визнання пануючою правосвідомістю їх революційного характеру, з точки зору їх співвідношення з раніше існуючими підходами не призводив до заперечення суверенітету як такого або зміни його ознак та змісту.

Тепер варто зупинитися на питанні суб'єкта, який здійснює «обмеження» суверенітету держави — члена наднаціонального об'єднання. Задамося питанням, чи дійсно у рамках Європейського Союзу внаслідок одностороннього волевиявлення (диктату) його інститутів, що супроводжується тиском на держави-члени, відбувається передача певних прав і повноважень з національного на наднаціональний рівень влади або насправді має місце свідоме і добровільне волевиявлення держав-членів щодо створення над собою наднаціональних інститутів влади і делегування їм права реалізації окремих суверенних прав і повноважень, здійснення яких

---

¹ Маланчук, П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом [Текст] / П. Маланчук : пер. з англ. — Х. : Консум, 2000. — С. 49–50.

виключно на національному рівні і за допомогою національних інструментів виявляється недостатньо ефективним, а отже, невинуватим на сучасному етапі розвитку? Аналіз установчих договорів, інших правових і політичних актів, що прийняті з часу зачаткування інтеграційного процесу, свідчить про те, що йдеться саме про добровільне самообмеження (делегування) держави в можливостях самостійно реалізовувати окремі права в рамках її внутрішньої і зовнішньої компетенції, тобто мова йде не про остаточне вилучення певної компетенції із предмета відання держави, а про заміну суб'єкта, що її здійснює¹. Держава, яка вимушена шукати шляхи узгодження принципів керованості й ефективності, погоджується на самообмеження в праві реалізації окремих суверенних прав, оскільки переконана, що аналогічні кроки зрештою будуть здійснені й іншими державами-партнерами. При цьому створюється механізм взаємного корегування дій в інтересах всіх і кожного, чого досить важко досягнути за умов використання старих схем реалізації суверенітету. При цьому не інститути ЄС, а самі держави-члени визначають обсяг компетенції, якою вони наділять інститути Союзу і відповідно в рамках якої вони будуть здійснювати заходи, рішення щодо яких вироблені на наднаціональному рівні відповідно до мандату Європейської ради і Ради ЄС як інститутів міждержавної співпраці.

¹ З цього приводу экс-міністр закордонних справ Франції Ю. Ведрін зазначав, що кожна держава захищає свої інтереси. Якщо в певний момент виявиться, що вигідно взаємодіяти на двосторонній основі, то цей шлях буде обрано. А якщо виникне потреба згоди між трьома державами, то вони спробують досягнути згоди між собою. Якщо ж виникне потреба у міжнародному схваленні певного кроку, то прийняття рішення буде перенесено на рівень ООН. У підсумку він робить висновок, що коаліція держав постійно змінюється, оскільки жодна держава або інша сила не здатна одноособово організувати весь світ (Ведрін, Ю. Отказ от государств-наций – иллюзия [Текст] : інтерв'ю / Ю. Ведрін // Россия в глобальной политике. – 2007. – № 6 (ноябрь – декабрь)). У свою чергу В. Сурков, обґрунтовуючи концепцію «суверенної демократії» для Росії, зазначає, що утвердження і розвиток наднаціональних і міждержавних структур відбувається не за рахунок «повноти і незалежності», тобто суверенітету. Їм делегуються не влада, як це комусь здається, а повноваження і функції. Право делегувати (а значить, і відкликати), тобто власне влада, залишається національно-державною (Сурков, В. Параграфы про суверенную демократию [Текст] / В. Сурков // Эксперт. – 2006. – № 43).

Отже, слід вказати, що суверенітет — це політико-правова категорія, яка не знає якісної диференціації й часткового характеру, тобто нісенітницею є розмови про суверенітет більш високої чи, навпаки, низької якості, як безглуздо говорити про «частково» або «обмежено» суверенні держави. У дискусіях навколо цього питання досить часто відбувається підміна понять: під можливістю обмеження суверенітету насправді розуміють обмеження компетенції держави. Отже, необхідно чітко розмежовувати поняття «суверенітет» і «компетенція» держави. Компетенція — це сукупність повноважень, прав і обов'язків держави. Між суверенітетом і компетенцією існує взаємозв'язок і взаємозалежність, що, однак, не дає підстави їх ототожнювати. Якщо суверенітет характеризується єдністю і неподільністю, то права, обов'язки і окремі повноваження, що становлять зміст компетенції, а точніше, право їх реалізації держава може добровільно передавати на основі міжнародного договору або одностороннього зобов'язання міжнародній організації або міждержавному об'єднанню, наприклад Європейському Союзу, заради досягнення мети, що відповідає інтересам усіх сторін або міжнародного співтовариства в цілому.

В умовах трансформації реалізації державного суверенітету науковці вимушені шукати нові підходи до його розуміння¹. А поки такий пошук триває в ЄС фактично реалізується концепція

---

¹ Раніше нами наводилася позиція М. М. Марченка щодо виділення в державному суверенітеті формально-юридичної і фактичної (матеріальної) сторони. Оригінальний підхід до тлумачення державного суверенітету висунули датські політологи Х.-Х. Хольм і Г. Соренсен, які пропонують розглядати його у трьох аспектах: негативний (юридичний аспект, який передбачає формальне визнання держави з боку інших держав у рамках міжнародного права і можливість певною мірою дійсно панувати на своїй території); позитивний (здатність держави повністю розпоряджатися собою і забезпечувати своїм громадянам необхідний для існування достаток) та операційний (передбачає обмеження суверенітету за допомогою укладання міжнародних договорів в обмін на участь у прийнятті рішень іншими державами). Якщо негативний суверенітет є абсолютною умовою для держави, то позитивний і операційний суверенітет — це мінливі, такі, що еволюціонують, характеристики (див.: Грани глобалізації : трудные вопросы современного развития [Текст] / М. С. Горбачев (рук. ав. кол.). — М. : Альпина Паблишер, 2003. — С. 236—237).

«спільного» суверенітету, згідно з якою формальний суверенітет зберігається за державами-членами, а фактичний значною мірою реалізується спільно національними урядами та інститутами ЄС. Ця концепція цілком відповідає конституційним принципам лояльного співробітництва, субсидіарності і пропорційності, які характеризують сьогодні відносини між Європейським Союзом і державами-членами.

У дослідженнях особливостей реалізації державного суверенітету в умовах членства країни в складі Європейського Союзу науковці зазвичай оминають питання про здатність цього наднаціонального об'єднання опосередковано впливати на суверенітет країн-кандидатів, а також держав — сусідів ЄС. Такий вплив обумовлений проведенням Європейським Союзом політики експансії. Для стабільного існування внутрішньо напруженої системи необхідно забезпечити певну її незалежність від нестабільності на її кордонах. Виникнення об'єктивних перешкод до розширення Союзу (країни-сусіди з незалагодженими сецесійними конфліктами; країни-сусіди, які суттєво відрізняються за політичним режимом, релігією, культурою, внаслідок чого їх включення може завдати ЄС шкідливого політичного, культурного, релігійного впливу, сприяючи зростанню неоднорідності і внутрішній суперечливості Союзу; зіткнення з конкурентом (Росією), який не поступається за силою і проводить аналогічну політику експансії) призводить не до згортання інтервенціоністської активності, а до її нарощування, оскільки будь-яка перешкода дискредитує претензії Європейського Союзу на регіональне і певним чином — світове лідерство. Найбільш відчутним такий вплив може бути для країн, що мають «заморожені» сецесійні конфлікти (Боснія і Герцеговина, Грузія, Азербайджан, Кіпр, Молдова, Сербія). При цьому механізм такого впливу і його наслідки можуть суттєво відрізнятися.

Як засвідчує практика, Європейський Союз інколи може сприяти вирішенню сецесійного конфлікту, маючи на меті досягнути повернення сепаратистського утворення до складу офіційно визнаної держави. Для таких держав, як Кіпр, Боснія і

Герцеговина, Грузія, Молдова, можливість набуття членства в ЄС розглядається як найбільш дієвий засіб розв'язання сецесійних конфліктів, маючи на меті відновлення територіальної цілісності і реалізацію державного суверенітету в повному обсязі на всій території країни. Для того щоб сприяти розв'язанню конфлікту, Союз пропонує учасникам конфлікту певні блага, заради яких політичні та економічні еліти (бажано не тільки еліти, але й основні групи населення) кожної зі сторін будуть готові робити певні поступки одна одній. Більш тісні стосунки з ЄС і особливо вступ до складу даного об'єднання становить безумовну цінність для всіх учасників конфліктів в Балканському регіоні, а також для обох складових Кіпру. Саме ситуацію навколо воз'єднання Кіпру було обрано ЄС (прийнявши у члени об'єднання Кіпр, Європейський Союз опинився досить у незручній ситуації, коли територія одного з його членів перебуває під окупацією¹), аби підтвердити свій статус одного з центрів не лише економічної, але й політичної сили у світі² і довести дієвість своєї політики європеїзації.

Справа в тім, що всі спроби ООН по вирішенню кіпрської проблеми виявилися безрезультатними. Так, ініціатива колишнього генерального секретаря ООН Б. Галлі (1992 р.) по врегулюванню

---

¹ Вступ Кіпру до ЄС загострив старий конфлікт і призвів до виникнення нових суперечок. До Європейського суду з прав людини було подано сотні позовів кіпрських греків проти Туреччини у зв'язку з втратою прав власності в північній частині острова. Крім того, греки-кіпріоти звернулися до судів у південній частині острова з вимогою видати на підставі законодавства Європейського Союзу ордери на арешт іноземців, які купують чи продають майно кіпріотів-греків у північній частині острова. У свою чергу, кіпрсько-турецька влада заявила, що буде заарештовувати і затримувати осіб, які намагатимуться виконувати рішення судів (Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin Gьvenlik Konseyi'ne sunduđu Kıbrıs Raporu // EU-Turkey News Network (www.abhaber.com), 26.05.2006).

² Так, Х. Солана в одній зі своїх заяв позначив інтерес ЄС до Кіпру з точки зору його значення для забезпечення безпеки Європейського Союзу. На його думку, для ЄС у контексті його трансформації в один із світових центрів сили альтернативи єдиному Кіпру просто не існує (див.: Сафрастян, Р. Турция и кипрская проблема : эпизоды «большой игры» [Текст] / Р. Сафрастян // 21-й век. – 2005. – № 2. – С. 56).

кіпрського конфлікту («Серія ідей»)¹, яка максимально враховувала інтереси Туреччини, була нейтралізована доволі радикальними вимогами останньої. Зазнав поразки і план генерального секретаря ООН К. Аннана² (2004 р.), який формально мав найбільші шанси на успіх, оскільки пройшов не тільки переговорний етап, але й попередню фазу реалізації. Хоча план отримав формальну підтримку фактично всіх сторін, насправді він не задовольняв нікого. Кіпр і Грецію не влаштовувало те, що він фактично лише формально зберігав відданість визнаному міжнародним співтовариством принципу єдиної кіпрської держави, тоді як насправді передбачав утворення конфедеративної «Об'єднаної Республіки Кіпр», що складалася з двох рівноправних суверенних держав — Грецької і Турецької. Туреччину передусім не влаштовувало те, що план передбачав демілітаризацію острова і виведення її військ. Європейський Союз формально підтримав план, однак неофіційно багато хто в ЄС висловлювався за прийняття до складу Союзу лише грецької частини Кіпру, а отже, фактично не був зацікавлений у реалізації плану³. За результатами проведеного референдуму (76 % грецького населення висловилося проти, тоді як 67 % турецької громади висловилися «за») план К. Аннана було відкинуто і Республіка Кіпр, як це і передбачалося раніше, отримала членство в ЄС.

¹ План Б. Галлі «Серія ідей» (UN doc S/24472 ann.) був затверджений Радою Безпеки 10 квітня 1992 р. (SC Res. No 750, 10 April 1992), яка в подальшому неодноразово на нього посилалася як на основу для досягнення повного комплексного вирішення конфлікту (див., напр.: SC Res. No 789 (1992)). Після провалу даного плану Б. Галлі запропонував документ «Заходи з встановлення взаємної довіри» (UN doc S/26026), який було схвалено Радою Безпеки (SC Res. 902 (1994)), однак і він не був прийнятий сторонами конфлікту.

² Документ мав назву «Основа для угоди з комплексного врегулювання кіпрської проблеми» (Вахитов, И. В. Роль ООН в урегулюванні кипрського конфлікту / И. В. Вахитов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tisbi.ru/science/vestnik/2004/issue2/Kult5.html>).

³ ЄС, передусім його консервативне крило, не влаштовувала, по-перше, вартість реалізації плану (близько 27 млрд дол. (більша частина цієї суми припадала на ЄС)); по-друге, членство в ЄС фактично мусульманської держави; по-третє, набуття турецькою мовою статусу офіційної мови Союзу (Сафрастян, Р. Турция и кипрская проблема : эпизоды «большой игры» [Текст] / Р. Сафрастян // 21-й век. — 2005. — № 2. — С. 60–61).

За загальним правилом, країна не можна стати членом ЄС, маючи неврегульовані внутрішні конфлікти¹. Однак Європейський Союз, виходячи зі стратегічних пріоритетів, неодноразово порушував вироблені ним же правила в одних випадках і наполягав на їхньому суворому дотриманні в інших. Позиція Європейського Союзу щодо кіпрської проблеми була завжди досить чіткою: ЄС виступає за рішення, яке забезпечуватиме суверенітет, незалежність, територіальну цілісність і єдність Кіпру, відповідно до резолюцій ООН². Позиція ЄС залишається незмінною протягом тривало часу і оприлюднена в низці документів, прийнятих на самітах Європейської Ради, зокрема, у Дубліні (26 червня 1990 р.), Лісабоні (27 червня 1992 р.), Ніщі (9 грудня 2000 р.), а також на засіданні Європейського парламенту³. У

¹ Міністр закордонних справ Франції Бернар Кушнер, коментуючи прагнення Сербії набути членства в ЄС нагадав, що в ЄС неможливо вступити, маючи невирішені етнічні конфлікти і релігійну роздробленість. Франція висунула Сербії умову, згідно з якою вона має погодитися на незалежність Косово заради перспективи отримання членства в ЄС // GZT.ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gzt.ru/world/2007/07/12/165459.html>

² Резолюції Ради Безпеки ООН по Кіпру: № 541 (1983), № 543 (1983), №750 (1992), №789 (1992), №902 (1994), №1062 (1996), № 1250 (1999), №1251 (1999), №1475 (2003), №1568 (2004). У своїй резолюції від 5 вересня 2001 р. Європарламент висловив підтримку утворенню «об'єднаної держави з єдиною міжнародною правосуб'єктністю, держави суверенної і неподільної, з єдиним громадянством». У резолюції від 13 червня 2002 р. Європейський парламент підтвердив, що вступити до ЄС дозволено лише одній суверенній кіпрській державі. Було зазначено, що «... відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН ця держава може бути двозональною і двообщиною, однак на міжнародному рівні вона має виступати єдиним функціонуючим суб'єктом і бути спроможною здійснювати владу, здатну приймати рішення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.cy/mfa/embassies/moscowembassy.nsf/DMLcyeu_ol/DMLcyeu_ol?OpenDocument

³ У своїй резолюції від 5 вересня 2001 р. Європарламент висловив підтримку утворенню «об'єднаної держави з єдиною міжнародною правосуб'єктністю, держави суверенної і неподільної, з єдиним громадянством». У резолюції від 13 червня 2002 р. Європейський парламент підтвердив, що вступити до ЄС дозволено лише одній суверенній кіпрській державі. Було зазначено, що «... відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН ця держава може бути двозональною і двообщиною, однак на міжнародному рівні вона має виступати єдиним функціонуючим суб'єктом і бути спроможною здійснювати владу, здатну приймати рішення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.cy/mfa/embassies/moscowembassy.nsf/DMLcyeu_ol/DMLcyeu_ol?OpenDocument

ситуації з Кіпром ЄС відійшов від встановлених ним правил, у результаті чого одна зі сторін конфлікту — Республіка Кіпр у 2004 р. була прийнята до складу ЄС¹, що якісно змінило її статус на переговорах з Північним Кіпром.

Загальновідомо, що відповідно до норм міжнародного права Республіка Кіпр зберігає суверенітет над територією, яка входила до її складу до 1974 р. Після прийняття в 2004 р. Кіпру до складу Європейського Союзу останній став розглядати Північний Кіпр як територію ЄС, що перебуває під іноземною військовою окупацією. У результаті створилася ситуація, коли Союз не може дати позитивну відповідь на заявку про приєднання до нього ані Північного Кіпру, ані Туреччини, оскільки це означало б виникнення парадоксальної ситуації, коли в рамках європейського демократичного об'єднання одна його частина окупує іншу.

З часу вступу Кіпру до ЄС членство в ньому перетворилося на благо (мету), отримати яке Північний Кіпр не може без об'єднання з Республікою Кіпр². Унікальність кіпрської ситуації полягає ще й в тому, що в політиці європеїзації більше, ніж Північний Кіпр, зацікавлений його головний покровитель (спонсор) — Туреччина. Враховуючи цей факт, Європейський Союз у цілому і провідні держави-члени зокрема здійснюють послідовний тиск³, який інколи нагадує шантаж, на Туреччину з метою здійснення остан-

---

¹ Республіка Кіпр звернулася із заявою про вступ до ЄС у липні 1990 р. Європейська Рада на Люксембурзькому самміті (1993) запропонувала Європейській комісії допомогти уряду Кіпру підготуватися до вступу. У висновках Європейської ради на Люксембурзькому самміті 1997 р. було зазначено, що вступ Кіпру в члени ЄС буде корисним всьому співтовариству і допоможе у справі встановлення громадянського миру і примирення. До договору про вступ Кіпру до ЄС (16 квітня 2003 р.) додавався протокол, який передбачав припинення застосування *acquis communautaire* на окупованій Туреччиною північній частині острова до врегулювання кіпрського конфлікту.

² Остання разом з Грецією може на будь-якому етапі заблокувати не лише інтеграційні ініціативи Північного Кіпру, але й Туреччини, яка його опікує.

³ Засоби тиску, що використовуються, доволі різноманітні. Не останнє місце в них займає фінансова допомога. У випадку з Туреччиною мова йде про 500 млн євро, які тільки в 2007 р. Європейська комісія збиралася надати їй у рамках «Інструменту передвступної допомоги». Крім того, прийняття до ЄС Північного Кіпру позбавило б Туреччину фінансового тягара, переклавши відповідальність за його добробут на плечі європейців.

ньою впливу на Північний Кіпр з метою розв'язання конфлікту і відтворення єдиної держави. Так, ЄС наполягає на виконанні Туреччиною підписаного в 2005 р. додаткового Протоколу про митний союз, згідно з яким Анкара зобов'язується відкрити свої морські і повітряні порти для суден усіх держав Європейського Союзу, включаючи Кіпр¹. Очільники ЄС неодноразово підкреслювали, що без виконання цього Протоколу і досягнення комплексного вирішення кіпрської проблеми процес інтеграції Туреччини до Союзу зіткнеться з труднощами.

Розвиток ситуації навколо Кіпру довів, що процес європеїзації може змінювати уподобання суб'єктів міжнаціональних конфліктів і створювати попередні умови для того, аби сецесіоністська сторона конфлікту погодилася співіснування в рамках однієї держави. Аналізуючи цю ситуацію, Н. Попеску робить такі висновки:

– розділена держава може успішно розвивати стосунки з ЄС і навіть набути членства у ньому (однак лише за умови зацікавленості в цьому самого Європейського Союзу. — *І. Я.*);

– тісна взаємодія держави з Союзом, особливо якщо вона стала членом ЄС, робить її більш привабливою для сецесіоністської сторони конфлікту;

– важливого значення набуває не стільки переговорний процес між конфліктуючими сторонами, скільки позитивна динаміка змін в одній з них, які відбуваються під впливом європеїзації, внаслідок чого «вага» даної сторони в переговорному процесі зростає;

– за умови міжнародної підтримки і внутрішньої готовності щодо здійснення реформ економічний прогрес може бути досягнутий навіть тоді, коли значна частина економічного потенціалу не контролюється тією стороною конфлікту, яка представляє офіційно визнану владу².

У цілому ситуація навколо кіпрського конфлікту свідчить про те, що Європейський Союз займає послідовну позицію, яка по-

---

¹ Туреччина, у свою чергу, відмовляється виконувати Протокол, доки ЄС не визнає Турецьку Республіку Північного Кіпру.

² *Європеизация и разрешение конфликтов: конкретные исследования европейской периферии [Текст] / Б. Коппигерс, М. Емерсон, М. Хейссен, Т. Ковзиридзе, Г. Нутчева, Н. Точчи, М. Валь, с коммент. Н. Попеску, Г. Нодиа ; пер. с англ. — М. : Весь мир, 2005. — С. 281.*

лягає в об'єднанні двох складових Кіпру в рамках однієї суверенної держави. Аналогічну політику він проводить і стосовно Боснії і Герцеговини (БіГ). Так, Союз у 2005 р. розпочав переговори про асоціацію з Боснією і Герцеговиною. У грудні 2007 р. він спочатку підписав Попередню угоду щодо асоціативного членства, в якій визначив низку вимог (проведення політичної реформи, необхідність розслідування і доведення до суду військових злочинів часів міжетнічного конфлікту 1992–1995 рр.), реалізація яких дасть підстави підписати Договір про асоціацію. У 2008 р. було також підписано Тимчасову угоду про зону вільної торгівлі між ЄС і Боснією і Герцеговиною, що мала діяти до підписання Договору про асоціацію і стабілізацію, який відкривав би шлях до набуття статусу держави — кандидата в члени ЄС. Однак підписання самого договору про асоціацію Євросоюз обумовив низкою вимог, передбачених попередньою угодою, головною з яких є законодавче реформування поліцейської системи з метою об'єднання сербської і хорватської поліції в одну структуру. Лише в результаті виконання боснійською стороною всіх вказаних вимог ЄС стало можливим підписання 16 червня 2008 р. Договору про асоціацію і стабілізацію. Однак з підписанням Договору тиск ЄС на БіГ не припинився. Союз вважає, що БіГ не може стати офіційним кандидатом, доки в країні продовжує діяти Апарат Високого представника (міжнародного адміністратора), який було запроваджено міжнародним співтовариством після закінчення боснійської війни і прийняття Дейтонських мирних угод (1995 р.). Європейський Союз спільно з США наполягають (хоча ця вимога офіційно не включена в перелік умов набуття БіГ членства в ЄС) на проведенні конституційної реформи¹, яка б замінила створену на основі Дейтонських угод

¹ Всупереч суверенному праву будь-якої країни самостійно визначати свій конституційний устрій США і ЄС розробили у 2009 р. власні поправки (поправки передбачали, наприклад, обрання одного президента замість президії з трьох осіб від мусульман, сербів і хорватів; дозвіл висувати кандидатури громадянам зі змішаних сімей (таких близько 500 тисяч), а також євреям і циганам; збільшення кількості представників у Палаті народів Парламентської асамблеї тощо) до Конституції Боснії і Герцеговини, які були відкинуті.

модель організації влади, що забезпечує баланс інтересів мусульман, хорватів і сербів, оскільки ця модель порушує право громадян на участь у політичному житті незалежно від їх етнічної й конфесійної приналежності. Європейський Союз не зацікавлений у входженні до його складу такої децентралізованої держави. За чинною Конституцією на Боснію і Герцеговину як єдину державу покладається відповідальність за збереження суверенітету, територіальної цілісності і міжнародної правосуб'єктності. Вона залишається державою — членом ООН і відповідно може подавати заявки на вступ до міжнародних організацій; реалізувати повноваження у сфері зовнішньої, митної, міграційної, грошової та кредитної політики; забезпечувати міжнародні зобов'язання. Разом з тим Боснія і Герцеговина — це «м'яка» конфедерація, члени якої (Федерація Боснії і Герцеговини і Республіка Сербська) мають високий рівень самостійності в політичній, економічній та військовій¹ сферах. Саме тому ЄС наполягає на конституційних реформах, які б сприяли централізації влади і зробили державу більш функціональною. Реалізація конституційної реформи дала б змогу трансформувати Апарат Високого представника в Місію спецпредставника ЄС, що усунуло б перешкоди на шляху до набуття членства в ЄС.

Використання угод про асоціацію з ЄС як стабілізаційного механізму для Балкан було сприйнято у Молдові як сигнал, згідно з яким процес інтегрування може бути в певних випадках за бажання Європейського Союзу підтриманий безвідносно до необхідності кінцевого врегулювання сецесійного конфлікту. Як відомо, Європейський Союз послідовно виступає за відновлення суверенітету Молдови над всією територією². Щоправда, слід визнати, що стосовно Молдови Європейський Союз влаштовує

---

¹ Одна з вимог ЄС стосується переведення всієї військової техніки під контроль федерального уряду.

² Після проведення референдуму 17 вересня 2006 р., на якому 97 % населення Придністровської Молдавської Республіки висловилося за незалежність Республіки, представники Європейської комісії заявили, що Європейський Союз не визнає Придністровську Молдавську Республіку. Це утворення не визнається жодною країною світу.

не просто вирішення Придністровського конфлікту, а його розв'язання на своїх умовах і при забезпеченні збереження або навіть посилення свого впливу в цій державі. Саме ця позиція Союзу, підтримана США, обумовила тиск на молдовське керівництво, яке було готове восени 2003 р. врегулювати конфлікт у рамках формату «2+1» на основі розробленого Росією «Меморандуму про основні принципи державного устрою об'єднаної держави»¹, однак на вимогу західних країн зрештою відмовилося від цього плану і наполягло на інтернаціоналізації конфлікту і розширенні формату переговорів («3+2»). У результаті реальний шанс по розв'язанню конфлікту було втрачено.

Стратегія ЄС з даного питання почала формуватися після входження Союзу у переговорний процес у форматі «5+2» як спостерігача. Позиція Союзу² полягає у збереженні унітарного територіального устрою Молдови і наданні Придністров'ю автономного статусу, подібного до статусу моделей Каталонії³ чи Північної Ірландії⁴. Європейський Союз підтримує свій вплив на процес врегулювання конфлікту в регіоні за допомогою: місії EUBAM; торгових преференцій, наданих придністровським підприємствам, які експортують продукцію до ЄС (преференції надаються Союзом через уряд Молдови, що є одним з важелів тиску); європейських політичних інститутів у Кишиневі, які здійснюють моніторинг ситуації; неурядових організацій, що

---

¹ Меморандум передбачав створення Федеративної Республіки Молдови. Більш детально див.: Меморандум об основных принципах государственного устройства объединенного государства (2003) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/458547.html>

² Позиція викладена спеціальним представником Європейського Союзу в Молдові Кальманом Михеєм.

³ Досвід Каталонії неприйнятний для Тирасполя. Це проект «розширеної автономії» або «квазіфедерації», що узгоджується з політичною традицією Іспанії, яка базується на двох взаємопов'язаних поняттях – монархії та унітарної держави. Він відрізняється від моделі, застосованої у Країні Басків, тим, що останній передбачає набагато більшу автономію, зокрема, самостійний збір податків, частину яких потім перераховують до Мадрида.

⁴ Немає нічого спільного у Придністров'я з ситуацією з Північною Ірландією, сутність кризи в якій становить релігійно-політичний конфлікт.

співпрацюють з посольствами європейських країн і займаються технологіями конфліктного і постконфліктного врегулювання; пропозицій щодо створення єврорегіону «Дністер», екологічних проєктів і створення Парку Нижнього Дністра; заборони на в'їзд до ЄС керівництву Тирасполя.

Однак, на відміну від Кіпру, ситуація з Молдовою принципово інша. Політична еліта і населення Придністров'я зорієнтоване не на Захід (ЄС), а на відносини з Росією, яка у свою чергу не лише не прагне набути членства в ЄС (що відрізняє її від Туреччини в кіпрському конфлікті), але й намагається поновити свої позиції на пострадянському просторі, створивши за зразком ЄС наднаціональне євразійське об'єднання. Крім того, енергетично залежний від Росії Європейський Союз вимушений дуже виважено проводити політику європеїзації на своїх східних кордонах. Отже, політика кондиціональності і соціалізації Європейського Союзу стосовно даного сецесійного утворення на сучасному етапі в принципі не може дати позитивного результату. Аналіз позиції ЄС справляє враження, що Союз більше покладається на оновлення політичної еліти в Придністров'ї і сподівається, що нові еліти стануть більш сприйнятливими до європейських пропозицій. Імовірно, що ЄС розраховує і на суспільну думку населення Придністров'я, яке з часом може виявити зацікавленість в отриманні у разі воз'єднання з Молдовою безвізового режиму з європейськими країнами. Однак доки ці зміни не відбулися і доки Росія буде зацікавлена в існуванні «суверенітету» сепаратистської території, ситуація з відновленням суверенітету Молдови над Придністров'ям (аналогічний висновок можна зробити і стосовно відносин Грузії з Абхазією та Південною Осетією) попри налагодження більш тісних стосунків з ЄС не може дати в найближчій перспективі позитивних результатів.

Разом з тим не можна не визнати, що політика європеїзації, здійснювана Європейським Союзом, здатна завдавати шкоди збереженню державного суверенітету в країнах із сецесійними конфліктами, прикладом чого є ситуація з Сербією. Європейський Союз послідовно займав позицію не лише підтримання

сепаратистських прагнень Косова, але фактично всіляко підтримував вихід Чорногорії зі складу єдиної із Сербією держави. Після приходу до влади в Сербії демократичних сил було взято курс на інтеграцію країни до Європейського Союзу. З боку останнього окрім традиційних умов щодо вступу було визначено: арешт військових злочинців та їх передача Міжнародному трибуналу для колишньої Югославії (МТКЮ); відкриття архівів для слідчих трибуналу і найголовніше — вирішення проблеми статусу Косова до вступу Сербії в Європейський Союз. Показово, що остання вимога, яка фактично означала втрату Сербією суверенітету над частиною своєї території, з якою пов'язаний історичний процес самоідентифікації сербського народу, означала для міністра закордонних справ Франції Б. Кушнера «виконання деяких формальностей»¹. Слід зазначити, що Європейський Союз і переважна більшість держав-членів зайняли позицію підтримки учасника сецесійного конфлікту — Косовських албанців², а також їх покровителя — держави-спонсора Албанії (знову ж таки на відміну від Туреччини у кіпрському конфлікті), з якою Європейський Союз на початку 2009 р. підписав Договір про асоціацію і стабілізацію, що дало їй змогу 28 квітня 2009 р. подати заявку про вступ до ЄС. Оскільки фактично ЄС відійшов від власної чіткої позиції, яку він традиційно займав до цього з приводу врегулювання сецесійних конфліктів в європейських державах (Кіпр, Боснія і Герцеговина, Молдова), то очільники ЄС вимушені були вдатися до досить плутаних пояснень свого кроку: «У такій ситуації дії, які мають на меті досягнення кінцевого статусу, більшою мірою відповідають намірам резолюції Ради Безпеки ООН №1244³, аніж спроби блокувати

¹ Франция поставила Сербии условие расстаться с Косово ради перспективы вступления в ЕС // GZT.ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gzt.ru/world/2007/07/12/165459.html>

² Зауважимо, що визнання ЄС незалежності Косова зробило позицію Брюсселя з питань права на самовизначення туманною не лише для країн, що з ним межують, але й для всього міжнародного співтовариства.

³ Резолюция №1244 (1999), принятая Советом Безопасности на его 4011-м заседании, 10 июня 1999 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1999/res1244.htm>

будь-який результат в умовах, коли всі згодні, що статус-кво підтримувати неможливо» і далі: «У цілому, якщо певне утворення виникло як держава в тому вигляді, як це розуміється міжнародним правом, може бути прийнято політичне рішення про його визнання»¹. Показово, що подібного роду аргументи стосовно фактично аналогічних ситуацій з Кіпром, Боснією і Герцеговиною, Молдовою, Абхазією і Південною Осетією заперечуються Європейським Союзом як такі, що порушують норми міжнародного права і суверенітет незалежних держав: Європейська Рада підкреслила свою переконаність у тому, що врегулювання невирішеного питання про статус Косова має унікальний характер і тому не створює прецедент². При цьому Союз забуває, що в резолюції №1244, на яку він посилається з метою виправдання порушення суверенітету Сербії, зазначалося, що Рада Безпеки ООН підтвердила відданість усіх держав-членів суверенітету і територіальній цілісності Союзної Республіки Югославії та інших держав регіону, виражену в Гельсінкському Заключному акті і додаткові³; зобов'язала роззброїти Визвольну армію Косова, що так і не було зроблено; передбачила введення на територію Косова міжнародних сил безпеки, а не континген-

¹ Выводы об отношении Косово, подготовленные страной, председательствующей в Европейском совете. Брюссель, 14 декабря 2007 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/648/84/PDF/N0764884.pdf?OpenElement>; Рейнольдс, П. Признание Косова вызвало юридическую бурю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/international/newsid_7250000/7250726.stm

² Выводы об отношении Косово, подготовленные страной, председательствующей в Европейском совете. Брюссель, 14 декабря 2007 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/648/84/PDF/N0764884.pdf?OpenElement>

³ У Додатку № 2 до резолюції № 1244, зокрема, наголошувалося, що політичний процес у напрямі досягнення тимчасової політичної рамкової угоди передбачає суттєве самоврядування для Косова з урахуванням принципів суверенітету і територіальної цілісності Союзної Республіки Югославії та інших держав регіону і демілітаризації Визвольної армії Косова (див.: Резолюція №1244 (1999), прийнята Советом Безопасности на его 4011-м заседании, 10 июня 1999 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1999/res1244.htm>).

ту ЄС¹. Отже, у тому числі і завдяки політиці ЄС відбулося порушення територіальної цілісності Сербії і втрата державного суверенітету на території самопроголошеної республіки Косово, яку визнала переважна більшість держав-членів ЄС.

Стосовно Сербії Євросоюз послідовно проводить політику «батога і пряника». Європейський Союз задекларував намір розпочати перемовини з Сербією і Чорногорією щодо підписання Договору про асоціацію і стабілізацію ще у квітні 2005 р. Ці переговори були перервані у травні 2006 р. через недостатньо ефективну співпрацю Сербського керівництва з МТКЮ. У квітні 2008 р. Євросоюз підписав з Сербією Перехідну торговельну угоду, дія якої була заблокована урядом Нідерландів через недостатню, на його думку, співпрацю з Міжнародним трибуналом. Як бонуси за виконання вимог ЄС Сербії пропонувалося 189 млн євро у 2007 р. у рамках «Інструменту передвступної допомоги»², введення безвізового режиму з ЄС з 2010 р. У січні 2008 р. міністри закордонних справ ЄС через вето Нідерландів і Бельгії не змогли дійти згоди щодо Договору про асоціацію і стабілізацію з Сербією. Як наслідок, аби не допустити перемоги на виборах проросійськи налаштованого націоналіста Томіслава Ніколіча, Євросоюз вимушений був запропонувати Сербії до цього часу не відомий договірній практиці ЄС документ під назвою «Тимчасова політична угода про співпрацю між ЄС і Сербією для створення рамок, які сприятимуть розвиткові політичного діалогу і вільній торгівлі, лібералізації візового режиму й освітньому співробітництву». У березні 2008 р. Голова Європей-

---

¹ У Додатку № 2 до резолюції № 1244, зокрема, наголошувалося, що політичний процес у напрямі досягнення тимчасової політичної рамкової угоди передбачає суттєве самоврядування для Косова з урахуванням принципів суверенітету і територіальної цілісності Союзної Республіки Югославії та інших держав регіону і демілітаризації Визвольної армії Косова (див.: Резолюція №1244 (1999), прийнята Советом Безопасности на его 4011-м засіданні, 10 юнія 1999 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1999/res1244.htm>).

² Чапай, А. Балканская перспектива. ЕС поощряет и выдвигает условия странам региона [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/191152/>

ської комісії Ж. М. Баррозу заявив про те, що Сербії буде запропоновано членство в ЄС, але поряд і одночасно із Косово як країною-кандидатом. Зрештою 29 квітня 2008 р. Сербія підписала Договір про асоціацію і стабілізацію з ЄС, а 19 грудня 2009 р. вона подала офіційну заявку на вступ до Європейського Союзу, що, зважаючи на послідовну позицію останнього щодо Косова, має забезпечити цивілізований і підконтрольний Євросоюзу поділ донедавна єдиної держави на дві суверенні держави. При цьому, враховуючи необхідність ратифікації даного договору всіма державами-членами, можна передбачити, що цей процес для Сербії не буде легким.

Розділ 7

Вплив Європейського Союзу на суверенітет країн-кандидатів і держав-сусідів

Характерною особливістю розвитку та поглиблення європейської інтеграції на сучасному етапі є бажання з боку Європейського Союзу поширити свою правову та економічну політику на взаємовідносини з тими державами, що не входять до його складу (третіми країнами), однак становлять для нього певний геополітичний інтерес. Таке явище в доктрині отримало назву «ефекту проникнення»¹, без чого європейська інтеграція не змогла б надалі розвиватися. Крім того, дослідниками звертається увага на те, що відносно новим явищем, характерним для ЄС, є ухвалення його інституціями актів, адресованих юридичним особам третіх країн (так звана екстратериторіальна дія)². Така практика також є характерною для ряду країн, зокрема США та ФРН, і це викликає чимало суперечок з точки зору концепції державного суверенітету, оскільки вона має на меті нав'язати іншим суб'єктам такий режим співробітництва, який за певних обставин може позбавити їх засобів ефективного захисту своїх інтересів.

Засобом поширення впливу ЄС на правопорядки третіх держав було саме право ЄС, що перетворюється на інструмент для ефективного захисту інтересів європейського інтеграційного об'єднання та його держав-членів у взаємовідносинах з іншими

---

¹ Костюченко Я. М. Правове регулювання співробітництва України і Європейського Союзу [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Я. М. Костюченко. – К., 2010. – С. 9.

² Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. – К., 2003. – С. 211.

суб'єктами. Як свідчить аналіз практики правового регулювання співробітництва ЄС з третіми країнами, це забезпечується насамперед за рахунок автономізації права та поширення дії його норм за межі ЄС, що супроводжується процесом адаптації національного законодавства третіх країн до стандартів правової системи Євросоюзу. Тим самим треті країни поступово залучаються до процесів правової інтеграції в рамках європейських інтеграційних організацій, що не може не позначатися на їх суверенітеті.

При цьому, як підкреслює Т. Д. Бордачов, переконання, що умовою і обов'язковим наслідком формального приєднання до ЄС є відмова від частини суверенітету, — один з найбільш стійких міфів і кліше у політичній і квазінауковій дискусії про інтеграцію, яким користуються національні уряди, щоб довести своїм виборцям непричетність до непопулярних заходів, а зовнішні партнери ЄС — щоб ухилитися від обговорення окремих питань взаємовідносин¹. Тож із метою дослідження хибності такого висновку варто дослідити, наскільки суттєво Європейський Союз впливає на можливість обмеження суверенних прав держав, що не входять до його складу.

Серед третіх країн, із якими ЄС має договірні відносини, особливе місце посідають держави-кандидати на вступ та держави-сусіди, оскільки саме вони найбільш тісно співпрацюють із Союзом. Правовий статус кандидата на вступ до ЄС держава набуває після подання офіційної заявки та прийняття позитивного рішення Радою ЄС про відкриття з такою державою переговорного процесу². Поняття сусідньої країни зустрічається

---

¹ Правовые проблемы определения и реализации государственного суверенитета на современном этапе [Текст] / под ред. А .К. Сквикова, И. В. Яковюка. — М. : ООО «НИПКЦ Восход-А», 2010. — С. 224.

² Станом на 01.07.2012 р. державами-кандидатами є: Ісландія (з 2010 р.), Колишня Югославська Республіка Македонія (з 2005 р.), Сербія (з 2012 р.) Туреччина (з 2005 р.) та Чорногорія (з 2010 р.). Статус країни-кандидата формально зберігається за Хорватією, яка вже завершила переговорний процес підписанням 09.12.2011 р. Договору про вступ до ЄС. На загальнодержавному референдумі 22.01.2012 р. 66 % її громадян підтримали зовнішньополітичну ініціативу Уряду. У подальшому відбуватиметься процедура

у ст. 8 ДЄС, відповідно до якої Союз розвиває особливі відносини з сусідніми країнами для створення на основі цінностей Союзу простору добробуту та добросусідства, якому притаманні близькі та мирні стосунки на засадах співпраці. Для цього Союз може укладати окремі угоди з відповідними країнами. Ці угоди можуть містити взаємні права та обов'язки, а також можливість здійснення спільних дій.

Правовою основою впливу ЄС на суверенітет країн-кандидатів і держав-сусідів є міжнародні договори. Причому при укладенні міжнародних угод з третіми країнами ЄС широко використовується практика включення до цих угод положень, аналогічних тим, що містяться в установчих договорах або актах інститутів ЄС, що адресуються державам-членам. Цим створюються правові підстави для засвоєння положень, встановлених правом Євросоюзу, внутрішніми правопорядками третіх країн.

В. І. Муравйов у роботі, присвяченій правовим засадам регулювання економічних відносин ЄС з третіми країнами, розробив класифікацію міжнародних угод ЄС, згідно з якою залежно від сфер співпраці, передбачених їх положеннями, ці угоди вчений розподілив на: угоди про економічну співпрацю, торговельні угоди, угоди про торгівлю та співробітництво, угоди про партнерство та співробітництво, угоди про асоціацію¹. При цьому ступінь впливу положень угод на суверенітет третіх країн різниться залежно від рівня співпраці сторін, що визначається вказаними угодами. У контексті нашого дослідження науковий інтерес становлять передусім дві останні категорії угод, що укладаються з державами-кандидатами та країнами-сусідами².

висловлення згоди на це з боку ЄС та його держав-членів, а також самої Хорватії. Відтак прогнозується, що саме ця країна стане 28 членом ЄС. Крім того, статус держав-заявників зберігається за Албанією (з 2009 р.) та Боснією і Герцеговиною (з 2008 р.), що офіційно подали заявки на вступ до ЄС, однак переговорний процес про вступ з якими ще не розпочався.

¹ Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. – К., 2003. – С. 231.

² Це не виключає також укладення ними окремих секторальних угод у соціальній сфері, сфері безпеки, юстиції тощо.

Угоди про асоціацію укладаються у разі визнання держави такою, що спроможна вести переговори про вступ до ЄС¹. Нині вони укладені ЄС з усіма державами-кандидатами та деякими з держав-заявників. Зокрема, 2009 р. укладено Угоду про стабілізацію та асоціацію з Албанією та триває ратифікаційний процес щодо аналогічних угод із Боснією та Герцеговиною. Крім того, нині ведуться переговори про укладення Угоди про асоціацію з Україною, державою-сусідом ЄС на заміну чинній Угоді про партнерство і співробітництво 1994 р.²

Найбільш тісна співпраця в рамках асоціації передбачена Угодою про створення Європейського економічного простору від 02.05.1992 р. (далі — ЄЕП), що фактично відтворює основні положення Договору про ЄС та актив інститутів Союзу, передбачаючи найбільш повне визнання ними норм права ЄС у відповідних сферах. Наголос тут робиться на включенні у національне право держав-учасниць ЄЕП цілих блоків норм права Євросоюзу як шляхом відтворення положень Договору про заснування ЄС в Угоді про створення ЄЕП, так й шляхом відсилки до регламентів та директив ЄС, на які робляться посилання в додатках до Угоди та актах органів асоціації і положення яких стають частинами національних правопорядків асоційованих держав.

---

¹ Термін «асоціація» в міжнародному праві використовують для найменування об'єднань держав, зокрема, з міжнародними організаціями, координаційного характеру, органи яких не мають наднаціональних повноважень. Установчі договори ЄС не передбачають поняття «асоційованого членства», натомість вони включають положення про асоціацію із «заморськими країнами та територіями» та передбачають можливість укладення спеціальних угод про асоціацію з третіми країнами та міжнародними організаціями, що передбачають взаємні права та обов'язки, спільні дії та процедури. У цьому разі йдеться про асоційоване партнерство, що здійснюється через спеціально створені органи та полягає у запровадженні співробітництва сторін у різних галузях (див.: Березовська І. А. Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / І. А. Березовська. — К., 2005. — С. 8, 16).

² Порядком денний асоціації Україна—ЄС для підготовки та сприяння імплементації угоди про асоціацію від 23.11.2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_990

Одним із способів зближення законодавства є введення директив інститутів ЄС у національне законодавство асоційованих країн через посилання на ці акти або їх включення у додатки до Угоди про ЄЕП чи постанови такого органу асоціації, як Спільний комітет. Шляхом імплементації положень таких директив ЄС у національних правопорядках асоційованих країн і здійснюється зближення їх національного права з правом Євросоюзу. Слід зауважити у цьому зв'язку, що такий самий спосіб гармонізації національного законодавства, проте вже у країн-членів, застосовується в Євросоюзі¹.

Як правило, положення угод, які стосуються адаптації національного законодавства асоційованих країн з правом ЄС, мають характер як «твердих» так й «м'яких» зобов'язань сторін залежно від сфер, в яких здійснюється адаптація². Проте визначення самих сфер, як правило, враховує особливий характер відносин з конкретною країною, хоча певні сфери, зокрема, захист права на інтелектуальну власність, законодавство у галузі конкуренції тощо, закріплені у всіх без винятку угодах про асоціацію.

При здійсненні адаптації всі асоційовані держави мають справу з одними та тими самими актами Євросоюзу. На практиці має місце вибірковий підхід, коли для окремих асоційованих країн чи груп таких країн залежно від визначених угодою цілей та сфер співробітництва з усієї маси актів ЄС спеціально відбираються ті, реалізація яких повинна забезпечити виконання сторонами взятих на себе зобов'язань³. Так, для асоційованих країн Центральної та Східної Європи з метою визначення конкретних зобов'язань щодо вступу до Євросоюзу Комісією ЄС у травні 1995 року був прийнятий документ — Біла книга «Під-

---

¹ Prechal S. Directive in European Community Law [Текст]. — Oxford: Oxford University Press, 1995 — P. 289.

² Zemanek K. Is the Term «Soft Law» Convenient. — In Liber Amicorum : Professor Ignaz Seidl — Hohenveldern / Edited by Hafner G., Loible G., Rest A., Sucharia-Behrmann L., Zemanek K. — The Hague 1998. — P. 843–862.

³ Preston C. Poland and EU Membership : Current Issues and Future Prospects [Текст] / C. Preston // Journal of European Integration. — 1998. — V. 21. — № 2. — P. 153.

готовка асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу». Особлива увага в цьому документі приділяється адаптації національного законодавства асоційованих країн до права Євросоюзу, яка розглядається як поширення дії права об'єднання на ці країни. Біла книга являє собою довідник для використання теперішніми та майбутніми асоційованими країнами. Її положення не мають обов'язкового характеру, однак виконують роль путівника на шляху до вступу до ЄС. Що стосується практики реалізації асоційованими країнами Центральної та Східної Європи актів ЄС, включених до Білої книги, то вона зводиться здебільшого до рецепції положень постанов інститутів ЄС.

Адаптація законодавства асоційованих країн до права ЄС має більш обмежений характер ніж та, яка здійснюється в межах ЄЕП, оскільки вона стосується набагато меншої кількості актів європейських інтеграційних організацій, охоплює тільки чітко визначені Європейськими угодами сфери співробітництва. Інша відмінність полягає у тому, що адаптація законодавства країн-учасниць Європейських угод з правом ЄС здійснюється на двох рівнях — на міжнародному та рівні європейських співтовариств. Способи адаптації зводяться, головним чином, до приєднання асоційованих країн до багатосторонніх міжнародних конвенцій у сфері захисту права на інтелектуальну власність та до ухвалення ними нормативних актів, положення яких повинні відповідати діючим у визначеній Європейськими угодами сфері приписам права Євросоюзу.

Виходячи з аналізу досвіду співпраці асоційованих країн з ЄС, В. І. Муравйов виділяє такі основні способи зближення національного права цих країн з правом ЄС. По-перше, це прийняття національних правових актів, які враховують тією чи іншою мірою положення права ЄС. Другий спосіб передбачає приєднання країни — не члена ЄС до міжнародних угод, що є обов'язковими для ЄС та його держав-членів. Третім способом виступає інкорпорація у національне право правових актів ЄС. Ще одним способом є взаємне визнання сторонами діючих у кожній з них стандартів. Нарешті, як спосіб адаптації може ви-

користуватися паралельне ухвалення асоційованими країнами нормативних актів, які є ідентичними або схожими за своїм змістом з актами Євросоюзу¹.

Угоди про партнерство і співробітництво визначають схожі способи зближення національного права відповідних третіх держав з правом ЄС. Йдеться про укладення або приєднання до міжнародних угод, ухвалення національних законів, положення яких відповідають нормам права Союзу, і навіть взаємне визнання сторонами правил іншої сторони у певній галузі. Проте такий процес має переважно односторонній характер, оскільки при його здійсненні йдеться про приведення правових норм, ухвалених третіми країнами, у відповідність до норм права ЄС.

На сьогодні ЄС уклав угоди про партнерство і співробітництво з більшістю інших країн, які входили до складу колишнього СРСР, серед яких є як держави-сусіди, так і держави-партнери ЄС. Зокрема, окрім України такі угоди укладено з Російською Федерацією 24.06.1994 р., Республікою Молдова 28.11.1994 р., Казахстаном 23.01.1995 р., Киргизстаном 09.02.1995 р., Узбекистаном 21.06.1996 р., Вірменією 22.04.1996 р., Азербайджаном 22.04.1996 р., Грузією 22.04.1996 р., Таджикистаном 11.10.2004 р.². При цьому у договорі з Російською Федерацією передбачається створення зони вільної торгівлі, що є характерним для угод про асоціацію.

Угоди ЄС про партнерство і співробітництво та асоціацію можуть включати положення про адаптацію відповідного законодавства країн-нечленів до права Євросоюзу, а основними засобами адаптації є приєднання до угод, сторонами яких є країни-члени ЄС, ухвалення нормативних актів, положення яких відповідають нормам права європейської інтеграційної організації, взаємне визнання чинних у країнах-учасниках угод відповідних

---

¹ Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. – К., 2003. – С. 242.

² Див.: Partnership and Cooperation Agreements (PCAs): Russia, Eastern Europe, the Southern Caucasus and Central Asia // Офіц. сайт Європ. Союзу [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://europa.eu/legislation_summaries/external_relations/relations_with_third_countries/eastern_europe_and_central_asia/r17002_en.htm

стандартів. При цьому варто звернути увагу, що угода про партнерство і співробітництво також вимагає створення правових інструментів, що стосуватимуться різних сфер і не обмежуватимуться лише питаннями митних процедур та торгівлі товарами. Сфера їх дії глибоко проникає у внутрішню політику та законодавство сторін. Так, предметом регулювання Угод про партнерство і співробітництво з Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Таджикистаном та Туркменістаном є також кооперація в напрямках демократії та захисту прав людини. В Угодах із Російською Федерацією та Узбекистаном предметом співпраці окрім усього іншого є запобігання та боротьба з незаконною міграцією, торгівлею наркотиками, відмиванням «брудних» грошей. Для країн це є серйозним випробуванням, оскільки повна імплементація таких угод вимагатиме далекосяжних зусиль з адаптації внутрішнього законодавства в різних напрямках: як у політичній і економічній сфері, так і в питаннях вдосконалення адміністративного управління та судочинства. Неабиякі заходи необхідно здійснити і в напрямку реформування й реструктуризації економіки задля встановлення необхідної довіри між учасниками ринку, а також інституціями, що здійснюють нагляд за їхньою діяльністю.

Значною мірою угоди про асоціацію схожі з угодами про партнерство і співробітництво (це стосується положень про політичний діалог, заснування підприємств, рух робочої сили й капіталу та про співробітництво в економічній, фінансовій та культурній сфері). Водночас відмінності, які є між угодами про асоціацію та угодами про партнерство і співробітництво, обумовлюються передусім питаннями торгівлі, оскільки перші є преференційними угодами, спрямованими на створення зон вільної торгівлі товарами та послугами, і охоплюють практично всі питання торгівлі між сторонами¹.

Якщо угоди про партнерство і співробітництво укладаються з державами, що обирають звичайний формат міждержавної

---

¹ Коментар з питань імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством / за ред. П. Лойд, А. Висоцького, В. Денисова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/02_what_is_uk.pdf

співпраці, то угоди про асоціацію (угоди про стабілізацію та асоціацію) укладаються з метою підготовки до набуття державою членства у Союзі та передбачають більший ступінь самообмеження суверенних прав на користь наддержавного об'єднання. Зокрема, органами співробітництва між державами та ЄС на підставі угод про партнерство і співробітництво приймаються лише рекомендаційні рішення, яка охоплюються поняттям «м'якого права», що за своєю суттю є політичними домовленостями. При цьому у держави залишається чотири можливі варіанти поведінки: а) повністю впровадити рекомендацію, надану ЄС щодо формату співробітництва, на національному рівні та вжити відповідних заходів; б) здійснити часткове впровадження рекомендаційної норми; в) зберегти status quo; г) вдосконалити механізм реалізації чинного законодавства. У разі неврахування або неповного врахування положень рекомендацій, поданих ЄС, держава не буде притягуватися до юридичної відповідальності на відміну від держав-членів ЄС, які зобов'язані імплементувати *aquis communautaire* у власних правопорядках. Вказана обставина може лише створити перешкоди у подальшому процесі інтеграції держави до ЄС.

Водночас в угодах про асоціацію передбачається, що спільні органи можуть наділятися повноваженнями приймати обов'язкові до виконання рішення. Для інституційних механізмів, створюваних у рамках угод про асоціацію, зазвичай використовується структура, в основі якої лежить модель інституцій ЄС, але з обмеженими функціями. Типовим є заснування трьох основних інститутів: Ради асоціації, Комітету асоціації та Міжпарламентського комітету асоціації. Особливістю рад асоціацій є наділення їх повноваженнями приймати юридично обов'язкові для держав рішення. Такою компетенцією не володіє жоден з органів, створюваний відповідно до інших угод ЄС з третіми державами. При цьому рішення рад асоціацій становлять складову частину права ЄС і можуть тлумачитися Судом ЄС¹.

---

¹ Березовська І. А. Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / І. А. Березовська. – К., 2005. – С. 10.

Крім того, на відміну від угод про партнерство і співробітництво, неодмінною економічною основою асоціації з ЄС є створення між Союзом та асоційованою країною зони вільної торгівлі чи митного союзу¹, правовий режим яких впливає на реалізацію державою своїх суверенних повноважень в економічній сфері. Так, зона вільної торгівлі передбачає скасування митних ставок, податків, зборів та кількісних обмежень у взаємній торгівлі промисловими товарами між її учасниками. При цьому за державами зберігається право самостійно здійснювати торговельну політику з третіми державами². Правовий режим зони вільної торгівлі не вимагає перегляду вже існуючих договорів про вільну торгівлю з іншими країнами. Тому країна на власний розсуд може запровадити одночасно кілька зон вільної торгівлі з різними групами країн, у тому числі й ЄС³, однак не порушувати взяті на себе зобов'язання згідно з укладеними договорами про встановлення вказаного торговельного режиму. Натомість митний союз є більш високим рівнем інтеграції та передбачає запровадження певних обмежень у праві реалізації державою суверенних прав у зовнішній торгівлі. Відповідно до правил цього режиму передбачається не лише скасування мит та інших торговельних зборів між його учасниками, а й уніфікація правил зовнішньої торгівлі з третіми державами та запровадження єдиного митного тарифу для всіх його учасників. Членство держави у митному союзі з ЄС виключає одночасну можливість її перебування в інших митних союзах. Таким чином, митний союз

---

¹ Березовська І. А. Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / І. А. Березовська. — К., 2005. — С. 9.

² У більшості випадків умови зони вільної торгівлі поширюються на всі товари, крім сільськогосподарської продукції, оскільки її національний ринок є дуже вразливим та йому важко протистояти тиску конкуренції з боку виробників інших держав. Такі виключення також можуть міститися в договорах про митний союз, зокрема, з Туреччиною та Андоррою.

³ Найбільшою у світі вважається зона вільної торгівлі між ЄС та трьома державами Європейської асоціації вільної торгівлі (Ісландія (єдина серед держав-кандидатів), Ліхтенштейн та Норвегія), відома як Єдиний економічний простір.

обмежує сторони у праві самостійного ведення торговельної політики з третіми державами та вимагає узгодження дій з іншими учасниками об'єднання¹.

Отже, якщо правовою основою впливу ЄС на суверенітет третіх країн є міжнародні угоди (передусім угоди про партнерство і співробітництво та угоди про асоціацію), то основою правових норм, за допомогою яких забезпечується вплив ЄС на суверенітет держав-кандидатів та країн-сусідів, служить *acquis communautaire* («спільний доробок», надбання Співтовариств) — сукупність правових норм та норм рекомендаційного характеру, політичних декларацій, законодавчих ініціатив, що здійснюють регулюючий вплив у правопорядку ЄС². Значення концепції *acquis communautaire* полягає в тому, що вона гарантує гомогенність, цілісність та стабільність правової системи Євросоюзу, оскільки базується на ідеї неможливості зміни його складових частин у процесі співробітництва. Тому у своїх відносинах з третіми країнами, зокрема із країнами-кандидатами та державами-сусідами, ЄС намагається максимально захистити спільнотовий доробок. У зв'язку із зазначеним варто погодитися з В. І Муравйовим, що концепція «спільного доробку», будучи важливим чинником європейської інтеграції, має як внутрішній, так і зовнішній аспекти³. Їй належить роль не тільки правового стриж-

---

¹ Зокрема, до митного союзу ЄС входять окрім його держав-членів Туреччина (єдина серед держав-кандидатів), Андорра, Монако та Сан-Марино.

² Зазначений термін не має відповідника в українській мові і є ширшим, ніж законодавство ЄС, оскільки включає й так зване «м'яке» право (англ. *soft law*). Він має широке використання, однак не має легального визначення в установчих договорах. Глуначення цього поняття було дано ще 29.05.1979 р. Комісією з приводу вступу Греції до європейських співтовариств. Так, вона зазначила, що цей термін вживається в контексті приєднання, коли йдеться про умови, яким повинна відповідати країна-кандидат. Як зазначив Суд ЄС, для держав-кандидатів «увесь *acquis communautaire* повинен бути прийнятий як обов'язковий» (див.: Рішення у справі C-259/95 Європейський Парламент проти Ради (ECR, 1997, р. I-5313, para. 17).

³ Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. — К., 2003. — С. 4.

ня європейської економічної інтеграції, але й створення правової основи, на якій регулюються відносини Євросоюзу з іншими суб'єктами міжнародного права, насамперед з так званими третіми країнами, до яких належить й Україна. Хоча політичний компонент також поступово стає важливою складовою відносин ЄС з третіми країнами, їх основу продовжують становити відносини в економічній сфері.

Особливістю відносин з третіми країнами є сприйняття ними права Євросоюзу, що сприяє залученню останніх до процесів європейської інтеграції. Це здійснюється на основі встановлення договірних відносин з Євросоюзом, які створюють відповідні правові форми інтеграції з ним. Включення країн до процесів європейської інтеграції стає можливим лише шляхом дотримання ними приписів *acquis communautaire*, що вимагає корекції деяких із їхніх суверенних прав. Права та зобов'язання, що охоплюються вказаним поняттям, є обов'язковими до виконання в усіх державах-членах, а також повинні максимально дотримуватися у державах-претендентах на вступ до ЄС на умовах, визначених у процесі переговорів. Зокрема, ст. 49 ДЄС передбачає, що будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, визначені в ст. 2 цього Договору (людська гідність; свобода; демократія; рівність; верховенство права; права людини, зокрема осіб, що належать до меншин¹) та віддана їх поширенню, може подати заявку на вступ до Союзу. Отже, держави, що вирішили обрати євроінтеграційний вектор у своїй зовнішній політиці, повинні дотримуватися вказаних фундаментальних цінностей, що концентровано виражають спільне конституційно-правове надбання держав Західної Європи та є основою функціонування ЄС, оскільки вважаються обов'язковою умовою членства в Союзі і не можуть підлягати будь-якій ревізії.

Однак щодо країн-кандидатів на вступ запроваджені й інші умови, що пов'язано з суттєвою відмінністю держав у політичній,

---

¹ У цій же статті опосередковано вказано ще ряд обов'язкових цінностей (плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність жінок і чоловіків), які характеризують суспільство держав-членів, для яких вказані цінності є спільними.

економічній, соціальній та культурній сфері та бажанням створити однорідне середовище у межах Союзу. Тому під час останніх розширень ЄС були встановлені додаткові критерії, відповідність яким може свідчити про здатність держави виконувати обов'язки держави — члена Союзу. Йдеться насамперед про так звані «Копенгагенські критерії членства», ухвалені Європейською Радою в червні 1993 р.¹ для держав-кандидатів з Центральної та Східної Європи, політичні, правові і соціально-економічні системи яких тривалий час функціонували в умовах принципово іншої ніж ЄС системи координат. Зокрема, такими умовами визнано стабільність інституцій, що гарантують демократію, верховенство права, права людини та повагу і захист меншин (політичний критерій); наявність діючої ринкової економіки, а також здатність протистояти конкурентному тиску й ринковим силам у межах ЄС (економічний критерій); спроможність взяти зобов'язання щодо членства, включаючи відданість цілям політичного, економічного та валютного союзу (критерій спроможності прийняти *acquis communautaire*)².

Мадридська Європейська Рада у грудні 1995 р. вказала також на потребу «створити умови для поступової, гармонійної інтеграції держав-кандидаток, зокрема, через розвиток ринкової економіки, виправлення їхніх адміністративних структур, створення стабільного економічного і валютного середовища». Цього ж року доробок спільноти збагатився Шенгенським *acquis*, основою якого була Конвенція, що імплементує Угоду про поступове скасування перевірок на спільних кордонах від 14.06.1985 р.³.

---

¹ Accession criteria (Copenhagen criteria) // Official Journal of the European Communities [Текст]. — 1993. — Serie L 123. — P. 47.

² Як виняток надаються перехідні періоди, протягом яких нова держава-член звільняється від обов'язку виконувати окремі вимоги *acquis communautaire*. Проте, як вказав Суд ЄС, мета таких винятків може полягати лише в полегшенні адаптації нової держави-члена до вимог чинного права ЄС (див.: Рішення від 28.04.1988 р. у справах 31 і 35/86 «LAISA et CPC Espagne v. Ради» // ECR.— 1988.— P. 2285).

³ Convention implementing the Schengen Agreement of 14 June 1985 between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders // Official Journal. — 2000. — Serie L 239. — P. 0019 — 0062.

Таким чином, країни, що претендують на членство в ЄС повинні вносити зміни до національного законодавства, у тому числі й того, що стосується важливих сфер суверенних повноважень (державної міграційної, економічної, безпекової політики тощо). Це також стосується певною мірою й держав-сусідів, що мають за мету тісну співпрацю з Союзом. У будь-якому разі кожна з вищевказаних груп країн повинна імплементувати у внутрішнє законодавство певну частину *acquis communautaire*. Конкретний зміст «спільнотого доробку» для країн, які бажають укласти з ЄС міжнародні договори про співробітництво, визначається вже під час переговорів щодо укладення таких угод. При цьому самі держави з огляду на принциповість деяких зі своїх національних інтересів можуть висловити певні захисні застереження щодо неможливості сприйняти деякі з положень спільнотого доробку. Тобто конкретний зміст *acquis communautaire* може відрізнятись залежно від підходів ЄС до визначення рівня та мети співробітництва сторін.

Наприклад, при укладенні Угоди про Єдиний економічний простір, метою якої не є підготовка країн-учасниць до членства в Євросоюзі, було передбачене визнання асоційованими країнами 1400 актів ЄС із приблизно 1800, які становлять «спільнотвий доробок», тоді як у рамках відносин асоціації з метою підготовки країн Центральної та Східної Європи до вступу в Євросоюз визначено лише 800 актів, ухвалення яких гарантує виконання асоційованими країнами правових передумов для приєднання до європейської інтеграційної організації¹. Відповідно до чинної Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 р.² передбачається зближення законодавства України із *acquis* ЄС лише у 16 галузях: митне право, законодавство

---

¹ Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Віктор Іванович Муравйов. – К., 2003. – С. 214.

² Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 24. – Ст. 1794.

про компанії, банківське право, бухгалтерський облік компаній і податки, інтелектуальна власність, охорона праці, фінансові послуги, правила конкуренції, державні закупівлі, охорона здоров'я та життя людей, тварин і рослин, навколишнє середовище, захист прав споживачів, непряме оподаткування, технічні правила і стандарти, енергетика, включаючи ядерну, транспорт (ст. 51). Крім того, з метою досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС було прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» 2004 р.¹, складовою якої є Перелік актів законодавства України та *acquis* ЄС у пріоритетних сферах адаптації. Отже, в усіх випадках конкретний зміст «спільнотого доробку», який повинні визнати країни в межах окреслених міжнародними угодами відносин, визначається ЄС.

Як свідчить історичний досвід розвитку Співтовариств та Союзу, обсяг «спільнотого доробку» постійно збільшується та поширюється на нові сфери у зв'язку з розширенням та еволюцією компетенції ЄС. Тому нові кандидати стикаються з більш складними в політичному, економічному та правовому сенсі умовами вступу, а їх державний суверенітет піддається випробуванню.

Обираючи курс на євроінтеграцію, держава завжди стоїть перед фундаментальною проблемою вибору — між готовністю передати чітко окреслені суверенні функції наднаціональним інститутам і можливістю брати участь у розробленні спільної економічної, соціальної, зовнішньої політики та політикою співпраці з ЄС на рівні звичайного міждержавного співробітництва, залучаючись лише до окремих напрямів діяльності Союзу. У будь-якому разі вплив на суверенітет держави здійснюється шляхом прямого санкціонування цього з її боку з урахуванням національних інтересів, незважаючи на політичні бажання ЄС. При цьому слід відмітити, що ЄС у своїх взаєминах з європей-

---

¹ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [Текст] : Закон України від 18.03.2004 р. // Відом. Верхов. Ради. — 2004. — № 29. — Ст. 367.

ськими державами наголошує на пріоритетності політичного виміру процесу інтеграції та налагодженні політичного діалогу між сторонами¹.

Держави, що обирають курс на євроінтеграцію, для реалізації свої стратегічної мети проводять численні політичні, економічні та правові реформи на національному рівні у багатьох сферах суверенних повноважень. Про масштабність заходів, які вживають держави для набуття членства в ЄС, свідчить зокрема приклад Сербії, яка як країна-заявниця на вступ до ЄС повинна реалізувати 2483 пункти 400-сторінкового документа, що стосується переговорного процесу².

У Словацькій Республіці після подання заявки на вступ до ЄС розпочалися масштабні перетворення, що стосувалися практично всіх сегментів правової системи³. Так, з урахуванням *acquis communautaire* були внесені зміни до ст. 78 Конституції країни, що стосувалися правового статусу депутатів, та у розділ II глави VII, що присвячений судовій системі Республіки; прийнято низку нормативних актів, щодо підготовки до участі Республіки в інституціях ЄС⁴; удосконалено законодавство про безпеку та протидію злочинності; оновлено засадничі закони у сфері державної безпеки⁵; розроблено інституційний механізм протидії

---

¹ Хобі Ю. С. Правовий статус держав-кандидатів на вступ до Європейського Союзу: проблематика суверенітету [Текст] / Ю. С. Хобі // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 616.

² Кандидатів на вступ побільшало [Текст] // Євробюлетень. – 2011. – № 1. – С. 17.

³ Копча В. Правова реформа в Словацькій Республіці у зв'язку із вступом до Європейського Союзу: основні напрями [Текст] / В. Копча // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 2. – С. 115; Эштваникова М. Процесс интеграции Словацкой Республики и Чешской Республики в Европейский Союз [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Мариа Эштваникова. – М., 2004. – 175 с.

⁴ 10.07.2003 р. було прийнято закон Словацької Республіки «Про вибори до Європейського парламенту».

⁵ 11.04.2002 р. було прийнято конституційний закон Словацької Республіки «Про безпеку держави в період війни, воєнного стану, надзвичайного й особливого стану»; 04.02.2004 р. – закон Словацької Республіки «Про функціонування Ради Безпеки Словацької Республіки в період миру».

корупції у вищих органах державної влади й організованій злочинності¹; реформовано судову систему².

Успішність процесу євроінтеграції Польщі у 2004 р. була обумовлена прийняттям важливих національних актів: Програми дій з адаптації економіки та правової системи до вимог Європейської угоди 1993 р., Національної стратегії інтеграції 1997 р. та Національної програми приготування Польщі до членства в ЄС 1998 р. Визначальною рисою цих документів була чітка постановка завдань, встановлення відповідальних за їх виконання та визначення джерел фінансування. Як зазначає з цього приводу М. Б. Басараб, добре організований інституційний механізм та конкретність документації, що приймалася, стали визначальними чинниками послідовного просування Польщі до ЄС³.

Одним із найбільш яскравих прикладів безпосереднього впливу ЄС на суверенітет держави-кандидата є євроінтеграційний досвід Хорватії, яка 2005 р. подала заявку на вступ до Союзу, а переговори про приєднання країни позитивно завершилися вже 30.06.2011 р. Країна успішно здійснила низку політико-правових реформ та внесла суттєві зміни до Основного Закону 1990 р.⁴ Перебуваючи ще у статусі країни-кандидата на вступ до ЄС, 2009 р. держава додала до Конституції окремий розділ VIII, присвячений Європейському Союзу⁵. Зокрема, у ст. 145 передбачається, що реалізація прав, що впливають з *acquis communautaire* ЄС, повинна здійснюватися у такий самий спосіб, як і тих, що впливають з національного права. Усі правові акти та рішення інституцій ЄС, що підтримуються Республікою, по-

---

¹ 21.10.2003 р. прийнято закон Словацької Республіки «Про заснування Спеціального суду та Управління спеціальної прокуратури».

² 11.04.2002 р. прийнято закон Словацької Республіки «Про Судову раду».

³ Басараб М. Б. Досвід європейської інтеграції Польщі: перспективи для України [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / М. Б. Басараб. – К., 2004. – С. 8.

⁴ The Constitution of the Republic of Croatia 1990 (consolidated text). – Офіц. сайт Парламенту Республіки Хорватія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=729>

⁵ У конституціях інших держав-кандидатів таких положень не запроваджено.

винні застосовуватися відповідно до *acquis communautaire* ЄС. Суди Республіки зобов'язані захищати права індивідів, що ґрунтуються на *acquis communautaire* ЄС. Органи виконавчої влади, місцевого самоврядування та юридичні особи публічного права зобов'язані безпосередньо застосовувати норми права ЄС. Такі принципіві положення щодо відданості країни Європейському Союзу свідчать про велике бажання країни інтегруватися у це наддержавне об'єднання та практично не зустрічаються в конституціях вже чинних держав-членів.

Х. Гребб зазначає, що процес європеїзації країн, які перебувають на периферії ЄС, має потужний ефект переважно завдяки використанню інститутами Союзу принципу кондиціональності, під яким він розуміє сукупність засобів перетворення правлячих структур, економіки і громадянського суспільства країн-кандидатів відповідно до стандартів Союзу, що вмонтовані в процедуру набуття членства в ЄС¹. Головний зміст моделі кондиціональності полягає у досягненні такого співвідношення витрат і вигоди, у результаті якого внутрішні зміни стають відповіддю країн-кандидатів на матеріальні і соціальні блага, запропоновані ЄС². Потенційно існуючі у зв'язку із членством в ЄС загрози обмеження суверенних прав аж ніяк не зменшує потік бажаючих набути статус держави-члена ЄС. Це свідчить про певну унікальність євроінтеграційного процесу, яка полягає в тому, що держави (навіть ті, які відносно нещодавно отримали реальну незалежність, — Чорногорія, Боснія і Герцеговина та інші) добровільно готові обмежити своє право реалізовувати суверенні права на користь долучення до ЄС.

---

¹ Grabbe Healthier. *Europeanization Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process* [Текст] / Healthier Grabbe Healthier // Featherstone K., Radaelli C. (eds) / *The Politics of Europeanisation*. — Oxford, Oxford University Press, 2003. — P. 309-310.

² Йдеться про фінансову і технічну допомогу, доступ до ринку ЄС, інституційні зв'язки і пропозицію розпочати переговори про вступ (Див.: *Європеїзація и разрешение конфликтов: конкретные исследования европейской периферии* [Текст] / Б. Коппитерс, М. Емерсон, М. Хейссен, Т. Ковзиридзе, Г. Нутчева, Н. Точчи, М. Валь, с коммент. Н. Попеску, Г. Нодиа; пер. с англ. — М. : Весь мир, 2005. — С. 33).

Із цього приводу Р. Болдуїн визначає чотири категорії політичних переваг від реалізації політики європейської інтеграції для держави: 1) міжнародна безпека (інтеграція прискорює економічний розвиток і зменшує розбіжність у рівнях заможності та доходів у різних країнах, що іноді призводить до міжнародних конфліктів); 2) внутрішня стабільність (через утвердження західноєвропейських концепцій, правових норм, демократичних інституцій та перспективи більш швидкого добробуту різних соціальних груп); 3) підтримка демократії і реформ; 4) геостратегічні переваги¹.

Бажання країн долучитися до цього іміджу можна пояснити (спрощено) теорією мотивації А. Маслоу, згідно з якою основними потребами людини (що мотивують ту чи іншу її діяльність) є потреба в забезпеченні фізіологічних потреб (найнижчий рівень мотивації), потреба безпеки, соціального визнання, соціальної участі та саморозвитку (найвищий рівень мотивації)². Саме ці «три кити» образу ЄС (своєрідні концепти — «забезпечення стабільності і безпеки», доступ до «рогу достатку» та «прилучення до еліти») справляють такий вплив на поведінку країн, що бажають приєднатись до ЄС. Ці міфи настільки потужно культивуються як усередині ЄС, так і в державах-кандидатах на вступ, що часто навіть не виникає підозри в їх «нереальності», і вони часто використовуються в дослідженнях (чи твердженнях) як аксіоми.

Європейський Союз здатний впливати на суверенітет країн-сусідів, які розглядають тісну співпрацю з ЄС як досить важливий напрям зовнішньої політики, однак через різні причини не подають заявку щодо членства або щодо готовності до вступу яких Союз не визначився. У зв'язку із цим у межах ЄС реалізується Європейська політика сусідства (далі — ЄПС) — спеціальна політика ЄС, що визначає особливий правовий режим посиленої співпраці ЄС та його сусідами, надає їм можливість

---

¹ Baldwin R. Towards an Integrated Europe [Текст]. — London: Center for Economic Police Research, 1994. — 234 p.

² Маслоу А. Мотивация и личность [Текст] А. Маслоу ; пер. А. М. Татлыбаевой. — СПб. : Евразия, 1999. — С. 41.

брати участь у різних видах діяльності ЄС шляхом тіснішої політичної, економічної, культурної співпраці та взаємодії в галузі безпеки¹. Водночас ЄПС жодним чином не пов'язана з процедурою набуття членства. Вона покликана не допустити виникнення нової лінії розподілу між розширеним Європейським Союзом та його сусідами і надати можливість останнім брати участь у привілейованих відносинах, які будуватимуться на взаємному визнанні спільних (насправді — європейських) цінностей, особливо у сферах верховенства права, належного державного управління, поваги до прав людини, включаючи права меншин, сприяння добросусідським відносинам, а також принципам ринкової економіки та стабільного розвитку. Глибина цих відносин залежить від того, наскільки ефективно втілюватимуться вказані цінності країнами-сусідами. З цією метою передбачається здійснення ЄС щорічно оцінки виконання двосторонніх домовленостей з відповідними державами-сусідами.

Романо Проді свого часу зазначав, що політика добросусідства передбачає, що навколо Європи на Сході і Заході будуть існувати ряд країн, з якими ЄС з часом зможе мати усе спільне — економіку, торгівлю, культуру, тощо — за винятком державних (наднаціональних) інститутів — Європейського парламенту, Європейської Ради, Комісії. Це пов'язано з тим, що Європі потрібні кордони, а тому повинно бути чітке уявлення про те, де європейці хочуть добиватися створення об'єднаної Європи.

Необхідно звернути увагу на те, що Європейський Союз диверсифіковано ставиться до співпраці з різними групами країн-сусідів, проявом чого стало запровадження «Європейсько-Середземноморського партнерства» (ЄСП, Барселонський процес), Процесу стабілізації та асоціації для Балкан, ініціювання «Східного партнерства», що передбачає поглиблену співпрацю з шістьма східними сусідами ЄС (Азербайджаном, Білорусією, Ві-

---

¹ Європейська політика сусідства поширюється на 16 сусідніх країн: Азербайджан, Алжир, Білорусію, Вірменію, Грузію, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Молдову, Марокко, Окуповану Палестинську територію, Сирію, Туніс та Україну.

рменією, Грузією, Молдовою та Україною) з метою створення необхідних умов для прискорення процесу політичного об'єднання й подальшої економічної інтеграції між Європейським Союзом і зацікавленими країнами-партнерами.

Так, у рамках Східного партнерства здійснюється надання підтримки політичним і соціально-економічним реформам у країнах-партнерах, сприяючи їхньому зближенню з Європейським Союзом. Політика Східного партнерства передбачає подальше спрощення візового режиму та поступовий рух до його лібералізації; створення поглиблених зон вільної торгівлі; підтримку процесу адаптації законодавства та зміцнення інституційного механізму відповідних країн; сприяння регіональному розвитку на основі політики регіонального вимірювання ЄС; створення інтегрованої системи управління кордонами; співпрацю у сфері енергетичної безпеки.

При цьому на відміну від усіх інших політик у рамках Східного партнерства індивідуально враховується ситуація в кожній країні та її вибір формату відносин з ЄС. Ступінь же впливу вказаної політики ЄС на суверенітет держав, на які вона поширюється залежить передусім від їхньої особистої зацікавленості у членстві в ЄС, що й обумовлює інтенсивність взаємин з Союзом. Так, Грузія і Молдова однозначно визначилися за вступ до ЄС, а Україна найбільше просунулася у цьому напрямку. Азербайджан, що володіє значними запасами нафти та газу, своїм зовнішньополітичним пріоритетом розглядає лише розвиток економічного співробітництва з ЄС, особливо у сфері енергетики, однак не ставить своєю ціллю вступ до ЄС. Вірменія також розраховує на отримання інвестицій і фінансової допомоги з боку ЄС. Для Білорусі Східне партнерство є можливістю посилити незалежність від Росії і, найголовніше, залучити європейських інвесторів для розвитку економіки. Через масштабні порушення прав людини в Білорусії у 2011 році Європейським Союзом розглядалося питання про призупинення участі країни у цій політиці. Однак із метою збереження європейського впливу рішення про виключення дії вказаної політики щодо країни

так і не було прийняте. Крім того, на якість співпраці з Союзом впливає результативність проведених країною реформ щодо адаптації стандартів ЄС, що передбачає перехід до наступної фази інтеграції після виконання попередньої. Такий індивідуальний підхід дозволяє уникнути гальмування реалізації пропонуєваних програм і проектів, якщо вони не відповідають національним інтересам окремої країни або є несвоєчасними для неї на певному етапі.

Разом із тим слід погодитися з І. В. Яковюком, що вищевказані політики ЄС не передбачають запровадження якісно нового рівня відносин із вказаною міждержавною організацією, а лише спрямовані на поліпшення зв'язків між самими сусідами під наглядом Союзу і відповідно до його вимог, а також забезпечення інтересів самого Союзу у сфері енергетичної безпеки¹. Так, реалізація програми «Східне партнерство», безумовно, сприятиме певним чином наближенню її учасниць до стандартів ЄС, поліпшить взаємодію між ними, проте насправді значно більшу користь від її виконання отримає Європейський Союз².

Серед усіх держав-сусідів ЄС найбільш інтенсивною є співпраця з Україною, яка розглядає набуття членства в Європейському Союзі пріоритетною складовою зовнішньої політики згідно зі ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р.³. Чинною на сьогодні залишається Угода про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. (далі — УПС), яка відповідно до ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України. Це означає, що положення Угоди мають статус національних за-

---

¹ Яковюк І. Особливості впливу наднаціональної організації на державний суверенітет країн-кандидатів та країн-сусідів (на прикладі Європейського Союзу) [Текст] / І. Яковюк // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2010. — № 3. — С. 24.

² Там само. — С. 26.

³ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [Текст] : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2010. — № 40. — Ст. 527.

конів з усіма наслідками щодо їх застосування. Слід, однак, звернути увагу на те, що концепція прямої дії положень міжнародних угод у правопорядку України поки що недостатньо розроблена ні в теоретичному плані, ні в існуючій судовій практиці. Тому питання прямої дії положень УПС в національному порядку України залишається відкритим. Важливо підкреслити, що ніщо в УПС не заважає Україні прийняти в разі необхідності національний правовий акт, який би надав положенням УПС характеру прямої дії у правопорядку України, забезпечивши тим самим можливість закріпленим в УПС положенням первинного права ЄС безпосередньо регулювати відносини суб'єктів національного права України.

З цією метою в країні проводиться низка правових реформ у багатьох сферах суспільних відносин, що охоплюються поняттям суверенних повноважень. Крім того, пріоритетною складовою процесу інтеграції України до ЄС визнано адаптацію її законодавства до законодавства ЄС. Одним із принципів моментів, визначених Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу»¹, є положення про необхідність проведення обов'язкової експертизи «кожного законопроекту, внесеного до Верховної Ради», що за предметом правового регулювання належать до сфер, правовідносини в яких регулюються правом ЄС, на предмет відповідності *acquis communautaire* (розділ IX).

Крім того, відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950², акт, який за предметом правового регулювання належить до сфери, правовідносини в якій регулюються правом ЄС, підлягає опрацюванню з урахуванням *acquis communautaire*. На підтвердження виконання цієї вимоги голо-

---

¹ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [Текст] : Закон України від 18.03.2004 р. // Відом. Верхов. Ради. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

² Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України [Текст] : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 54. – Ст. 2180.

вний розробник готує відповідну довідку, а Міністерство юстиції в рамках правової експертизи здійснює експертизу щодо відповідності проекту акта *acquis communautaire*. Вказаний механізм діє від жовтня 2004 р., коли відповідні зміни було внесено до Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України. У рамках цієї процедури в 2009 р. Міністерством юстиції надано 871 експертний висновок щодо відповідності *acquis communautaire* проектів законів та інших нормативно-правових актів, серед яких: 42 висновки, згідно з якими проекти законів та інших нормативно-правових актів відповідають *acquis communautaire*; 730 висновків, згідно з якими проекти законів та інших нормативно-правових актів не суперечать *acquis communautaire*; 99 висновків, згідно з якими проекти законів та інших нормативно-правових актів не відповідають *acquis communautaire*¹.

Україна досить обережно ставиться до приведення власного законодавства у відповідність до норм права ЄС. Зокрема, передбачається, що нормативно-правові акти, які суперечать *acquis communautaire*, можуть прийматися лише за наявності достатнього обґрунтування необхідності прийняття такого акта і на чітко визначений у самому акті строк. При цьому в жодному нормативному акті, у тому числі УПС, не говориться про необхідність досягнення конкретного ступеня адаптованості національного законодавства, міри його ідентичності правопорядку Союзу.

Варто також звернути увагу на те, що в УПС України, як і в інших подібних угодах, передбачено створення механізму для врегулювання спорів між Україною та ЄС на засадах ст. 96, яким виступає Рада з питань співробітництва. На рівень Ради з питань співробітництва можуть підніматися й скарги фізичних та юридичних осіб, але тільки у випадку, якщо якась зі сторін захоче порушити таке питання під час зустрічі в рамках цього органу. Як свідчить практика стосунків України та Євросоюзу у сучасних

---

¹ Доповідь про стан виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу у 2009 році // Урядовий портал. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3Fart_id=223287414&cat_id=223281453

умовах на цей механізм розв'язання суперечок припадає переважна більшість звернень, що стосуються скарг на порушення положень УПС. При розробці УПС представники ЄС доклали максимум зусиль, щоб її положення не могли тлумачитися сторонами як такі, що мають характер прямої дії. Проте, як вже зазначалось, УПС закріплює низку положень, які відповідають вимогам щодо прямої дії, які були встановлені Судом ЄС. Однак поки що до Суду ЄС не було звернень стосовно відповідності положень УПС цим вимогам.

Досліджуючи вплив ЄС на суверенітет держав-кандидатів і держав сусідів, І. В. Яковюк звертає увагу на особливості опосередкованого впливу ЄС на суверенітет держав-кандидатів та сусідів, що мають невирішені сецесійні конфлікти¹. Це пов'язано з наявністю вимоги, згідно з якою країна не може стати членом ЄС, маючи не врегульовані внутрішні конфлікти². При цьому механізми такого впливу і його наслідки можуть суттєво відрізнятися. Європейський Союз інколи може сприяти вирішенню сецесійного конфлікту, маючи на меті повернення сепаратистського утворення до складу офіційно визнаної держави. Для таких держав, як Боснія і Герцеговина, Грузія, Кіпр, Молдова можливість набуття членства в ЄС розглядається як найбільш дієвий засіб відновлення територіальної цілісності і реалізації державного суверенітету на всій території країни. Однак політика європеїзації, здійснювана Європейським Союзом, може не тільки сприяти відновленню суверенітету, але й перешкоджати його збереженню в країнах із сецесійними конфліктами, про що

---

¹ Яковюк І. Особливості впливу наднаціональної організації на державний суверенітет країн-кандидатів та країн-сусідів (на прикладі Європейського Союзу) [Текст] / І. Яковюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2010. – № 3. – С. 29.

² Міністр закордонних справ Франції Бернар Кушнер, коментуючи прагнення Сербії набути членство в ЄС, нагадав, що в ЄС неможливо вступити, маючи невирішені етнічні конфлікти і релігійну роздробленість (Див.: Франція висула Сербії умову, згідно з якою вона має погодитися на незалежність Косово заради перспективи отримання членства в ЄС // GZT.ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gzt.ru/world/2007/07/12/165459.html>).

свідчить ситуація із Сербією. Так, Європейський Союз послідовно проводив політику не лише підтримання сепаратистських прагнень косовських албанців, але фактично всіляко підтримував вихід Чорногорії зі складу єдиної з Сербією держави. Однією з вимог вступу Сербії до ЄС було вирішення проблеми статусу Косово, що прагнула здобути незалежність. Виконання цієї вимоги фактично означало втрату суверенітету Сербії над частиною своєї території, з якою пов'язаний історичний процес самоідентифікації сербського народу.

Проведений аналіз взаємовідносин ЄС з країнами-кандидатами та державами-сусідами дозволяє дійти висновку, що наднаціональна організація влади здатна здійснювати суттєвий вплив на суверенітет цих категорій держав. Політика ЄС щодо надання членства країнам, з якими він межує, використовується Союзом для забезпечення національних інтересів і безпеки держав-членів і об'єднання в цілому. При цьому така політика ЄС суттєво впливає на зміст і напрями здійснюваних у країнах-кандидатах і державах-сусідах економічної, політичної, адміністративної й правової реформ, а також зовнішньополітичну діяльність. У будь-якому разі вплив на суверенітет держави здійснюється шляхом прямого санкціонування цього з її боку з урахуванням національних інтересів, незважаючи на політичні бажання ЄС.

Розділ 8

Реалізація державного суверенітету в умовах міжурядової інтеграції (на прикладі ради Європи)

Європейську інтеграцію на сучасному етапі зазвичай асоціюють з Європейським Союзом, що пояснюється успіхами останнього в розширенні та поглибленні об'єднаного процесу, а також перетворенням на один із найпотужніших економічних і політичних центрів, який здатний впливати на політику не лише своїх членів, але й держав-сусідів. Однак ЄС являє собою лише одну з можливих форм інтеграції, яка не може вважатися загальноприйнятною саме через її наддержавний характер, що передбачає суттєве самообмеження держав-членів у праві реалізації значного переліку суверенних прав. Альтернативою такої форми є інтеграція на основі міжурядових методів співпраці, що широко використовуються у міждержавному спілкуванні та характерна для «класичних» міжнародних організацій.

Про такі організації свого часу писав ще П. Є. Казанський, зазначаючи, що вони «виходять із договору, не скасовуючи самостійності держав. Міжнародні організації виступають як органи між державами, а не над ними»¹. Відносини держав у таких організаціях характеризуються повною незалежністю, що виключає будь-яку можливість самої організації або однієї держави-члена (у силу принципу суверенної рівності держав) нав'язувати свою волю іншій. Міждержавна організація створюється державами для вирішення певних суспільно значимих колективних проблем

---

¹ Казанский П. Е. Всеобщие административные союзы государств [Текст] / П. Е. Казанский. – Одесса: Тип. Штаба окр., 1897. – С. 512–513.

і повинна цілком підпорядковуватися їхній волі й обслуговувати їхні інтереси, тобто мати прикладний характер. Нормативні приписи або рекомендації державам вважаються проявом суверенної волі держав-членів, вираженої в статуті. Юридичною основою обов'язкових приписів і застосування сили виступає не автономна воля організації, а воля держав-членів, що створили організацію і наділили її певною компетенцією. У той же час держави-члени зобов'язані виконувати положення статуту, оскільки такий обов'язок держави беруть на себе добровільно під час вступу.

Однією з таких організацій, що здійснила глибокий вплив на розвиток не лише європейських, а й інших держав світу, є Рада Європи. Функціонуванню останньої, зокрема створеному в її рамках Європейського суду з прав людини, а також питанням формування її права, особливостям співробітництва її держав-членів у сфері забезпечення прав людини присвячено багато ґрунтовних досліджень¹. Разом із тим питання впливу даного об'єднання на суверенітет держав-членів традиційно залишаєть-

---

¹ Див.: Бенуа-Ромер Ф. Право Совета Европы : на пути к общеевропейскому правовому пространству [Текст] / Ф. Бенуа-Ромер, Х. Клебес; пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2007. – 296 с.; Юбер Д. Десять лет, которые вошли в историю. Совет Европы 1989–1999 гг. [Текст] / Д. Юбер. – М. : МГИМО, 2000. – 256 с.; Глотов С. А. Совет Европы как политико-правовой институт [Текст] / С. А. Глотов. – Краснодар : Право, 1999. – 450 с.; Мармазов В. Є. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми [Текст] / В. Є. Мармазов, І. С. Піляев / відп. ред. Н. І. Ковтун. – К. : Вентурі, 1999. – 400 с.; Мармазов В. Є. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції [Текст] / В. Є. Мармазов, І. С. Піляев. – К. : Юрид. кн., 2000. – 470 с.; Піляев І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі [Текст] / І. С. Піляев. – К. : Вид. дім «Юрид. кн», 2003. – 436 с.; Рада Європи : діяльність і здобутки / за ред. О. Павличенко. – К. : Міжнар. відносини, 1999. – 88 с.; Чиж І. С. Україна в Раді Європи [Текст] / І. С. Чиж. – К. : Парламент. вид-во, 2001. – 382 с.; Піляев І. С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.04 / Ігор Славович Піляев. – К., 2003. – 476 с.; Калашникова Н. В. Образование Совета Европы, его структура и основные направления деятельности [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Наталья Владимировна Калашникова. – Ставрополь, 2004. – 255 с.

ся поза увагою дослідників, що обумовлює актуальність його розгляду.

З моменту свого заснування в 1949 р. Рада Європи відіграє провідну роль у процесах демократизації, захисту прав і свобод людини, забезпечення верховенства права у державах-членах, а також у поширенні основних європейських цінностей — демократії, парламентаризму, плюралізму, поваги до людської гідності, справедливості й соціальної єдності — й на неєвропейські держави. Показово, що хоча Рада Європи є формою багатостороннього співробітництва 47 держав Європи, у її роботі як спостерігачі беруть участь також Ізраїль, Канада, Мексика, Святий Престол (Ватикан), США та Японія, що підкреслює впливовість об'єднання й на інших континентах.

Основна мета Ради Європи окреслювалася ще на підготовчій конференції до підписання Статуту. Представник Великої Британії, Лорд Гледвін, вважав, що Рада повинна стати «інструментом, покликаним передусім тісніше зблизити європейські держави, які багато в чому мають спільну історію і схожі життєві уклади, тобто ті елементи, що інколи називають цивілізацією. Водночас європейські держави мають певні традиції, принципи і стандарти, які в сьогоdnішньому світі все більше ставляться під загрозу. Покликанням нової організації мало стати збереження цих принципів»¹. Такий підхід знайшов відображення у Статуті², де було визначено, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між державами-членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу (п. а ст. 1).

Як бачимо, мета створення Ради Європи сформульована досить лаконічно і водночас абстрактно. При цьому спеціально наголошується: питання, що стосуються національної оборони, не входять до її компетенції (п. d ст. 1). Це пояснювалося не-

---

¹ Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи [Текст]: навч. посіб. — К.: Фенікс, 2007. — С. 27.

² Статут Ради Європи від 05.05.1949 [Текст] // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 26. — Ст. 1733.

бажанням нейтральних держав приєднуватися до військової організації, тоді як інші, приналежні до військового альянсу, не бажали втручання у такі повноваження. Разом із виключенням питань оборонного характеру зі сфери діяльності Ради Європи у результаті так званого брюссельського компромісу відмовилися й від розгляду в рамках Ради Європи будь-яких питань щодо розробки єдиної конституції та обмеження суверенних прав держав з метою створення наддержавного економічного союзу. Отже, економічна інтеграція держав-членів також не визначена за мету цієї організації, хоча й заборони цього напряму діяльності Статут не містить. Аналіз окресленої мети дозволяє зробити висновок про відсутність у засновників Ради Європи амбітних планів щодо міцного об'єднання її членів із суттєвим обмеженням їхніх суверенних прав на користь організації (що було здійснено в рамках Європейських співтовариств, а згодом і Європейського Союзу), що суттєво знижує потенціал її впливу на суверенітет держав-членів.

Мета діяльності Ради Європи досягається за допомогою органів Ради шляхом обговорення питань, що становлять спільний інтерес, укладення угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також у галузі захисту та збереження і подальшого здійснення прав людини і основних свобод (п. 6 ст. 1 Статуту). Отже, сфера діяльності Ради Європи є досить широкою. Такими чином, Рада Європи може залучатися до вирішення будь-яких проблем, що постають перед європейським суспільством. У зв'язку із цим виникає питання про правомірність залучення Ради Європи до розв'язання численних національних проблем держав-членів з огляду на концепцію державного суверенітету та принцип невтручання у внутрішні справи держави.

Сучасне міжнародне право виходить з того, що хоча внутрішньодержавні відносини загалом не є об'єктом міжнародно-правового регулювання, це не означає, що всі питання, пов'язані із правовим регулюванням внутрішньодержавних відносин, перебувають у виключній внутрішній компетенції держави. Якщо

навіть якісь відносини й урегульовані лише внутрішнім правом, то це не означає, що вони лежать у сфері виключної внутрішньої компетенції держави¹.

Протягом другої половини ХХ ст. відбувалося поступове звуження сфери виключної внутрішньої компетенції. Так, донедавна не виникало сумнівів, що проведення виборів до парламентів та органів місцевого самоврядування перебуває у сфері виключної внутрішньої компетенції держави та виключає будь-які форми міжнародного контролю. Однак на сьогодні міжнародна спільнота проявляє зацікавленість у нагляді за процедурою виборів, оскільки прихід до влади уряду на недемократичних засадах може становити загрозу для інших держав світу².

Особливо актуальним є питання про виключну внутрішню компетенцію держави в галузі захисту прав людини. Нині більшість країн світу визнають, що права людини і гарантії їх дотримання не перебувають у виключній компетенції держави. Міжнародна практика йде шляхом осуду випадків масових грубих порушень прав людини. Міжнародно-правові санкції за такі порушення застосовуються незалежно від того, чи відносять держави сферу захисту прав людини до своєї виключної компетенції. У межах Ради Європи створено дієвий контрольний механізм за дотриманням державами-членами зобов'язань із захисту прав людини через Європейський суд з прав людини, Комітет міністрів та Парламентську Асамблею. Таким чином, залучення Ради Європи до розв'язання численних національних проблем загаль-

---

¹ Міжнародне право [Текст] : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 71–72.

² На міжнародному рівні навіть розробляються принципи виборчого процесу. Зокрема, в рамках Ради Європи у 2002 р. було прийнято Кодекс належної практики у виборчих справах; у 2007 р. – Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні та Кодекс належної практики щодо референдумів; у 2009 р. – Кодекс належної практики щодо політичних партій. Див.: Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї, Комітету міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи [Текст] : пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : Логос, 2009. – С. 8–9.

нодержавного значення на сучасному етапі цілком узгоджується зі змістом принципу невтручання у внутрішні справи держави і не створює загрози для її державного суверенітету. Вказаний підхід також є виправданим з огляду на ступінь впливу вказаної організації на держав-членів, принципи побудови її інституційної системи та повноваження її органів, правову природу рішень, що адресуються державам, та правовий статус держав-членів у Раді Європи.

Відправною точкою в процесі оцінювання здатності Ради Європи впливати на державний суверенітет є визначення ролі й призначення організації в процесі функціонування держав-членів і країн-кандидатів. Вважаємо, що на відміну від ЄС, який створювався національними урядами, зацікавленими у використанні можливостей наддержавної форми інтеграції в процесі реалізації своїх ключових функцій, у випадку з Радою Європи більший інтерес у набутті і збереженні членства в ній проявляють не уряди, а громадянське суспільство, яке зацікавлене в функціонуванні механізму контрольних повноваженнях органів Ради Європи за дотриманням національними урядами прав людини і основних свобод, гарантуванні інститутів демократії, верховенства права тощо. Для цього на основі Резолюції (93) 38 про взаємини між Радою Європи та неурядовими організаціями 1997 р.¹ відбувається активна співпраця з громадськими організаціями держав-членів, що виступають «містком» між громадянським суспільством та державою і здатні доносити на міжнародний рівень наявні внутрішні проблеми. Відтак вони суттєво впливають на розвиток європейської правосвідомості та за допомогою вказаного міждержавного об'єднання здатні здійснювати тиск для прийняття власною державою необхідного рішення.

Непоодинокими є випадки використання опозиційними партіями, представленими в національному парламенті, трибуни

---

¹ Committee of Ministers Resolution (93) 38 on relations between the Council of Europe and international non-governmental organizations 15.10.1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc97/EDOC7950.htm>. – Загол. з екрану.

Парламентської Асамблеї РЄ для критики державної влади, що певним чином обмежує свавілля останньої. Отже, по суті сила Ради Європи, яка формально відіграє дорадчу, контрольну та попереджувальну роль у процесі зміцнення демократії держав-членів, полягає не в наявності прямих важелів впливу на державний суверенітет, а в тому, що членство в цій організації є одним з показників приналежності держави до кола демократичних країн і фактично запорукою успіху в міждержавному спілкуванні. Зокрема, членство держави в Раді Європи є неформальною умовою вступу до Європейського Союзу. Слід зазначити, що окремі країни, державно-політичні режими яких не відповідають загальноєвропейським стандартам демократії, можуть ставати об'єктом критики з боку органів Ради Європи та через це вимушені певним чином реалізовувати адресовані їм вимоги, оскільки інакше вони ризикують потрапити до кола країн-ізгоїв¹ та зазнати міжнародної ізоляції, що призведе до неможливості повноцінно використати переваги міждержавного спілкування.

Важливу роль у процесі оцінки впливу міждержавного об'єднання на суверенітет держав-членів і країн-кандидатів відіграє аналіз процедури набуття членства в ньому та тих зобов'язань, які беруть на себе держави після вступу. Слід зазначити, що порівняно з аналогічною процедурою вступу в ЄС у Раді Європи вона є більш спрощеною, що обумовлює обмеженість можливостей організації використовувати її для впливу на країн-кандидатів.

Подання заявки на вступ до Ради Європи передбачає попередню оцінку країною-кандидатом відповідності національних умов критеріям, що вироблені об'єднанням та закріплені як у Статуті, так і в статутних резолюціях, оскільки лише за умов наявності такої відповідності може бути прийняте позитивне рішення органами Ради Європи. Такими умовами вважаються: приналежність до європейської держави, здатність і прагнення

---

¹ Див.: Харкевич А. В. Государства-изгои и международное общество [Текст] / А. В. Харкевич // Асимметрия мировой системы суверенитета: зоны проблемной государственности / под ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой. – М. : МГИМО-Университет, 2011. – С. 48–64.

виконувати основні завдання об'єднання; організація і проведення вільних і демократичних виборів; захист прав людини і основоположних свобод (дана вимога передбачає також ратифікацію Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.¹ (далі — ЄКПЛ) та протоколів до неї, а також інших конвенцій, що укладені державами-членами); демократичний характер національної політичної і конституційної системи; верховенство права. При цьому під час оцінювання залежно від ступеня відповідності держави критеріям вступу Парламентська асамблея Ради Європи може вказати на необхідність проведення додаткових реформ на національному рівні, внесення змін до законодавства, підвищення рівня гарантування окремих прав особи, приєднання до деяких основних конвенцій Ради Європи.

Головну проблему для країн-кандидатів у процесі підготовки до вступу традиційно становить приведення національного законодавства у відповідність до нормативної бази Ради Європи. Слід визнати, що за обсягом ця діяльність істотно поступається зусиллям країн-кандидатів, які адаптують своє законодавство до законодавства ЄС. Крім того, на момент вступу до Ради реалізація даної вимоги в повному обсязі не вимагається. Справедливість такого висновку засвідчує історія вступу до Ради Європи, наприклад, України та Російської Федерації.

Процедура набуття членства України в Раді Європи почалася 14 липня 1992 р. із заяви про намір приєднатися до об'єднання, а вже 16 вересня 1992 р. Україні було надано статус «спеціально запрошеного гостя» в Парламентській Асамблеї, яка 26 вересня 1995 р. ухвалила позитивний Висновок щодо України². При цьому слід зазначити, що у Висновку констатувалася не відповідність України критеріям членства в Раді Європи, а здатність і бажання виконувати обов'язки члена організації, які згідно зі

---

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Текст] // Офіц. вісн. України. — 2006. — № 32. — Ст. 2371.

² Висновок № 190 (1995 р.) Парламентської асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_590.

ст. 3 Статуту полягали в обов'язковому визнанні принципів верховенства права та захисту прав людини і основних свобод всіма особами, які перебувають під її юрисдикцією, а також відвертому та ефективному співробітництві в досягненні мети Ради Європи. У цілому, відповідно до висновків експертів, Парламентська асамблея Ради Європи достатньо оптимістично розглядала перспективи реалізації Україною своїх передвступних зобов'язань¹, у результаті чого 9 листопада 1995 р. із дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти Україна стала 37-ю державою-членом. Зазначимо, що, на відміну від Росії, Висновок не містив вимог, які б обмежували суверенітет України.

Крім того, аналіз стану виконання взятих Україною зобов'язань засвідчує, що попри те, що пройшло шістнадцять років з моменту набуття членства у Раді Європи Україна й досі не виконала низки принципів зобов'язань, що зайвий раз підтверджує висновок про те, що членство в Раді Європи і зобов'язання, які Україна взяла на себе під час вступу, не можуть розглядатися як такі, що якимось чином обмежують її суверенітет.

Дещо інакше склалася ситуація щодо вступу до Ради Європи Російської Федерації. Неодноразово розглядаючи ситуацію у Чечні та вказуючи на порушення прав людини в цьому регіоні, у 1995 р. Парламентська асамблея прийняла рішення про відкладення розгляду питання про надання членства. Разом із тим, незважаючи на відсутність достатніх змін в Чечні, РФ була прийнята до Ради Європи у 1996 р. У Висновку щодо її заявки на вступ від 18.01.1996 р.² вказувалося, що російській правовій сис-

---

¹ Так, передбачалося, що протягом року будуть ухвалені нова Конституція; рамковий документ про правову політику у сфері захисту прав людини; рамковий документ про правову та судову реформи; нові кримінальний, кримінально-процесуальний, цивільний та цивільно-процесуальний кодекси; нові закони про вибори та про політичні партії, а також реформовано органи прокуратури; відповідальність за управління пенітенціарною системою передано Міністерству юстиції, а також здійснено низку інших заходів, передбачених Висновком.

² Russia's application for membership of the Council of Europe: Opinion, 18th of January 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc96/ EDOC7463.htm>.

темі «властиві певні недоліки»¹. Попри це Парламентська асамблея рекомендувала Комітету міністрів запросити Російську Федерацію стати членом Ради Європи, пояснюючи своє рішення тим, що керівництво держави повністю поділяє її бачення і тлумачення зобов'язань, що вона приймає на себе згідно із пунктом 7 Висновку. Зазначимо, що, як і у випадку з Україною, після набуття членства окремі зобов'язання Росія виконала відносно швидко, однак реалізація інших розтягнулася на тривалий час². У 2000 р. Парламентська асамблея знову звернулася до так званої чеченської проблеми та позбавила російську парламентську делегацію права голосу на період з квітня 2000 р. до січня 2001 р. 25 січня 2001 р. Резолюцією № 1241³ повноваження російської делегації були поновлені, хоча моніторинг та вивчення ситуації у Чечні продовжуються.

Враховуючи геополітичні кордони Європи, на даний час лише Білорусь не є членом Ради Європи. Заява цієї держави на вступ була подана ще 12.03.1993 р., майже одночасно із заявами інших

---

¹ Зокрема, зазначалося, що в Росії не були прийняті Кримінальний, Цивільний, Кримінально-процесуальний і Цивільно-процесуальний, Кримінально-виконавчий кодекси; не були розроблені новий закон про прокуратуру, закони про бюро уповноваженого з прав людини, про захист національних меншин, свободу зібрання і свободу віросповідання; не були притягнуті до відповідальності винні у порушенні прав людини у Чечні; не приведені у відповідність до існуючих міжнародних стандартів умови утримання засуджених; керівництво пенітенціарною системою не було передано до компетенції Міністерства юстиції; не були підписані і ратифіковані Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також протоколи до неї.

² Так, Цивільний кодекс приймався по частинах протягом 1994–2006 рр., Цивільно-процесуальний кодекс був прийнятий у 2002 р., а Кримінально-процесуальний – у 2001 р., Закон «Про альтернативну цивільну службу» було прийнято в 2002 р. Умови утримання засуджених досі викликають суттєві нарікання європейських експертів. Відмова від смертної кари відбулася лише у 1997 р., тобто через рік після вступу до Ради Європи (у 1996 р. були помилувані 5 осіб, а страчено – 53) і після попередження про можливість невизнання повноважень парламентської делегації РФ на наступній сесії ПАРЕ.

³ Credentials of the delegation of the Russian Federation: Resolution 1241 (2001) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta01/ERES1241.htm>.

пострадянських держав. Однак у 1997 р. після недемократичних, на думку спостерігачів Ради Європи, виборів для неї було скасовано статус навіть «спеціально запрошеного гостя». Повторне прохання поновити такий статус досі не було задоволене через «невідповідність законодавства про вибори електоральним стандартам Ради Європи, недотримання політичних свобод, відсутність інформаційного плюралізму, а також збереження у Кримінальному кодексі норми про смертну кару»¹. Разом із тим Білорусь має свого представника в Комітеті міністрів, є членом Венеціанської комісії та ратифікувала деякі відкриті конвенції Ради Європи, зокрема Європейську культурну конвенцію 1954 р.², Цивільну конвенцію про боротьбу з корупцією³ тощо.

Окремо слід зупинитися на проблемі політичних зобов'язань, які можуть покладатися на країн-кандидатів і згоду на виконання яких останні висловлюють під час вступу. Слід підкреслити, що зобов'язання даної категорії можуть тлумачитися як такі, що суттєво впливають на суверенітет держави-члена. Так, на Російську Федерацію покладалося зобов'язання, згідно з яким вона повинна була вивести свої війська з Придністров'я; відмовитися від виокремлення серед зарубіжних країн зони особливого впливу («Близьке зарубіжжя»); зняти обмеження на закордонні поїздки осіб, що мають доступ до державної таємниці; суворо дотримуватися положень міжнародного гуманітарного права стосовно збройних конфліктів на власній території; позбавити ФСБ слідчих повноважень; обумовлювати будь-яку політичну або фінансову допомогу уряду Білорусії дотриманням прав людини (вимога, висловлена в 2002 р., тобто вже після набуття членства РФ у РЄ). Вочевидь, вказані вимоги мають не правовий, а саме

---

¹ Білорусь: ПАСЕ готова востановить статус спеціально пригласеного при умови обявлення моратория на смертнующ казнь / Пресс-релиз 504 (2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1463817>.

² Європейська культурна конвенція від 19.12.1954 р. [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 41. – Ст. 2781.

³ Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 9. – Ст. 592.

політичний характер. На момент вступу керівництво Росії не піднімало питання про невідповідність своїм інтересам вказаних вимог, але після вступу перестало розглядати їх як зобов'язання, які підлягають обов'язковій реалізації, мотивуючи свою позицію тим, що вони порушують суверенітет держави.

З цього приводу слід вказати ще на одну проблему, яка виникає у стосунках між Радою Європи і державою-членом, що перебуває під моніторингом через невиконання передвступних зобов'язань. Справа в тому, що стосовно держав-членів, в яких порушуються демократичні стандарти Ради Європи, вже після набуття членства в організації можуть ухвалюватися резолюції ПАРЄ і рекомендації Комітету міністрів, в яких формулюються вимоги до національних урядів. Відповідно, як у випадку із Росією, Рада Європи може намагатися розширити передвступні зобов'язання за рахунок вказаних вимог (слід враховувати, що моніторинг — це все ж таки процедура, що має політичний, а, отже, зазвичай суб'єктивний характер, внаслідок чого її продовження або припинення може бути обумовлене політичними чинниками), обумовлюючи зняття моніторингу з такої держави їх виконанням. Однак ці вимоги навіть за умови їх об'єктивного характеру немає підстав прирівнювати до передвступних зобов'язань країни-кандидата, безмежно розширюючи зміст останніх. Саме тому з метою невинуватого розширення передвступних зобов'язань національний уряд країни, що перебуває під моніторингом, зазвичай прагне узгодити з Радою Європи їх чіткий перелік, виконання якого дає підстави уряду вимагати його припинення.

Слід визнати, що Рада Європи не здатна домогтися реалізації передвступних зобов'язань та інших вимог стосовно членів організації, оскільки не має жорстких важелів впливу на держав-членів і значною мірою залежить від них. Так, Російська Федерація є однією з чотирьох держав, що сплачують найбільшу частку до бюджету організації (близько 10 %). Погроза Росії зменшити розмір фінансування Ради Європи є не останнім чинником, який обумовлює зміст ухвалених щодо неї рішень.

Визначального значення в питанні впливу міждержавного об'єднання на суверенітет держав-членів набуває правова природа його органів та юридична сила їх рішень. Специфіка інституційної системи Ради Європи є принципово відмінною від ЄС, оскільки вона побудована на основі міждержавної моделі інтеграції, що передбачає координацію дій держав-членів, а, отже, має горизонтальний характер. Таким чином, можливості Ради Європи стосовно обмеження суверенних прав своїх членів не такі значні і зводяться переважно до заохочення виконання ними статутних зобов'язань, контролю за виконанням рішень Європейського суду з прав людини, а також надання інформації з питань внутрішнього життя країни в рамках проведення моніторингу і постмоніторингу реалізації статутних зобов'язань. Підкреслимо, що такі заходи, як тимчасове призупинення повноважень національної делегації у Парламентській асамблеї Ради Європи чи виключення з організації слід розглядати як санкції, які, однак, не призводять до обмеження суверенітету держави-члена.

Характеризуючи інституційну систему Ради Європи крізь призму її впливу на державний суверенітет, варто звернути увагу на відносно невисокий рівень представництва держав-членів в організації. Так, Комітет міністрів представлений не главами держав або урядів, а міністрами закордонних справ або їх уповноваженими. До складу Парламентської асамблеї входять депутати національних парламентів, причому як від провладних, так і від опозиційних партій. Глави держав і урядів також не представлені й в інших органах організації. Загалом за більш ніж 60-річну історію Ради Європи проведено всього три саміти на вищому рівні (1993, 1997, 2005 рр.), що було пов'язано з необхідністю ухвалення принципових рішень щодо функціонування організації: про її розширення за рахунок країн «нової демократії»; уточнення завдань Ради Європи, що передбачало корегування умов набуття членства; ухвалення рішення про створення нового єдиного Суду з прав людини і запровадження посади Комісара з прав людини. Зазначимо, що прийняті під час самі-

тів документи були спрямовані на зміцнення державності країн Центральної і Східної Європи, їх незалежності від СРСР (згодом Росії), а тому розглядалися як такі, що сприяли зміцненню їх суверенітету¹. Відсутність в інституційній структурі органу, до складу якого б входили глави держав і/чи урядів, означає, що Раді Європи важко ухвалити рішення, яке було б здатне суттєво обмежити суверенітет її членів або передбачало делегування національними урядами інститутам Ради Європи права реалізації певних суверенних прав. Фактично органи об'єднання, за винятком Європейського суду з прав людини, не можуть самостійно ухвалювати рішення, які б зобов'язували національні уряди до здійснення певних дій.

Ключове місце в інституційній системі об'єднання відводиться Комітету міністрів як керівному розпорядчо-виконавчому органу, уповноваженому виступати та приймати рішення від її імені. Комітет являє собою міжурядовий орган, у рамках якого на рівноправній основі обговорюються національні підходи до вирішення актуальних проблем європейського суспільства, окреслених Статутом, та розробляється і затверджується програма діяльності Ради Європи, включаючи конкретні напрями співробітництва та надання допомоги членам та державам зі статусом «спеціально запрошеного гостя». До повноважень Комітету міністрів належить також ухвалення остаточного рішення стосовно членства нових держав, а також виключення зі складу Ради у разі серйозних порушень державою статутних зобов'язань.

Відповідно до ст. 15 Статуту РЄ до повноважень Комітету міністрів належить ухвалення конвенцій та угод, а також рекомендацій, що адресуються державам-членам. Конвенції та угоди можуть впливати на суверенітет держав-членів шляхом встановлення для них правових зобов'язань, однак лише за

---

¹ Павловский В. «Восточная политика» Совета Европы в конце 1980-х –1990-х гг. / В. Павловский // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2002. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=510&Itemid=53.

умови висловлення ними на це згоди. У зв'язку із зазначеним виникає питання про необхідність ратифікації державами-членами всіх конвенцій, прийнятих у рамках Ради Європи. На нашу думку, формально такого зобов'язання не існує, оскільки у процесі міждержавного співробітництва визначальною є свобода вибору участі або неучасті у таких багатосторонніх договорах. При цьому як виняток можна розглядати Конвенцію 1950 р., яка, на думку Європейського суду з прав людини, встановлює лише мінімальні гарантії прав і свобод людини, дотримання яких є обов'язковим для держав-членів Ради Європи¹. Починаючи від Висновку № 182 щодо заявки на членство Князівства Андорри, підкреслюється, що держави під час приєднання до Ради Європи повинні підписати Конвенцію та впродовж року ратифікувати її².

Конвенція супроводжується протоколами, що мають однакову з нею юридичну силу і доповнюють або змінюють її положення та потребують окремого висловлення згоди на обов'язковість. Однак не всі держави-члени Ради Європи ратифікували чинні протоколи до Конвенції через принциповість змісту прав, закріплених у них. Наприклад, Протокол № 13, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин, на сьогодні не є чинним для Азербайджану, Вірменії, Латвії, Польщі та Російської Федерації³. Це, безумовно, пов'язано з небажанням держав-членів брати на себе додат-

---

¹ Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України [Текст] : навч. посіб. / авт. кол.: М. В. Мазур, С. Р. Тагієв, А. С. Беніцький, В. В. Костицький; відп. ред. В. М. Карпунов. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – С. 163.

² Opinion No. 182 (1994) on the application by the Principality of Andorra for membership of the Council of Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta94/eopil182.htm>.

³ Status of the Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning the abolition of the death penalty in all circumstances [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=187&CM=7&DF=29/01/2012&CL=ENG>

кові зобов'язання і, відповідно, обмежувати певні суверенні права. При цьому дискусійним залишається висновок про те, наскільки добросовісно виконують держави-члени свої зобов'язання у сфері захисту прав людини, оскільки ні у Статуті, ні у Конвенції не закріплено вимоги про неухильну ратифікацію протоколів до Конвенції¹.

У рекомендаціях Комітету міністрів, які приймаються одностайно загальним складом уповноважених представників, визначаються побажання Ради Європи щодо відповідних держав та не містяться юридичні зобов'язання. Однак такі рекомендації мають політичний вплив, оскільки відображають спільну позицію урядів 47 європейських держав, а, отже, ігнорувати їх думку на практиці стає неможливим. Крім того, рекомендації повинні братися до уваги, оскільки Комітет міністрів може звернутися до уряду держави-члена з проханням проінформувати про заходи, вжиті нею щодо таких рекомендацій (ст. 15 b), що потребує аргументованої відповіді. Такий механізм надає можливість Комітету дізнаватися про труднощі, з якими стикаються держави під час реалізації відповідних пропозицій Ради Європи. У свою чергу, держави можуть використовувати такі рекомендації як інструмент для пошуку спільного вирішення існуючих проблем. Таким чином, з аналізу порядку укладення та дії конвенцій, угод та рекомендацій Ради Європи можна зробити висновок про те, що вони не можуть становити загрози обмеження суверенітету держав-членів. При цьому держави-члени Ради Європи безпосередньо санкціонують дію рішень Комітету міністрів у своїх правопорядках.

Комітет міністрів наділений повноваженнями також у сфері контролю за виконанням державами статутних зобов'язань, які вони взяли на себе під час вступу, на основі Декларації про дотримання зобов'язань, взятих на себе державами-членами Ради

---

¹ Разом із тим у 1995 р. у висновку щодо заявки про членство Латвії Парламентська асамблея закликала країну упродовж року ратифікувати всі протоколи до Конвенції і особливо протокол № 6, що забороняв смертну кару.

Європи від 10.11.1994 р.¹. Такий механізм спрямований на здійснення постійного моніторингу за дотриманням державами-членами своїх зобов'язань та передбачає створення Радою Європи необхідних умов і засобів для того, щоб сприяти розвитку її основоположних цінностей². Моніторинг Комітету міністрів має тематичний характер, тобто стосується одночасно всіх держав-членів щодо виконання ними своїх зобов'язань із конкретного напрямку діяльності Ради Європи (свобода слова та інформації, функціонування та захист демократичних інституцій, судової системи тощо). По завершенні готується звіт про стан тематичного моніторингу, який зазвичай має конфіденційний характер і може бути відкритим виключно за рішенням Комітету. Після цього Комітет міністрів здійснює регулярний аналіз вжитих заходів у відповідному напрямі, який підлягав моніторингу, відзначаючи прогрес та вказуючи на додаткові кроки, необхідні для належного виконання державами своїх зобов'язань.

Окрім нагляду за виконанням статутних зобов'язань та зобов'язань, взятих під час вступу, Комітет міністрів може бути наділений повноваженнями здійснювати нагляд за належним дотриманням державами-членами положень відповідних конвенцій, сторонами яких вони є. Відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ч. 2 ст. 46) Комітет міністрів здійснює нагляд за виконанням рішень Європейського суду з прав людини, які набули сили, та виносить резолюцію про виконання відповідного рішення. Разом із тим він не має важелів впливу на держави, які не виконують або неналежним чином виконують рішення Суду. Єдиним дієвим заходом впливу залишається систематична критика держави і, як крайній захід, призупинення членства або виключення зі складу Ради Європи,

---

¹ Declaration on Compliance with Commitments Accepted by Member States of the Council of Europe: Adopted by the Committee of Ministers on 10 November 1994 at its 95th Session [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=525835>

² Демичева З. Б. О процедурах моніторинга Совета Европы [Текст] / З. Б. Демичева // Моск. журн. междунар. права. – 2004. – № 2. – С. 242–247.

що негативно позначиться на авторитеті держави-порушниці. Проте варто погодитися з тим що такі крайні заходи «не видаються вкрай практичним зобов'язанням, оскільки метою процесу є, навпаки, стимулювання держави до змін»¹.

Окрім Комітету міністрів іншим статутним органом Ради Європи є Парламентська асамблея (далі — ПАРЄ), до складу якої входять представники національних парламентів держав-членів Ради Європи. Згідно зі Статутом ПАРЄ обговорює питання, які належать до її компетенції, та надсилає Комітету міністрів свої висновки у формі рекомендацій. Вона може розглядати будь-які проблеми та виносити рекомендації щодо будь-якого питання, яке відповідає меті і компетенції організації. Вона також обговорює будь-яке питання та може виносити рекомендації щодо будь-якого питання, яке Комітет міністрів надсилає їй для підготовки висновку (ст. 23 Статуту).

Згідно з Правилами процедури Парламентська асамблея може приймати такі типи документів, що можуть впливати на суверенітет держав: консультативні висновки, рекомендації і резолюції. Консультативні висновки виражають офіційну позицію ПАРЄ з питань, поставлених перед нею Комітетом міністрів, щодо прийому нових держав-членів, проектів міжнародних договорів тощо. Вони не є юридично обов'язковими, однак беруться до уваги Комітетом міністрів. Рекомендації містять пропозиції, адресовані Комітету міністрів, реалізація яких належить до компетенції урядів держав-членів. Резолюції приймаються за власною ініціативою Асамблеї з питань, віднесених до її компетенції, тобто не за запитом Комітету міністрів. Резолюції також можуть бути адресовані парламентам держав-членів. У цілому ухвалені Асамблеєю політичні документи визначають напрями та принципи діяльності Комітету міністрів, а також опосередковано й національних урядів, парламентів та політичних партій. При цьому стосовно держав-членів такі акти

---

¹ Бенуа-Ромер Ф. Право Ради Європи. Прямуючи до загальноєвропейського простору [Текст] / Ф. Бенуа-Ромер, Г. Клебес / пер. з англ. О. Андрійчук. — К. : К.І.С., 2007. — С. 49.

не можуть породжувати юридичних зобов'язань, проте мають значний політичний вплив на позицію держав-членів, відповідно здатні впливати на суверенні права держави у сферах, суміжних з компетенцією Ради Європи.

Одним з принципових повноважень ПАРЕ є надання висновків до Комітету міністрів стосовно вступу держави, які, однак, не є юридично обов'язковими для останнього, проте часто беруться до уваги. У висновку аргументовано викладається позиція ПАРЕ, а також пропозиція ратифікувати відповідні конвенції Ради Європи, перелік яких залежить від політико-правового становища відповідної держави, а також здійснити низку інституційних, законодавчих та інших реформ. Комітет міністрів також повинен обов'язково проконсультуватися з ПАРЕ, перед тим як прийняти рішення про призупинення членства або виключення держави, яка грубо порушує свої зобов'язання за Статутом Ради Європи.

До повноважень ПАРЕ належать також функції з моніторингу зобов'язань держав-членів, що доповнює моніторинговий механізм Комітету Міністрів. Зокрема, якщо в Комітеті міністрів здійснюється нагляд за дотриманням зобов'язань держав з певного напрямку функціонування Ради Європи, що має загальний для держав характер, то ПАРЕ наглядає за повним спектром зобов'язань конкретної держави. Крім того, з метою удосконалення моніторингового механізму в 1997 р. у складі ПАРЕ почав функціонувати спеціалізований Комітет з питань дотримання державами-членами обов'язків і зобов'язань (Моніторинговий комітет), на який було покладено завдання здійснювати процедуру моніторингу держави-члена у разі неналежного виконання нею своїх статутних зобов'язань¹. Щороку вказаний комітет надає Асамблеї звіт про загальний стан процедур, щодо яких здійснюється моніторинг, а також не менше одного разу на два роки звіт по кожній країні.

---

¹ Resolution 1115 (1997) Setting up of an Assembly committee on the honouring of obligations and commitments by member states of the Council of Europe (Monitoring Committee), 29 January 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta97/ERES1115.htm>

У результаті ПАРЄ може прийняти резолюцію, у якій запропонувати державі шляхи для належного виконання нею статутних зобов'язань, а також подати відповідну рекомендацію для Комітету міністрів. Моніторинг держави триває, доки Асамблея дійде висновку, що всі зобов'язання державою виконані належним чином. Крім того, відповідно до Резолюції 1115 (1997) можливе проведення «постмоніторингового діалогу». Так, після формального закінчення моніторингу держави ПАРЄ проголошує про намір продовжити діалог з керівництвом щодо проблемних питань, які були предметом нагляду, залишаючи за собою право поновити процедуру моніторингу у разі відсутності прогресу у демократичних перетвореннях. Отже, вказаний контрольний механізм повинен спонукати державу вживати заходів, необхідних для припинення порушення нею своїх членських обов'язків, оскільки дія моніторингу дає органам Ради Європи правові і політичні підстави виступати з критикою уряду відповідної країни, що шкодить не лише іміджу правлячої партії, але й завдає удару репутації держави в цілому.

Крім того, держави-члени запровадили практику обміну інформацією при розробці проектів конституцій, законів та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності демократичним цінностям Ради Європи. Формально такого обов'язку у держав немає, однак така превентивна практика є досить позитивною, оскільки захищає держави від негативних висновків, які можуть бути надані щодо неї на стадії моніторингу.

Висновок Моніторингового комітету враховується ПАРЄ, яка відповідно до п. 12 Резолюції 1115 (1997) у разі тривалої відмови від виконання прийнятих на себе зобов'язань або неналежної співпраці з Радою Європи у процесі моніторингу може прийняти резолюцію та/або рекомендацію про відмову у підтвердженні повноважень парламентських делегацій на початку кожної її чергової сесії або скасувати надані повноваження впродовж чергової сесії. У разі ж подальшого невиконання державою своїх статутних обов'язків ПАРЄ на підставі негативного висновку Моніторингового комітету може надіслати рекомендацію Комі-

тетові міністрів із вимогою вжити заходів щодо призупинення членства або виключення відповідної держави зі складу Ради Європи¹.

Поряд зі статутними органами Ради Європи вплив на суверенітет держав-членів здійснюють й інші органи, створені на основі статутних резолюцій. Одним із них є Конгрес місцевих і регіональних влад (далі — КМРВ), діяльність якого спрямована на зміцнення демократичних структур на місцях, особливо в так званих країнах «нової демократії», а також посилення транскордонного і міжрегіонального співробітництва в Європі. Серед найважливіших повноважень КМРВ є здійснення контролю за дотриманням державами-членами принципів і стандартів Ради Європи щодо функціонування місцевих або регіональних органів влади, місцевої і регіональної демократії, зокрема за імплементацією Європейської хартії місцевого самоврядування² та проведенням місцевих (регіональних) виборів.

Якщо до КМРВ надходить інформація про серйозні порушення зазначених принципів, то він має право надсилати групу доповідачів або, у разі необхідності, готує доповідь, присвячу відповідній проблемі. Зібрана і проаналізована ним інформація

---

¹ На практиці процедура виключення жодного разу ще не застосовувалася, оскільки, як випливає з практики функціонування Ради Європи, вона не є достатньо ефективним важелем впливу для припинення порушень державою демократичних цінностей. Попри це показовим прикладом може бути позиція Ради Європи щодо Туреччини. Так, у 1980 р. турецька військова компанія супроводжувалася серйозними фактами порушення прав людини та численними позовами до Європейського суду з прав людини. Звернення ПАРЕ до Комітету міністрів із запитом розпочати процедуру призупинення членства не було задоволено. У результаті ПАРЕ відмовилася визнати турецьку делегацію. У 1983 р. ПАРЕ прийняла Резолюцію щодо ситуації в Туреччині, ще раз звертаючи увагу Комітету міністрів на необхідність застосування процедури призупинення членства. Однак у ході обговорення цієї проблеми ПАРЕ дійшла висновку, що, залишаючи Туреччину у складі Ради Європи, легше впливати на ситуацію в країні та змусити її повернутися на шлях демократичного розвитку та дотримання прав людини.

² Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 [Текст] // Бюл. законодавства і юрид. практики України. — 2002. — № 10. — С. 12.

може бути використана для підготовки періодичних доповідей про становище локальної та регіональної демократії у державах-членах і державах-кандидатах на вступ до Ради Європи. Ця інформація одночасно виступає корисним доповненням до моніторингового механізму за виконанням державами своїх статутних зобов'язань, що діє в рамках Комітету міністрів і ПАРЕ¹. Реалізуючи свої повноваження, КМРВ ухвалює рекомендації, висновки та резолюції, що адресуються статутним органам, однак не є для них обов'язковими. Тому вони можуть здійснювати лише непрямий вплив на суверенітет держав-членів і держав-кандидатів на вступ до Ради Європи.

У роботі моніторингового механізму Ради Європи бере участь також Комісар Ради Європи з прав людини. Він наділений правом аналізувати законодавство та правозастосовну практику держав-членів на предмет відповідності нормам про права людини, що діють у Раді Європи. У результаті Комісар готує висновок про ступінь відповідності, який повідомляється Комітету міністрів, ПАРЕ та відповідним державам. Комісар також сприяє ефективній реалізації державами-членами стандартів у галузі прав людини. При цьому висновки Комісару беруться до уваги статутними органами Ради Європи та можуть сприяти зміні законодавства держав-членів за умови їхньої згоди на це. Такою ж за правовою природою як Комісар Ради Європи з прав людини, є Європейська комісія по боротьбі з расизмом та нетерпимістю.

Окрім вищевказаних органів Ради Європи певний непрямий вплив на суверенітет держав-членів можуть здійснювати спеціалізовані (консультативні) органи, запроваджені частковими угодами Ради Європи. Серед таких органів суттєвий вплив на

---

¹ Условия проведения мониторинга обязательств и обязанностей, взятых на себя государствами-членами Совета Европы при ратификации ими Европейской хартии местного самоуправления: Резолюция 307 (2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=RES\(2010\)307&Language=lanRussian&Ver=original&Site=Congress&BackColorInternet=e0cee1&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=RES(2010)307&Language=lanRussian&Ver=original&Site=Congress&BackColorInternet=e0cee1&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679)

держав-членів, а також деяких інших держав¹ здійснює Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія, далі — Комісія), що була створена як інструмент невідкладних конституційних реформ в умовах демократичних змін та з часом перетворилася на визнаний на міждержавному рівні авторитетний форум для обміну ідеями у правовій сфері.

Комісія не лише сприяє поширенню конституційних стандартів Ради Європи, але й надає державам консультативну допомогу з конституційних питань через розробку рекомендаційних норм. Комісія як експертна організація залучається на добровільних засадах у процеси підготовки та перегляду їх конституцій та найважливіших нормативно-правових актів, наприклад, у галузі виборчого законодавства та законодавства про референдум. Для цього Комісія разом із конституційними судами може утворити змішану конституційно-правову раду з числа членів Комісії та представників судів та їх об'єднань². У рамках моніторингового механізму Комісія також надає висновки на запити Комітету міністрів, ПАРЕ щодо виконання державою своїх зобов'язань із членства в Раді Європи та має право проводити дослідження за власною ініціативою.

Досліджуючи правову природу вказаного консультативного органу Ради Європи, Т. О. Свида зазначає, що «Венеціанська комісія на прохання зацікавленої держави надає допомогу, пораду, здійснює «конституційний ремонт». Вона не нав'язує свою точку зору, але до її думки часто прислухаються при підготовці

---

¹ Станом на 01.07.2012 членами Венеціанської комісії є 58 держав, серед яких усі держави-члени Ради Європи, а також Алжир, Бразилія, Ізраїль, Казахстан, Киргизстан, Корея, Марокко, Мексика, Перу, Туніс, Чилі, а також Білорусь як асоційований член, Аргентина, Канада, США, Уругвай та Японія як держави-спостерігачі. Спеціальний статус партнера по співробітництву надано країнам Південної Африки та Палестинській національній автономії.

² Пересмотренный устав Европейской комиссии за демократию через право: Резолюция Res(2002)3, принята Комитетом министров 21 февраля 2002 года на 784-м заседании Постоянных представителей Министров [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.venice.coe.int/site/main/Statute_RUS.asp

остаточного тексту документа, щодо якого вона підготувала висновок. Комісія практикує обмін думками, а не повчання»¹. Вказане обумовлює правову природу її висновків, що не є юридично обов'язковими, що суттєво знижує можливість їх впливу на законодавство держав-членів. Однак на практиці в інтересах здійснення демократичних трансформацій держави часто виявляють готовність обмежити частину суверенних повноважень щодо можливості впливу Ради Європи на розвиток національного законодавства².

Ще однією установою, що функціонує при Раді Європи та суттєво впливає на суверенітет держав-членів, є Європейський суд з прав людини (далі — ЄСПЛ), що був запроваджений Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Не звертаючись до характеристики організаційно-правових заasad та компетенції ЄСПЛ (що виходить за предмет цього дослідження), у контексті впливу на суверенітет держав варто звернути увагу, що юрисдикція Суду, попри свою унікальність, має

---

¹ Свіда Т. О. Міжнародно-правове співробітництво держав у рамках Європейської Комісії «За демократію через право» [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Тетяна Олександрівна Свіда. — Х., 2009. — С. 101.

² Венеціанська комісія здійснила суттєвий вплив на розвиток конституційного законодавства України. Яскравим прикладом є залучення Комісії у процес розробки Конституції України 1996 р., остаточна редакція якої була прийнята з урахуванням зауважень та рекомендацій Комісії. Члени Комісії надали негативний висновок щодо попереднього проекту Конституції, що був підготовлений у 1995 р., у результаті чого його було переглянуто. Згодом на запит ПАРЕ Комісія повинна була надати висновок щодо відповідності остаточної редакції Конституції України нормам права Ради Європи. У висновку щодо нового проекту Основного Закону Комісія зазначила, що «на відміну від попередніх проектів він є суттєвим кроком уперед. Проте деякі аспекти цього документа, такі як статус Автономної Республіки Крим, захист юридичних осіб, застосування смертної кари, гарантії соціальних прав і президентські повноваження, ще повинні бути уточнені». На підставі проведеного аналізу Комісія зазначила, що у такому варіанті була врахована значна частина зауважень, що висловлювалися протягом усього часу опрацювання тексту Конституції. Див.: Opinion on the Draft Constitution of Ukraine: text approved by the Constitutional Commission on 11 March 1996 (CDL (96) 15) adopted at the 27th Meeting of the Venice Commission on 17-18 May 1966 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/docs/1996/CDL\(1996\)020-e.asp?MenuL=RUS](http://www.venice.coe.int/docs/1996/CDL(1996)020-e.asp?MenuL=RUS).

субсидіарний характер та обмежується тлумаченням і застосуванням саме Конвенції, а не внутрішнього законодавства її держав-учасниць. Субсидіарність юрисдикції означає, що діяльність ЄСПЛ створює лише додаткові гарантії прав і свобод людини, тому що захист цих прав є передусім обов'язком і завданням самих держав-учасниць, що впливає зі змісту ст. 1 Конвенції. Свого часу суддя Дж. Соресен зазначав, що повноваження Суду є «субсидіарними за часом і за обсягом відносно діяльності компетентних національних органів влади. Завдання органів Конвенції — спрямовувати й сприяти національним правовим інститутам для того, щоб держави-учасниці Конвенції могли гарантувати необхідну міру захисту прав людини через власні правові інститути й процедури»¹.

Таким чином, ЄСПЛ не є черговою інстанцією, що доповнює інституційну систему національних судових органів. Він не може переглянути або скасувати рішення національного суду, нормативний чи індивідуальний акт виконавчої влади або закону, що залишається суверенним правом держави. Його завданням є лише здійснення «європейського контролю» за дотриманням державами-учасницями положень Конвенції. На думку першого судді ЄСПЛ від Росії В. О. Туманова, «європейський контроль» — це один з найважливіших понятійних інструментів Суду, який було утворено з метою «забезпечення виконання зобов'язань, узятих на себе Високими Договірними Сторонами... Відносно принципу субсидіарності «європейський контроль» — немовби зворотна сторона медалі»².

Вирішуючи питання про наявність чи відсутність порушення гарантованих Конвенцією прав і свобод, Суд може давати оцінку діям (бездіяльності) національних органів влади або національному законодавству щодо їх відповідності Конвенції, при цьому Суд постійно підкреслює, що він не дає ніяких обов'язкових вказівок державам-відповідачам стосовно їхньої законодавчої або судової діяльності; способу виправлення ситуації, що спричини-

---

¹ Туманов В. А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности [Текст] / В. А. Туманов. — М. : Изд-во НОРМА, 2001. — С. 19.

² Там само. — С. 22.

ла порушення Конвенції, оскільки це є прерогативою відповідної держави¹.

Відтак ЄСПЛ, не будучи за своєю природою наднаціональним судовим органом, не здійснює перегляду або скасування рішень національних судів та органів державної влади та не може зобов'язати їх до здійснення таких дій, разом із тим прийняття рішень Судом все частіше призводить до перегляду законодавства та практики його застосування органами державної влади держав-учасниць Конвенції. Це пов'язано із тим, що на стадії виконання рішення, в якому Суд установив порушення положень Конвенції, держави з метою поновлення порушених прав заявника та попередження аналогічних порушень прав інших осіб визначають перелік індивідуальних і загальних заходів, необхідних для належного виконання рішення, нерідко скасовуючи акт або рішення, що суперечить нормам Конвенції. Таким чином, вжиті державою заходи із виконання рішень ЄСПЛ можна розглядати як форму впливу на внутрішній правопорядок держав-членів.

У кожному конкретному випадку держави самостійно визначають, яких дій, спрямованих на реалізацію рішення, необхідно вжити для його найбільш повного виконання та які органи державної влади повинні здійснити відповідні дії. Зокрема, відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»² виконання рішення ЄСПЛ в Україні передбачає виплату стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру, а також вжиття заходів загального характеру. Заходи індивідуального характеру стосуються безпосередньо жертви порушення та можуть передбачати виплату відшкодування, а також відновлення настільки,

---

¹ Яскравим прикладом такої практики є Рішення в справі «Соціалістична партія та інші проти Туреччини» від 25 травня 1998 р. , в якому Суд, з одного боку, визнав рішення Конституційного суду Туреччини від 10 липня 1992 р. про розпуск Соціалістичної партії таким, що порушує ст. 11 Конвенції («Свобода зібрань та об'єднання»), але, з другого боку, відмовився задовольняти клопотання заявників про його анулювання.

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Текст] : Закон України № 3477-IV від 23.02.2006 // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*), зокрема, повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі або повторного розгляду справи адміністративним органом; вжиття інших заходів, передбачених у Рішенні (ст. 10 Закону). Заходи загального характеру вживаються з метою усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, спрямовані на усунення зазначеної в Рішенні системної проблеми та її першопричини. Такі заходи передбачають внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; адміністративної практики; забезпечення юридичної експертизи законопроектів тощо (ст. 13 Закону).

Відсутність наддержавних повноважень у ЄСПЛ знижує ступінь його впливу на суверенні повноваження держав-членів у галузі прав людини, на відміну від судових інституцій ЄС. Проте такий вплив все ж таки відбувається завдяки авторитету вказаної судової інстанції та «добрій волі» держав-членів Ради Європи добровільно виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами (ч. 1 ст. 46 Конвенції). Крім того, з метою забезпечення належного виконання вказаних рішень Комітет міністрів Ради Європи уповноважений здійснювати нагляд за їх виконанням (ч. 2 ст. 46 Конвенції). Для цього Комітет міністрів має право звертатися до держави-відповідача із запитом про вжиті нею заходи із виконання рішення, а в разі неотримання відповіді повторно звертатися із запитом кожні 6 місяців. Ця процедура може тривати досить довго, однак «такий м'який, дипломатичний, наполегливий пресинг завжди давав свій результат»¹. У разі ж тривалого невиконання рішень ЄСПЛ такі дії можуть кваліфікуватися як порушення державою своїх статутних зобов'язань, а відтак призводити до застосування до неї згідно із ст. 8 Статуту Ради Європи санкцій у вигляді призупинення або припинення членства.

Дотримуючись у своїй діяльності принципу правової визначеності (прецеденту) під час розгляду скарг та здійснюючи тлу-

---

¹ Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы [Текст] / М. Л. Энтин. – М. : Изд-во МНИМП, 1997. – С. 193.

мачення Конвенції, Суд намагається викласти власні правові позиції щодо змісту конкретних конвенційних прав. Наявність правових позицій Суду відображає загальну мету Конвенції — сформувати єдині мінімальні стандарти забезпечення і захисту прав людини, однакові у всіх державах-учасниках¹. Відтак правові позиції ЄСПЛ виконують функцію дороговказу та визначають, як можуть бути розглянуті аналогічні справи у майбутньому як щодо цієї держави, так і інших держав. Орієнтуючись на підхід Суду до змісту конкретних прав, що захищаються Конвенцією, держави приймають законодавчі акти або змінюють чинні, щоб у подальшому не притягуватися до відповідальності Судом². Та-

---

¹ Деменева А. В. Юридические последствия постановлений Европейского суда по правам человека для Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / А. В. Деменева. — М., 2010. — С. 8.

² У зв'язку із цим Конституційний суд Іспанії у рішенні від 25 жовтня 1993 р. вказав, що вся практика Європейського суду з прав людини є критерієм тлумачення конституційних норм щодо захисту основних прав і прямо застосовується у правовій системі Іспанії. Касаційний суд Франції та її Державна Рада співвідносять закон, який вони мають застосовувати, з нормами Конвенції та практикою Суду і у разі наявності колізії скасовують суперечливий закон. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та [усю] практику Суду як джерело права. Міністерство юстиції України здійснює юридичну експертизу всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, на відповідність Конвенції. Нездійснення перевірки або наявність висновку про невідповідність підзаконного акта вимогам Конвенції є підставою для відмови в державній реєстрації відповідного підзаконного акта. Міністерство юстиції України забезпечує постійну та з розумною періодичністю перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду, за результатами чого Кабінету Міністрів України подаються пропозиції щодо внесення змін до чинних законів та підзаконних актів з метою приведення їх у відповідність до вимог Конвенції та відповідної практики Суду (ст. 19 Закону). Крім того, саме з огляду на практику Європейського суду з прав людини були внесені зміни до Конституції Ірландії (у 1992 р. ст. 40.3.3 Конституції Ірландії було змінено прийнятою 14 поправкою, що сприяла отриманню доступу до інформації про лікарні за кордоном, які практикують аборти на законних підставах) та Австрії (внесення до Федеральної конституції Австрії 1929 р. поправок від 29 листопада 1988 р. дозволило заснувати незалежні адміністративні суди, які почали свою роботу з 1 січня 1991 року. Це усунуло основні проблеми, на які вказав Суд у своїх рішеннях щодо Австрії). Таких прикладів можна навести ще багато.

ким чином, незважаючи на закріплення у Конвенції обов'язку щодо усунення порушення прав людини лише державою-відповідачем у конкретній справі, інші держави учасниці враховують правові позиції Суду у своєму законодавстві та у багатьох випадках проводять законодавчі, адміністративні та інші реформи з метою недопущення в подальшому аналогічних порушень конвенційних норм. У цьому й полягає хоча і опосередкований, проте дієвий результат впливу діяльності Суду на суверенні права держав у галузі прав людини.

Як бачимо, практика Європейського суду з прав людини може здійснювати суттєвий вплив на законодавство і правозастосовну діяльність держав-членів Ради Європи, що припускаються порушень прав, гарантованих Конвенцією. Проте в силу специфіки правової природи цього Суду, механізм такого впливу суттєво відрізняється від того, що існує в ЄС, або в межах держави, коли йдеться про діяльність її конституційних та вищих судових органів.

Розділ 9

Проблеми реалізації державного суверенітету в економічній та фінансовій сферах в умовах глобалізації і регіональної інтеграції

В епоху середньовіччя держава володіла обмеженим суверенітетом, оскільки була пов'язана договірними відносинами васалітету-сюзеренітету, які допускали розірвання договору між сюзереном і васалом з подальшим підпорядкуванням останнього іншому господарю. Фактично король-суверен був суттєво обмежений у своїй владі, оскільки не міг безпосередньо здійснювати її над всіма своїми підданими. Існування своєрідного «фільтру» з духовних і світських феодалів між королем і підданими змушувало його вдаватися до своєрідного торгу: в обмін на виконання феодалами своїх військових і економічних обов'язків король мав забезпечувати належне виконання функції із забезпечення правосуддя, підтримання правопорядку і зовнішньої безпеки. Реально діюча практика соціального контракту між королем-сувереном і його васалами фактично переводила їх відносини у приватноправову сферу.

В умовах феодальної роздробленості Європи на численні держави, розмежовані кордонами, митними бар'єрами, грошовими одиницями тощо, створення регіонального ринку було завданням складним. Ринкове господарство, яке прийшло на зміну натуральному, не могло співіснувати з феодальною роздробленістю і зрештою її перемогло і національний ринок став основою процесу становлення національних централізованих держав.

Утвердження в XVI ст. національної держави і централізація влади в ній сприяли тому, що суверенітет почав здійснюватися в повному обсязі, це, у свою чергу, унеможливило конкуренцію між владними центрами різного рівня і позбавило підданих альтернативи вибору. Відмова від договірних відносин привела до того, що економічні обов'язки монарха втратили приватноправовий характер, оскільки перейшли у сферу публічно-правового регулювання.

В епоху Нового часу відбувається остаточне становлення національної держави як держави конституційно-правового типу. Це означає, що вона стає формою самовизначення і організації суверенної влади конкретної нації на певній території. Характеристика держави як суверенної передбачає існування в ній абсолютного владного центру, який домінує над усіма іншими осередками влади всередині країни, що передусім проявляється в здатності приймати обов'язкові для виконання рішення та легально застосовувати примус, та є незалежним у процесі прийняття рішень від влади інших держав. Такий підхід до тлумачення державного суверенітету, який прийнято іменувати Вестфальським, передбачає існування внутрішньо однорідних, непроникних і не змішуваних політико-територіальних просторів — держав. Однак стрімкий розвиток процесів глобалізації і регіональної інтеграції, які визначають специфіку державного-правового розвитку у другій половині XX ст., поставив на порядок денний перед політиками і науковцями проблему пошуку нових підходів до тлумачення усталеної категорії.

Теза про те, що держава відіграє важливу роль у функціонуванні ринкової економіки, а тому немає підстав чекати зниження її впливу на розвиток економічних відносин, у середині XX ст. обґрунтована теоретично і підтверджена на практиці такими аргументами: недосконалість ринкових механізмів; необхідність встановлення державою правових та інституційних рамок функціонування ринку; потреба в забезпеченні макростабільності та здорової конкуренції; антимонопольна діяльність держави; проведення політики загального добробуту тощо. Однак інтернаці-

оналізація економічних зв'язків, яка спонукала до формування міжнародного і регіональних ринків, посилення впливу транснаціональних корпорацій, утвердження панування наддержавних структур, обумовила суттєву зміну ролі держави в реалізації економічної політики.

Справа в тому, що вказані процеси сприяли формуванню глобального фінансового капіталу, який здатний виступати потужним каталізатором як позитивних, так і негативних змін у сфері економічних відносин. Формування глобального економічного простору базується на основоположних принципах вільного переміщення капіталів, товарів, послуг і осіб, які в другій половині ХХ ст. починають нормативно закріплюватися як на конституційному і законодавчому рівні, так і на рівні законодавства регіональних інтеграційних об'єднань (наприклад, установчі договори Європейського Союзу (статті 45–66 Договору про функціонування ЄС)¹, Договір про заснування Євразійського економічного співтовариства (ст. 20)², Угода про формування Єдиного економічного простору (ст. 2)³ тощо).

Зрозуміло, що запровадження і реалізація вказаних принципів зумовлена об'єктивними потребами розвитку як національної, так і регіональної та світової економіки. Проте не менш очевидним є той факт, що коли дія вказаних принципів

---

¹ Договор о функционировании Европейского Союза [Текст] // Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М. : ИНФРА-М, 2008 – С. 231–241.

² Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/ekonomika_i_pravo/EVRAZISKOE_EKONOMICHESKOE_SOBSHCHESTVO_EVRAZES.html; Право и межгосударственные объединения [Текст] / под общ ред. В. Г. Вишнякова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 457–467, 513–533; Барков, А. В. Проблемы гармонизации в Евразийском экономическом сообществе [Текст] / А. В. Барков // Журнал российского права. – 2003 – № 8.

³ Соглашение о формировании Единого экономического пространства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2003/09/52478.shtml>; Концепция формирования Единого экономического пространства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sng.allbusiness.ru/BPravo/DocumShow_DocumID_92193.html

у сфері конституційно-правового регулювання сприяє забезпеченню єдності економічного простору держави, а отже, забезпеченню державного суверенітету, то їх активне використання в міжнародно-правовому регулюванні не дає підстав для однозначно позитивної оцінки¹. Новітній історії відомі численні приклади, коли в епоху електронних котирувань майже миттєвий розвал однієї біржі здатний породити ланцюгову реакцію, внаслідок якої суттєвих проблем зазнають більшість національних і світова економіка², а фінансова криза лише в одній, але такій могутній економіці, як США, у лічені місяці може обернутися всесвітньою економічною і фінансовою кризою, яка швидко перетворюється на соціальну, а зрештою і на політичну.

Враховуючи викладене, слід зазначити, що в умовах глобалізації фінансових ринків особливої актуальності набуває проблема забезпечення державного суверенітету, зокрема таких його складових, як «економічний» та «фінансовий» суверенітет. Поява вказаних категорій стала реакцією на процес інтернаціоналізації економіки і фінансів. Відповідно в умовах глобалізації у науковій літературі все частіше стали з'являтися публікації і монографічні дослідження, присвячені цій проблематиці³. Слід

---

¹ Яковюк, І. В. До питання про економічний суверенітет держави в умовах глобалізації [Текст] / І. В. Яковюк // Проблеми правового забезпечення економічної політики держави на сучасному етапі: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 11 груд., 2009 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2009. – С. 32.

² Богомолов, О. Т. Экономическая глобализация и кризис мирового хозяйственного порядка [Текст] / О. Т. Богомолов, А. Д. Некипелов // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев (рук. автор. кол.). – М.: Альпина Паблишер, 2003. – С. 115, 121–123; Морозова, Л. А. Влияние глобализации на функции государства [Текст] / Л. А. Морозова // Государство и право. – 2006. – № 6. – С. 103; Костицкий, В. Экономічний патріотизм як складова національної ідеї в умовах глобалізації [Текст] / В. Костицкий // Право України. – 2006. – № 12. – С. 6.

³ Ершов, М. В. Экономический суверенитет России в глобальной экономике [Текст] / М. В. Ершов. – М. : Экономика, 2005. – 280 с.; Избулатов, Х. Х. Экономический суверенитет России в условиях нового

зазначити, що визначення змісту категорій «економічний» і «фінансовий» суверенітет має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення, оскільки від його вирішення залежить відповідь на питання: чи буде Україна володіти правом прийняття остаточного рішення з проблем, що стосуються долі національної економіки, визначення пріоритетів її розвитку, чи такі рішення будуть прийматися іншими, а Україна перетвориться на своєрідний транснаціональний економічний простір, що забезпечуватиме інших ресурсами?¹

Якщо категорії державний, народний, національний суверенітет є усталеними категоріями, з приводу змісту і співвідношення яких в юридичній науці в цілому досягнуто консенсусу, то зміст таких категорій, як «економічний»², «податковий»

геополитического порядка: юридические формы реализации [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Х. Х. Избулатов. – Ростов н/Д, 2007. – 27 с.; Блищенко, И. П. Понятие экономического суверенитета государства [Текст] / И. П. Блищенко, Ж. Дориа // Правоведение. – 2000. – № 1. – С. 200–217; Задахайло, Д. В. Забезпечення економічного суверенітету держави як функція правового господарського порядку [Текст] / Д. В. Задахайло // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. / редкол. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х., 2009. – С. 23–26; Фархутдинов, И. З. Иностранные инвестиции: вызов экономическому суверенитету [Текст] / И. З. Фархутдинов // Моск. журн. междунар. права. – 2008. – № 3. – С. 5–20; Фархутдинов, И. З. Экономический суверенитет государства в условиях глобализации [Текст] / И. З. Фархутдинов // Право и безопасность. – 2008. – № 3 (28) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dpr.ru/pravo/pravo_24_12.htm; Грачев В. С. Правовые средства обеспечения экономического суверенитета современного государства [Текст] / В. С. Грачев, К. Н. Серов // История государства и права. – М. : Юрист, 2007. – № 8. – С. 4–5.

¹ Байдін, Ю. В. Економічний суверенітет держави: проблеми визначення змісту [Текст] / Ю. В. Байдін // Декларація про державний суверенітет України – передумова її незалежності та демократичного розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 16 червн. 2010 р. / редкол. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 100.

² Мочерний, С. Национальный и экономический суверенитет страны [Текст] / С. Мочерний // Экономика Украины. – 2005. – № 10. – С. 4–13.

(«фіскальний»)¹, валютний², «інформаційний»³ суверенітет і їх співвідношення з державним суверенітетом залишається невідзначеним.

Дослідження змісту найбільш поширеного з вказаних термінів поняття «економічний суверенітет» передбачає вивчення історії його виникнення і сфери поширення. Аналіз публікацій,

---

¹ Конституційний Суд РФ, який у 1996 р. вказав на наявність певного фіскального суверенітету держави, у подальшому неодноразово використовував даний термін, не розкриваючи його зміст (Постановление Конституционного Суда РФ от 17 декабря 1996 г. № 20-П // Вестн. Конституц. Суда РФ. – 1996. – № 5; Постановление Конституционного Суда РФ от 12.10.1998 г. № 24-П // Вестн. Конституц. Суда РФ. – 1999. – № 1; Определение Конституционного Суда РФ от 21.12.1998 № 190-О // Вестн. Конституц. Суда РФ. – 1999. – № 2; див. також: Ларютина, И. А. Международное налоговое право [Текст] / И. А. Ларютина // Моск. журн. междунар. права. – 2001. – № 4. – С. 94–116). Х.Х. Избулатов вважає, що юрисдикція держави в сфері оподаткування і митних зборів та платежів є синонімом поняття «фіскальний суверенітет» і означає невід'ємне, юридично не обмежене право державних інститутів встановлювати податки, збори і платежі в межах її території. Избулатов, Х. Х. Экономический суверенитет России в условиях нового геополитического порядка: юридические формы реализации [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Х. Х. Избулатов. – Ростов н/Д, 2007. – 27 с.;

² Юрьева, Н. П. Национальный экономический суверенитет в условиях глобализации [Текст] : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.01 / Надежда Петровна Юрьева. – М., 2009. – 189 с.;

³ Із вказаних категорій лише з приводу змісту інформаційного суверенітету вітчизняний законодавець висловив більш-менш чітку позицію. Закон України «Про національну програму інформатизації» визначає інформаційний суверенітет держави як її здатність контролювати і регулювати потоки інформації за межами кордонів держави з метою дотримання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки. Деяко з інших позицій розкривають поняття інформаційного суверенітету Закон України «Про інформацію» та Закон України «Про науково-технічну інформацію», якими передбачається, що основою інформаційного суверенітету є національні інформаційні ресурси. У статті 2 проекту Закону України «Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України» інформаційний суверенітет визначено як «право держави на формування і здійснення національної інформаційної політики відповідно до Конституції і законодавства України, міжнародного права в національному інформаційному просторі України». У Законі України «Про основи національної безпеки України» також згадується інформаційний суверенітет, але зміст його не розкривається.

присвячених цій проблематиці, дає підстави зробити висновок, що вказаний термін первісно виникає і широко використовується в економічній науці¹. Протягом останніх двадцяти років на пострадянському просторі було підготовлено низку монографічних досліджень з проблем економіки, предметом або окремим аспектом предмета в яких виступає економічний суверенітет. Окремі положення вказаних робіт мають досить неоднозначний характер. Це пов'язано з тим, що їх автори, обговорюючи питання про правові аспекти інституційних форм економічного суверенітету, юридичні форми його реалізації, правові механізми захисту економічного суверенітету тощо, використовують установлену в юридичній науці термінологію, але при цьому досить часто вкладають в неї свій, не юридичний зміст, не враховують існуючі взаємозв'язки між юридичними категоріями, внаслідок чого відбувається певне викривлення змісту останніх. Показово, що формулюючи визначення економічного суверенітету, під

¹ Мочерний, С. Економічний суверенітет України та шляхи його досягнення [Текст] / С. Мочерний. – К.: Віпол, 1994. – 196 с.; Бадмахагаєв, Л. Ц. Теория и практика размещения производительных сил и его особенности в условиях экономического суверенитета и перехода к рынку (на примере Республики Калмыкия – Хальмг Тангч) [Текст] : дис. ... д-ра. економ. наук : 08.00.04 / Лаг Цаганманджиевич Бадмахагаєв. – М., 1992. – 414 с.; Загашвили, В. С. Экономическая безопасность России в условиях перехода к рынку и интегрирования в мировое хозяйство [Текст] : дис. ... д-ра економ. наук. : 08.00.14 / Владислав Степанович Загашвили. – М., 1995. – 437 с.; Абазиева, К. Г. Приоритеты и детерминанты экономического развития России в условиях глобализации мировой экономики [Текст] : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.01, 08.00.14 / Камилла Григорьевна Абазиева. – Р.-на-Дону, 2002. – 158 с.; Буренин, А. В. Геоэкономика и экономический суверенитет [Текст] / А.В. Буренин, И.Н. Игошин. – М. : АПРИКОМ, 2007. – 206 с.; Новикова, В. Можно ли укрепить экономический суверенитет в глобальной экономике [Текст] / В. Новикова // Аналитический банковский журнал. -2005.-№10. – С. 10–15; Юрьева, Н. П. Национальный экономический суверенитет в условиях глобализации [Текст] : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.01 / Надежда Петровна Юрьева. – М., 2009. – 189 с.; Экономический суверенитет и суверенная экономика : коллективная монография : [сб. статей] / под ред. Ю. М. Осипова, С. Ю. Синельникова, Е. С. Зотовой. – МАКС Пресс, 2009 – 317 с.; Экономический суверенитет Казахстана в условиях глобализации [Текст] : монография / под редакцией Т. А. Есиркепова. – Алматы, 2008. – 292 с.

яким вони розуміють самостійність і незалежність держави в питанні формування і проведення своєї економічної політики, вони традиційно уникають обґрунтування доцільності запровадження нової категорії, не розкривають її співвідношення з державним суверенітетом. Невипадково, що в результаті таких розробок, які вочевидь мали б носити міждисциплінарний характер і спиратися на аналіз і урахування змісту категоріального апарату юридичної науки в цій сфері, іноді виникають хибні висновки, як наприклад визнання економічного суверенітету суб'єктів федерації¹; обґрунтування ідеї, згідно з якою національний економічний суверенітет в умовах інтеграційної взаємозалежності національних економік та існування світової наднаціональної економічної системи набуває форму часткового, відносного суверенітету; розкриття економічного суверенітету через банківський і валютний суверенітет²; загальногромадянському сенсі, що виключає розмежування державного, народного і національного суверенітету, виокремлення таких понять як економічний, правовий, релігійний суверенітет тощо. Висловлені в таких роботах хибні, належним чином не обґрунтовані положення і висновки починають тиражуватися в наукових публікаціях інших авторів, які інколи некритично сприймають такий матеріал. Зрозуміло, що все це порушує чистоту категоріального апарату юридичної науки, а отже не може бути сприйнято позитивно.

І. Бліщенко і Ж. Дорія, досліджуючи зміст «економічного» суверенітету, роблять висновок, що під ним слід розуміти певну сукупність юридичних правил, що запроваджують взаємні зобов'язання держав і гарантують кожній з них суверенне право

---

¹ Бадмахалгаєв, Л. Ц. Теория и практика размещения производительных сил и его особенности в условиях экономического суверенитета и перехода к рынку (на примере Республики Калмыкия – Хальмг Тангч) [Текст] : дис. ... д-ра. эконом. наук : 08.00.04 / Лаг Цаганманджиевич Бадмахалгаєв. – М., 1992. – 414 с.

² Юрьева, Н. П. Национальный экономический суверенитет в условиях глобализации [Текст] : дис. ... канд. эконом. наук : 08.00.01 / Надежда Петровна Юрьева. – М., 2009. – С. 11–13.

вільно розпоряджатися власними ресурсами, здійснювати економічну діяльність і бути рівноправним учасником у міжнародних економічних відносинах. На думку Х. Ізбулатова, вказана категорія означає повновладдя верховної влади багатонаціонального народу Росії в економічній сфері, а також порядок і механізм його реалізації¹. Дещо з іншої позиції до визначення змісту «економічного» суверенітету підходить С. Мочерний, який трактує його як «власність українського народу на своє національне багатство, на основі якої уповноважені ним органи влади самостійно здійснюють регулювання економіки і зовнішньоекономічної діяльності в його інтересах»²; при цьому в іншій своїй праці він зазначає, що ця категорія не належить до розряду юридичних понять³. Як економічну, а не правову категорію, «економічний» суверенітет розглядають також З. Г. Ватаманюк⁴ і А. С. Хорошева⁵, щоправда остання при цьому уточнює, що в змісті вказаної категорії є елементи політологічні і юридичні.

У цілому слід погодитися з думкою І. В. Яковюка про те, що вказані автори, як правило, далі формулювання дефініції «економічний» суверенітет, які важко визнати вдалими, не йдуть. Крім того, вони уникають розкриття такого принципового питання, як співвідношення категорій державний і «економічний», «фінансовий» суверенітет, що також заважає усвідомленню як змісту нових понять, так і доцільності їх включення до категоріального ряду теорії суверенітету. Якщо проаналізувати одну з

---

¹ Яковюк, І. В. До питання про економічний суверенітет держави в умовах глобалізації [Текст] / І. В. Яковюк // Проблеми правового забезпечення економічної політики держави на сучасному етапі: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 11 груд. 2009 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2009. – С. 32–33.

² Экономическая теория : учебник / под ред. С. В. Мочерного. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : О-во «Знання», КОО, 2003. – С. 12.

³ Мочерний, С. Национальный и экономический суверенитет страны [Текст] / С. Мочерний // Экономика Украины. – 2005. – № 10. – С. 9.

⁴ Ватаманюк, З. Г. Економічна теорія: макро- та мікроекономіка [Текст] / З. Г. Ватаманюк – К. : Альтернативи, 2004 – 606 с.

⁵ Хорошева, А. С. Сущность экономического суверенитета: политэкономический аспект [Текст] / А. С. Хорошева // Економіка і організація управління. – 2010. – № 1 (7). – С. 110.

найбільш детальних розробок вказаної проблеми, здійснену І. Бліщенком і Ж. Доріа, то важко не помітити, що під «економічним» суверенітетом автори насправді розуміють «державний суверенітет економічного змісту», тобто певну сукупність суверенних прав держави, які вона реалізує в економічній сфері¹.

Ю. В. Байдін, аналізуючи зміст «економічного» суверенітету, доходить висновку, що науковці під час його розгляду традиційно акцентують увагу на таких моментах:

– суверене право держави розпоряджатися своїми ресурсами. У сфері надкористування існує необхідність у прямому співробітництві між державами і іноземними компаніями. Якщо у держави не вистачає технологічних потужностей або фінансових ресурсів, вона вимушена залучати до їхньої розробки крупних іноземних інвесторів, як правило ТНК. Ця ситуація передбачає проведення виваженої політики щодо захисту економічних інтересів держави;

– здатність державної влади самостійно визначати засади своєї економічної політики, зокрема вільне визначення і проведення фінансової й торговельної політики, регулювання діяльності іноземних компаній, іноземних інвестицій², право націоналізації іноземної власності;

– суверене право вступати у міждержавні об'єднання (наприклад, Європейський Союз) і міжнародні організації економічного спрямування (МВФ, СБ, МБРР, ВТО та ін.);

---

¹ Яковюк, І. В. До питання про економічний суверенітет держави в умовах глобалізації [Текст] / І. В. Яковюк // Проблеми правового забезпечення економічної політики держави на сучасному етапі : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 11 груд. 2009 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2009. – С. 33.

² Іноземні інвестиції не лише створюють сприятливі соціально-економічні можливості для розвитку держави, але й можуть нести певну загрозу її економічному суверенітету і стабільності; іноземні інвестори здатні оперативного акумулювати свої фінансові можливості у певній сфері економіки для отримання максимального прибутку і так само швидко вивести свої капітали з країни-реципієнта, завдавши тяжких наслідків для національної економіки; у цьому зв'язку важливого значення набувають заходи розумного державного втручання з метою захисту національних інтересів.

– визнання рівноправності всіх держав у міжнародних економічних відносинах, поваги економічних інтересів усіх держав, право кожної держави на участь у вирішенні міжнародних економічних проблем, передусім тих, які зачіпають національні інтереси, неущемлення вигоди держави від участі в міждержавних економічних відносинах, недопущення економічної дискримінації держав за винятком легітимних міжнародних санкцій¹.

Таким чином слід погодитися з Ю. В. Байдіним, який розкриває зміст категорії «економічний» суверенітет, під яким він пропонує розглядати можливість держави самостійно приймати рішення з питань розвитку національної економіки, через сукупність суверенних прав держави в економічній сфері. Лише суверенна держава здатна ефективно захищати економічні інтереси своїх громадян як всередині країни, так і за її межами, бути успішним посередником між національною і світовою економіками, створювати сприятливі умови для підвищення конкурентоздатності національної економіки на світовому ринку². До речі, на позиції розгляду «податкового» («фіскального») суверенітету як складової державного суверенітету, зміст якої розкривається через певну сукупність суверенних прав держави, стоять представники науки фінансового права³.

---

¹ Байдін, Ю. В. Економічний суверенітет держави: проблеми визначення змісту [Текст] / Ю. В. Байдін // Декларація про державний суверенітет України – передумова її незалежності та демократичного розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 16 червн. 2010 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 100–101.

² Там само.

³ М. Орлов під фіскальним (податковим) суверенітетом пропонує розуміти здатність держави самостійно і незалежно від інших суб'єктів організувати в межах своєї території централізацію фінансових ресурсів, необхідних для виконання функцій держави. При цьому він наголошує, що фіскальний суверенітет є складовою державного суверенітету (Орлов, М. Налог как форма разумного ограничения фискального суверенитета государства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://orlov.m.ru/?act=article_more&id=2; див. також: Фінансовое право [Текст] : учебник / О. Н. Горбунова, Е. Ю. Грачева и др.; отв. ред. Е. Ю. Грачева, Г. П. Толстопятенко. – М. : ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2004. – С. 489).

Не потребує спеціального доведення той факт, що ТНК прагнуть створення єдиного спільного ринку в масштабі всього світу. Спроба реалізації цієї ідеї в локальному вигляді, щоправда з інших підстав, відбулася в рамках Європейського Союзу, де запровадження спільного ринку було передбачено договорами про заснування ЄОВС (ст. 1)¹ та ЄЕС (статті 2, 3, 8)². Наслідки для змісту і особливостей реалізації державного суверенітету внаслідок формування спільного ринку доцільно розглядати саме на прикладі Європейського Союзу, який далі всіх пішов на шляху формування єдиного економічного і фінансового простору.

Аналіз установчих договорів ЄС дозволяє зробити висновок, що спільний ринок визнавався: економічним ядром, навколо якого мали розвиватися інтеграційні об'єднання, передумовою його подальшого розвитку; засобом досягнення проголошених цілей, а отже, його побудова сама по собі розглядалася як першочергове завдання. Формування спільного ринку як у рамках окремого регіону (наприклад, Європи), так і в масштабах всього світу неможливо без реалізації чотирьох базових свобод (пересування товарів, осіб, послуг і капіталу)³.

Вже на початковій стадії об'єднання національні уряди європейських держав заради створення спільного ринку передали в компетенцію Європейських співтовариств частину суверенних повноважень у митній, валютно-фінансовій та податковій сферах, за допомогою яких вони традиційно регулювали торгівлю з третіми країнами. Це був перший крок на шляху реального самообмеження державами в питанні реалізації окремих суверенних прав у процесі інтеграції. На думку О. Е. Толстухіна, таке обмеження сувере-

---

¹ Договір об утворенні Європейського об'єднання вугля і сталі [Текст] // Договори, утворюючі Європейські спільноти : документи Європейського Союзу / отв. ред. Ю. Борко. – М. : Право, 1994. – Т. I. – С. 24.

² Там само. – С. 100, 102–104.

³ Більш детально про особливості реалізації чотирьох свобод як передумови становлення спільного ринку і його трансформацію у внутрішній ринок див.: Сало, В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Володимир Ігоревич Сало. – Х., 2008. – С. 140–152.

нітету держав стало результатом внутрішнього та зовнішнього об'єднання їх територій, без чого було неможливо створення єдиного внутрішнього ринку наднаціональної організації. Під внутрішнім об'єднанням держав розумілася ліквідація митних зборів і кількісних обмежень у торгівлі між державами-членами ЄС, а під зовнішнім — запровадження спільного митного тарифу відносно третіх країн, а також проведення спільної торговельної політики¹. Реалізація вказаних кроків привела до утворення митного союзу як основи об'єднаної Європи, внаслідок чого остання змогла виступати в світі як єдине економічно цілісне утворення.

Не менш важливим досягненням у процесі вільного пересування товарів усередині ЄС слід вважати те, що, реалізуючи свободу пересування товарів, Суд ЄС поширив відповідні заборони не лише на бар'єри в торгівлі між державами-членами, але й на внутрішні національні бар'єри, оскільки останні здатні зруйнувати єдність митної території Союзу².

Важливе значення для формування єдиного ринку мала реалізація свободи заснування і надання послуг. Установчі договори ЄС запроваджують заборону обмеження вільного надання послуг всередині Союзу громадянами ЄС, які заснували свою справу в іншій державі-члені, а не в тій, де перебуває отримувач послуг. Дане правило не поширюється на послуги у сфері транспорту, а також банківські та страхові послуги, лібералізації яких не може здійснюватися поза межами лібералізації свободи пересування капіталу. Крім того, передбачено, що Рада після консультації з Комісією може прийняти рішення кваліфікованою більшістю про поширення даного правила на осіб, що надають послуги, які є громадянами третіх країн і заснували свою справу всередині Союзу.

Правове регулювання надання послуг в ЄС регулюється в загальному плані установчими договорами і, крім того, кожний

---

¹ Толстухин, А. Э. Правовая природа Европейского Союза [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Александр Эрастович Толстухин. – М.: МГИМО МИД РФ, 1997. – С. 114.

² Case 363/93, *Lancry v. Generale des Douanes*, [1994] ECR I 3957. Para.27; Case 163/90, *Administration des Douanes v. Legros*, [1992] ECR I 4625

вид послуг регулюється самостійним актом вторинного права ЄС, а також Директивами Ради, які забезпечують гармонізацію норм права, що стосуються захисту прав споживачів, у тому числі з метою зняття певних бар'єрів на шляху більш повного забезпечення свободи надання послуг.

У контексті розгляду питання про свободу надання послуг традиційно розглядається також свобода заснування та економічної діяльності¹, під якою розуміють право громадян ЄС, а також юридичних осіб² самостійно займатися підприємницькою діяльністю, створювати і керувати підприємствами, включаючи товариства і фірми, на тих же умовах, що встановлені для громадян тієї країни, де здійснюється заснування³. Для реалізації цієї свободи важливу роль відіграла ст. 47 Договору про Європейське співтовариство, яка уповноважувала Раду з метою створення сприятливих умов для осіб, що займаються підприємництвом, приймати директиви, які б забезпечили взаємне визнання дипломів. Таким чином, на сьогодні знято бар'єри, які могли б перешкодити реалізації свободи заснування та надання послуг.

Свобода пересування капіталу формально проголошена з самого початку інтеграційного процесу, однак отримала впровадження в життя лише після проголошення створення економічного та валютного союзу. Оскільки установчі договори не конкретизували її зміст, то Суд ЄС у ряді справ вимушений був дати своє тлумачення⁴, згідно з яким зазначена свобода — це можли-

---

¹ Кібенко, О. Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України [Текст] / О. Р. Кібенко. — Х. : Страйк, 2005. — С. 13.

² Стаття 48 Договору про Європейське співтовариство прирівнює юридичних осіб до фізичних у контексті питання про свободу заснування.

³ Кібенко, О. Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України [Текст] / О. Р. Кібенко. — Х. : Страйк, 2005. — С. 14.

⁴ Case 286/82 and 26/83, *Luisi and Carbone v. Ministero del Tesoro*, [1984] ECR 377; Case 7/78, *R. v. Thompson*, [1978] ECR 2247; Case 194/84, *Commission v. Greece*, [1987] ECR 4637.

вість вільно здійснювати: фінансові операції, пов'язані з інвестуванням; інвестування в іншу державу; повернення в країну свого первинного перебування в розумний строк інвестованих фінансових ресурсів.

На сучасному етапі розвитку інтеграції можна констатувати факт повного скасування будь-яких обмежень на пересування капіталу між державами-членами ЄС, а також між останніми і третіми країнами, хоча окремі винятки з цього правила все ж існують (ст. 66 ДФЄС). Крім того, Суд ЄС визнав за доцільне додатково наголосити, що заборона на будь-які обмеження свободи пересування капіталу має абсолютний характер¹. Лісабонські договори у цілому відтворюють згадані положення, зазначаючи, що відхід від досягнутого рівня лібералізації в праві Союзу пересування капіталу в треті країни або з третіх країн якщо і можливий, то лише шляхом прийняття європейського закону або рамкового закону, який приймається Радою односторонньо після консультації з Європарламентом (ст. 63 ДФЄС)².

Окрім реалізації вказаних свобод для побудови і ефективного функціонування спільного ринку необхідно було запровадити уніфіковані правила ринкової гри і створити умови для вільної та чесної конкуренції підприємств незалежно від їхньої національної приналежності. Правове регулювання конкуренції — це один з важливих напрямів діяльності сучасної держави. Після започаткування Європейських співтовариств цей напрям діяльності було перенесено на наднаціональний рівень, аби не допустити виникнення перешкод на шляху пересування товарів і послуг як на публічно-правовому, так і приватноправовому рівні.

Правила конкуренції об'єднаної Європи отримали закріплення у Договорі про об'єднання вугілля і сталі (статті 4, 5, 65, 66) та Договорі про європейське економічне співтовариство (статті 85–94), а згодом вони майже без змін увійшли до Договору про

---

¹ Case 163, 165 and 250/94, Criminal Proceedings against Lucas Emilio Sanz de Lera, [1995] ECR I-4821. Paras. 41-47.

² Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. — М. : ИНФРА-М, 2008 — С. 239–240.

Європейське Співтовариство (статті 81–89). Дані договори поклали на Європейську комісію обов'язок контролювати дотримання встановлених правил конкуренції в усіх державах-членах, а також усунення передбачених ними видів порушень (будь-які угоди між підприємствами, картельна практика та інші зловживання, що підривають або викривлюють вільну конкуренцію, а також будь-яке втручання держави в ринкові процеси та державне субсидування підприємств, що дають аналогічний ефект). З огляду на важливість конкурентної політики для забезпечення побудови й розвитку єдиного внутрішнього ринку не викликає подиву як той факт, що однією з головних функцій Комісії став контроль за дотриманням правил конкуренції, так і те, що майже вся відповідальність за проведення антимонопольної політики покладено на наднаціональні органи Союзу і передусім Комісію, тоді як відповідні національні органи лише надають їй допомогу і беруть участь в обміні інформацією. Так, починаючи з 70-х років Комісія щорічно проводить сотні розслідувань порушень правил конкуренції¹. У необхідних випадках вона має право накладати штрафні санкції на підприємства як за порушення конкуренції, так і за невиконання підприємствами обов'язків відносно представників Комісії під час розслідування. Лише у 2000 і 2001 роках Комісія застосувала штрафні санкції відповідно на 199,5 і 855 мільйонів євро².

Про можливість Комісії забезпечувати виконання правил конкуренції на території Союзу свідчить практика її контролю за підтримкою національними урядами вітчизняних виробників. З 80-х років, коли почастишали випадки субсидування урядами окремих підприємств і навіть окремих галузей, Комісія зайняла жорстку позицію в цьому питанні, встановивши чіткі правила, що регулюють відносини між державою і державними підприємствами в промисловості, енергетиці, транспорті, зв'язку, кредитуванні, телекомунікаціях. Щоправда, з урахуванням склад-

---

¹ Европейский Союз: путеводитель [Текст] / под ред. Ю. А. Борко, (отв. ред.) О. В. Буторина. – М. : Интердиалект+, 1998. – С. 57–58.

² Право Европейского Союза [Текст] : учеб. для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : Юристь, 2004. – С. 483.

ності галузевих, регіональних та соціальних проблем, вона інколи погоджувалася з національними програмами підтримки підприємств. Ще одним важливим досягненням ЄС стало поширення вільної конкуренції на ринок державних замовлень, де тривалий час існувала лише національна конкуренція. Інститутам Союзу знадобилося майже тридцять років¹, поки у 1987 р. Європейська рада не прийняла рішення про відкриття ринку державних замовлень².

Аналізуючи результати європейської інтеграції в економічній сфері, Ф. Бенаройа доходить висновку, що завдяки зменшенню обсягу адміністративної та митної документації, зростанню конкуренції і підвищенню спеціалізації, досягненню ефекту масштабу (створення великого ринку збуту), позитивному впливу на інвестиційний клімат³, активному поширенню передових технологій вона суттєво сприяє підвищенню темпів економічного росту і посиленню конкурентоздатності. Так, функціонування єдиного ринку, економічного і валютного союзів сприяло росту ВВП ЄС⁴, зниженню темпів інфляції⁵, збільшенню обсягу торгівлі⁶, зниженню рівня невизначеності щодо динаміки обмінного курсу, підвищенню прозорості та загостренню конкуренції⁷.

---

¹ Перші директиви були прийняті у 1971 і 1976 рр., але виявилися не-ефективними.

² Европейский Союз : путеводитель [Текст] / под ред. Ю. А. Борко, (отв. ред.) О. В. Буторина. – М. : Интердиалект+, 1998. – С. 58.

³ Ф. Бенаройа підкреслює, що ЄС, на відміну, наприклад, від ВТО, гарантує, що в майбутньому держави-члени не будуть застосувати одна проти одної протекціоністські заходи і здійснюватимуть раціональну економічну політику (див.: Бенаройа, Ф. Европейская интеграция и конкурентоспособность: их значение для России (Проект) / (РЕЦЭП) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.recep.ru/files/documents/Integration_Comp_Benaroya_ru

⁴ Зростання сукупного прибутку ЄС за рахунок єдиного ринку в 1994 р. становило 1,1–1,5 %.

⁵ У середині 90-х років показник інфляції був на 1–1,5 % нижче рівня, який був би зафіксований при відсутності єдиного ринку.

⁶ За період з 1997 по 2002 р. приріст обсягу торгівлі в зоні євро становив 14 %, а з країнами, що не входять до ЄС, – 8 %.

⁷ Бенаройа, Ф. Европейская интеграция и конкурентоспособность: их значение для России (Проект) / (РЕЦЭП) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.recep.ru/files/documents/Integration_Comp_Benaroya_ru

Реалізація чотирьох свобод і запровадження конкурентної політики створили необхідні правові передумови для повноцінної участі Європейського Союзу в здійсненні економічної функції держави. Свідченням досягнення найвищого ступеня економічної інтеграції стало формування Економічного і валютного союзу (далі — ЕВС)¹. Зазначимо, що жодний з трьох первісних установчих договорів не розглядав створення Економічного і валютного союзу як мету інтеграційного процесу. Валютне співробітництво держав-членів за ДЄЕС (статті 104–105) розглядалося лише як засіб, покликаний сприяти функціонуванню митного союзу. Рішення про створення валютного союзу (план Вернера) було прийняте в 1969 р., а програма по його реалізації — 1971 р. Ці кроки були обумовлені певними чинниками:

- відбулося зростання як середнього рівня інфляції в західних економіках, так і розрив між рівнями інфляції в окремих економіках, що перебувають в інтенсивній торговельній і фінансовій взаємодії; таким чином виникли передумови для торгового арбітражу і різких змін у маршрутах товаропотоків між державами;
- було зруйновано режим фіксованого обмінного курсу; відповідно зросла можливість арбітражу на валютних ринках;
- різко виріс обсяг міжнародної торгівлі і відповідно швидкість циркуляції грошей на світовому ринку;
- інтернаціоналізація банківської системи ускладнила регулювання кредитів з боку центральних банків;
- постійно зростала величезна маса капіталів, крайня рухливість якої часто створювала напружену обстановку для обмінних курсів і процентних ставок².

Створення валютного союзу передбачало: введення повної взаємної оборотності валют; забезпечення свободи пересування капіталів; створення фонду валютного співробітництва для під-

---

¹ Арах, М. Европейский союз: видение политического объединения [Текст] : пер. со словен. — М.: Экономика, 1998. — С. 369.

² Фульчери, Бруни Рочча. Геоэкономический фактор в финансовых отношениях с зарубежными странами / Бруни Рочча Фульчери [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/geoeconomics/factor/>

тримання паритету валют і координації грошово-кредитної політики держав-членів; фіксацію обмінних курсів і, можливо, перехід до єдиної валюти. Однак через відсутність на той час у межах Співтовариств єдиного економічного простору, а також несприятливі зовнішні фактори (скасування обміну долара на золото, запровадження плаваючих курсів, зростання інфляції тощо) цей план було провалено. Подальшими етапними кроками на шляху до побудови ЕВС стало створення «валютної змії» як механізму спільного плавання валют держав-членів у 1972 р.; запровадження в 1975 р. Європейської розрахункової одиниці (валюта-корзина); створення Європейської валютної системи в 1979 р. Рішення про побудову ЕВС було прийняте на Ганноверському саміті Європейської ради в 1988 р., коли була створена Комісія, яка в 1989 р. репрезентувала так званий «план Делора», що передбачав: повну лібералізацію руху капіталу всередині Співтовариства, об'єднання фінансових ринків, повну і незворотну конвертацію національних валют, жорстку фіксацію обмінних курсів і зведення до нуля існуючих меж коливань та зрештою заміну національних грошових одиниць на єдину європейську валюту¹.

Нормативне закріплення ЕВС відбувалося у Договорі про ЄС, який визначив створення Економічного і валютного союзу, що передбачатиме запровадження єдиної валюти як головний засіб сприяння економічному і соціальному прогресу, високому рівню зайнятості, досягненню збалансованого і сталого розвитку (ст. 2, а також розділ VII)². Створення такого союзу було обумовлено об'єктивною необхідністю. Справа в тому, що потоки товарів, послуг, капіталів і людей, які переливаються з країни в країну, глобальні системи комунікацій та інформації, діяльність наднаціональних економічних і фінансових організацій утворюють тканину регіональної економіки, в яку дедалі більше вплітають-

---

¹ Европейский Союз : путеводитель [Текст] / под ред. Ю. А. Борко, (отв. ред.) О. В. Буторина. – М. : Интердиалект+, 1998. – С. 63–67.

² Договор о Европейском Союзе [Текст] // Европейское право : учеб. для вузов / под общ. ред. Л. М. Энтина. – М. : Изд-во НОРМА, 2002. – С. 526.

ся національні європейські економіки. Відповідно будь-який розрив цієї тканини має надзвичайно руйнівні наслідки¹. Створення єдиного внутрішнього ринку, в рамках якого функціонує ЄВС, сприяє мінімізації негативних тенденції та процесів в економічній сфері.

Аналіз наслідків запровадження ЄВС дозволяє в цілому погодитися з думкою Б. Р. Фульчері, який вважає, що на сучасному етапі держави більше не здатні політичними засобами ефективно здійснювати власний суверенітет на фінансовому ринку: європейська інтеграція привела до тріумфу вільної циркуляції капіталів. Разом з тим він застерігає від невиправданого перебільшення значення ідей європеїзації і наднаціональності для державно-правового розвитку європейських держав. Справа в тому, що європейська інтеграція не є природним фактом, зовнішнім відносно політичної волі держави. На думку Б. Р. Фульчері, обов'язково має бути ще й внутрішня воля держави стосовно добровільної відмови від частини своїх прерогатив. Якщо держави-члени протягом 1979–1989 років поступово відмовилися від здійснення контролю за переміщенням капіталів, то лише тому, що переконалися на власному досвіді, наскільки марно противитися загальносвітовій тенденції².

Договір про ЄС (ст. 4) чітко розставляє акценти у співвідношенні економічної і валютної політики Союзу — вони органічно пов'язані між собою і не можуть існувати окремо одна від одної. Так, якщо проведення спільної економічної політики має на меті створення єдиного економічного простору ЄС, який має стати максимально однорідним і наблизить за своїми характеристиками до національного ринку, то єдина валютна політика має сприяти реалізації цього завдання. Водночас, зрозуміло, що

---

¹ Грани глобалізації: трудные вопросы современного развития [Текст] / М. С. Горбачев (рук. автор. колл.). — М. : Альпина Паблишер, 2003. — С. 105, 164–175.

² Фульчері, Бруни Рочча. Геоэкономический фактор в финансовых отношениях с зарубежными странами / Бруни Рочча Фульчері [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/geoeconomics/factor/>

функціонування єдиної валюти в Союзі неможливо, доки існує суттєва диференціація між державами-членами ЄС в питаннях інфляції, у банківських ставках, рівнях державної заборгованості тощо¹. Виходячи з такої закономірності і з метою забезпечення ефективності функціонування ЕВС, Німеччина виступила з ініціативою прийняття Пакту стабільності та зростання², який було підписано у 1997 р. Положення Пакту, Договору про ЄС (статті 98–100) та Рішення Ради №98/С35/01 «Про координацію економічної політики на третьому етапі Економічного і валютного союзу і про статті 109 і 109b ДЄС»³ забезпечують на сьогодні правову основу координації економічної і валютної політики держав-членів ЄС. Однак підписання вказаного Пакту виявилось недостатньо, як для попередження фінансової кризисів ЄС, так і для її подолання. Як наслідок в умовах загрози розпаду зони євро чи принаймні виходу з неї окремих держав⁴ керівництво ЄС і провідні держав Союзу вимушені вдаватися до більш дієвих заходів, що майже неминуче призведе до подальшої концентрації влади на наднаціональному рівні внаслідок чергового делегування вагомих повноважень інститутам ЄС.

Створення економічного і валютного союзу обумовило перехід від координації до гармонізації бюджетної і фінансової політики держав-членів Союзу до запровадження єдиної грошової одиниці — євро. Цей крок дає підстави визнати ЕВС вищим

---

¹ Европейский Союз : путеводитель [Текст] / под ред. Ю. А. Борко (отв. ред.) О. В. Буторина. — М. : Интердиалект+, 1998. — С. 69.

² Пакт складається з резолюції Європейської ради та двох регламентів Ради: про посилення нагляду за дотриманням статей бюджету, координації економічних політик і спостереженням за їхнім здійсненням (№146697/ЄС) та про процедуру попередження наднормативного бюджетного дефіциту (№1467/97/ЄС).

³ Право Европейского Союза [Текст] : учеб. для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. — М.: Юристь, 2004. — С. 525.

⁴ Слід відзначити, що розвиток фінансової кризи виявив той факт, що фінансова система ЄС почала структуруватися за національною ознакою. Довгострокове рефінансування ЄЦБ дозволило банкам окремих держав (наприклад, італійським та іспанським) скуповувати облігації своїх країн і отримувати від цього значний спред. Одночасно банки прагнули зкинути проблемні активи за межі своїх національних кордонів.

ступенем економічної інтеграції, адже він передбачає передачу національними урядами інститутам ЄС компетенції в одній з найбільш чутливих для національної ідентифікації питань — в питанні регулювання грошової емісії і здійснення грошової політики. Це призводить до того, що держави-члени *de facto* добровільно позбавляються одного з фундаментальних суверенних прав, існування якого традиційно передбачено національними конституціями. Делегування Союзу здійснення компетенції у вказаних сферах обумовило створення такого наднаціонального органу, як Європейський центральний банк (ЄЦБ). Таким чином, сьогодні існує достатньо підстав, аби стверджувати факт домінування Європейського центрального банку над національними банками, що проявляється в різних сферах¹.

Протягом всього періоду європейської інтеграції відбувалося поступове нарощування повноважень інститутів ЄС у фінансовій сфері. Однак світова фінансова криза, яка породила проблему забезпечення життєздатності валютного союзу, а отже, і самого ЄС, внесла суттєві корективи в усталену практику реформування інституційної системи ЄС. Фінансова криза спонукала Європейський Союз до розширення сфери правового регулювання ЕВС, змушуючи як інститути ЄС, так і національні уряди не тільки в майбутньому розробити більш жорсткий механізм контролю фінансового сектору ЄС, який би дозволив на ранній стадії виявляти і ліквідувати системні ризики, а також ефективно розв'язувати екстрені ситуації та конфлікти, але й вдатися до ефективних негайних заходів, які б дозволили врятувати еврозону ЄС. Фінансові аналітики зазначають, що внаслідок рішучих дій Дирекції Європейського центрального банку, які не завжди

---

¹ Більш детально див.: Гришин, А. В. Экономический и валютный союз: правовой механизм [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. / А. В. Гришин. — М., 2010; Ерпылева, Н. Ю. Правовой статус Европейского центрального банка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://finanal.ru/010/pravovoi-status-evropeiskogo-tsentralnogo-banka?page=0,0>; Чегринцев, Е. А. Конституционно-правовой статус центральных банков Европейского Союза (на примере европейской системы центральных банков) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. [Текст] / Егор Алексеевич Чегринцев. — М., 2001. — С. 159–170.

були передбачені чинним законодавством ЄС, його статус в інституційному механізмі Європейського Союзу зазнав суттєвих змін у напрямі розширення його впливу і політичної значущості як на наднаціональному, так і національному рівні¹. Якщо раніше ЄЦБ, відстоюючи свою незалежність, і сам відповідно суворо дотримувався правил і процедур установчих договорів, що визначають функціонування ЄСЦБ, то сьогодні важко віднайти таку фінансову сферу, у функціонування якої він би не втрутився з метою відновлення стабільності зони євро і допомоги національним урядам. Сьогодні ЄЦБ привертає до себе увагу європейської і світової спільноти своїм стрімко зростаючим впливом внаслідок досить неоднозначних дій в межах управління кризовою ситуацією.

Проведений аналіз засвідчує, що лише на перший погляд може здатися, що повноваження Союзу в межах економічної політики зводяться переважно до діяльності координаційної, підтримуючої або такої, що доповнює діяльність національних урядів. Насправді це далеко не так, якщо взяти до уваги, які важливі напрями економічної функції держави опинилися нині у виключній компетенції ЄС або у спільній з державами-членами компетенції. Передусім підкреслимо, що створення єдиного внутрішнього ринку і ЄВС обумовило передачу Союзу державами-членами низки суверенних прав і окремих повноважень у сфері бюджетної, валютної, емісійної та податкової політики. Крім того, держави-члени зобов'язалися розглядати власну економічну політику лише як вираз спільного інтересу, проводячи її так, аби сприяти досягненню цілей Союзу в контексті основних орієнтирів, вироблених інститутами Союзу (статті 98, 99 Договору про Європейське Співтовариство), внаслідок чого вона певною мірою втратила самостійність і самодостатність. Саме такого роду

---

¹ Стрімкий розвиток кризи, неадекватна реакція багатьох урядів і час, який знадобився політикам для прийняття узгоджених рішень, призвели до утворення вакууму влади, яку намагався заповнити ЄЦБ, який має технічну можливість і комплексну інформацію, що необхідні для боротьби з хаосом на фінансових ринках (ЄЦБ смелый и отважный [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://omega-finmarket.livejournal.com/9463.html>).

наслідки економічної інтеграції дають підстави окремим науковцям робити висновки про те, що з-під сфери впливу держави виводиться значний функціональний сектор, що ставить під сумнів саме існування держави як політичного інституту¹.

Аналізуючи підсумки реалізації економічної функції в масштабах Європейського Союзу, слід визнати, що інтеграційні проекти певною мірою нагадують знищення греблі, у результаті чого відбувається вирівнювання водних режимів у двох басейнах. Однак перед тим спостерігається катастрофічне осушування верхнього і затоплення нижнього басейну, що несе загибель менш стійким і життєздатним видам. Крім того, зростаюча взаємозалежність національних господарств, синхронізація економічних процесів призводить до послаблення асинхронності періодів спаду та підйомів темпів економічного зростання, зменшення можливостей для маневрування в кризові періоди, що наочно доводить сучасна економічна криза, яка болісно зачепила Європейський Союз. Отже, функціонування єдиного внутрішнього ринку значно посилює дію ринкових сил, причому як позитивних, так і негативних². Не випадково в умовах інтернаціоналізації фінансових ринків держави і суспільство охоплені відчуттям нової колективної тривоги, викликаной не стільки страхом перед війною чи глобальним природним катаклізмом, скільки панічним страхом перед фінансовою кризою.

У процесі розвитку глобалізації стає більш очевидним, що національні фінансові системи стали значною мірою проникливими, дедалі більше втрачають свою автономність, демонструючи прагнення до неоднорідності як всередині кожного національного

---

¹ Богомолів, О. Т. Экономическая глобализация и кризис мирового хозяйственного порядка [Текст] / О. Т. Богомолів, А. Д. Некипелов // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев (рук. автор. кол.). – М. : Альпина Паблішер, 2003. – С. 123–124; Экономическая мысль XX века [Текст] : сб. науч. трудов. – Вып. 1. – Калининград, 2001. – С. 62–63.

² Кондратьева, Н. Б. Сближение социально-экономического развития европейских стран в условиях интеграции. Иллюзия и реальность [Текст] / Н. Б. Кондратьева: Доклады Института Европы. № 143. – М.: Квадрат С, 2004. – С. 9.

фінансового простору, так і неоднорідності на наддержавному рівні. При цьому спроба окремих держав (наприклад, Італії, Франції та ряду інших країн) у різні періоди вдатися до закриття національного фінансового ринку як засобу захисту фінансового суверенітету зазнали повної поразки. Так, спроба французьких соціалістів на початку 80-х за часів президентства Ф. Міттерана і прем'єрства Моруа запровадити експансивну грошову політику і одночасно, для попередження витоку капіталів, контроль за циркуляцією капіталів не дала позитивного ефекту. Капітал у різний спосіб вдавалося виводити за межі Франції, що істотно послаблювало французький франк внаслідок безперервної його девальвації; у той же час експансивна грошова політика породжувала інфляцію; в підсумку безробіття зростало замість того, аби зменшуватися, оскільки підприємства втрачали конкурентоздатність¹.

В умовах інтеграції та міжнародної кооперації економічні механізми здатні суттєво впливати як на світові процеси, так і політику окремих держав. За допомогою цих механізмів окремі міждержавні союзи (передусім, Європейський Союз) та міжнародні організації економічного спрямування (наприклад, СОТ), використовуючи свою привабливість для інших держав, здатні отримувати певний контроль над останніми без застосування явно вираженого втручання в їх внутрішні справи і у будь-якому разі без застосування примусу². Використовуючи процедуру вступу до

---

¹ Фульчери, Бруни Рочча. Геоэкономический фактор в финансовых отношениях с зарубежными странами / Бруни Рочча Фульчери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/geoeconomics/factor/>

² Цю думку поділяють й інші автори, зазначаючи, що вільний рух капіталів в умовах глобалізації відбувається в умовах дуже поляризованої світової системи в сенсі економічної могутності і наявних можливостей. Невелика група великих держав контролює значну частину виробництва і споживання, світових фінансових ресурсів, навіть не вдаючись до політичного чи економічного тиску (Вельяминов, Г. М. Международное экономическое право и процесс. Академический курс [Текст] / Г. М. Вельяминов. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – С. 22–27; Фархутдинов, И. З. Экономический суверенитет государства в условиях глобализации / И. З. Фархутдинов // Право и безопасность. – 2008. – № 3 (28) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dpr.ru/pravo/pravo_24_12.htm).

Союзу (організації), у який вмонтований механізм адаптації національного права, політичної, економічної і соціальної систем до його вимог і стандартів, такі міждержавні союзи (міжнародні організації) здатні нав'язувати країнам-кандидатам вигідні для себе моделі господарських відносин і зв'язків і навіть модель економічної системи. Внутрішні пріоритети і ціннісні орієнтири міждержавних союзів (міжнародних організацій) накладають відбиток на всі сфери економічної інтернаціоналізації. Однак впливом лише таких союзів (організацій) на національну економіку і фінансову систему справа не обмежується. На сьогодні численні транснаціональні корпорації, а також міжнародні фінансові організації утворюють світову фінансову надбудову, яка здатна цілеспрямовано або опосередковано призводити до обмеження реалізації суверенних прав держави, що охоплюються поняттям «економічний суверенітет» держави. Д. В. Задихайло з цього приводу зазначає, що транснаціональні суб'єкти давно і відкрито протиставляють себе суверенним державам, конкуруючи з ними з широкого кола міжнародних і внутрішніх економічних, політичних і соціальних питань, ставлячи під сумнів задекларований суверенітет більшості сучасних держав. При цьому вони створюють власні світові структури, які забезпечують їм умови самозбереження і саморозвитку¹.

Президент Чехії В. Клаус констатує, що вступ його країни до Європейського Союзу перетворив її на об'єкт викачування грошей. У країнах Східної Європи, які набули членства в ЄС, спостерігається масове скуповування активів, у результаті чого західноєвропейські корпорації стають господарями не лише банківських систем, але й всієї національної економіки і вже через неї впливають на політику країн ЦВЕ. На його думку, розвинуті країни ЄС стосовно нових членів об'єднання діють за принципом «Візьміть наші стандарти, а ми отримаємо ваші ресурси і знищимо те, чим ви можете конкурувати з нами» (Делягин, М. Кінець проєкта. Європейський союз, похоче, уперся в свої границі / М. Делягин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://keeper89.blogspot.com/2009/10/blog-post_225.html).

¹ Задихайло, Д. В. Забезпечення економічного суверенітету держави як функція правового господарського порядку [Текст] / Д. В. Задихайло // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. / редкол. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х., 2009. – С. 24.

Таким чином, слід визнати, що в контексті інтернаціоналізації фінансового ринку держава втратила свій абсолютний характер і вимушена конкурувати з іншими фінансовими операторами. Б. Р. Фульчері справедливо зауважує, що оскільки жодна держава не володіє монополією над своїми громадянами, а водночас кожна держава може збирати збереження громадян, які мешкають в інших країнах, то як оператор вона стає лише одним з багатьох, кому можна виявити довіру. Таким чином, держава виступає як отримувач фінансових капіталів, що конкурує з іншими отримувачами. Відтак її становище в цій сфері дедалі менше відрізняється від стану великих транснаціональних промислових і банківських корпорацій. Тому, як і будь-яке інше підприємство, що бажає працювати на ринку капіталів, держава повинна використовувати в своїй діяльності принципи, які б викликали довіру міжнародного ринку¹.

Не заперечуючи значний позитивний вплив економічної інтеграції на реалізацію економічної політики національних держав², слід погодитися з тими авторами, які вважають, що це важлива, але зазвичай все ж таки лише одна зі складових успіху. Дійсно, процес функціонування і розвитку єдиного внутрішнього ринку ЄС забезпечує певне підвищення економічної активності, зростання схожості економічних структур, зближення цін на товари і послуги, розширення можливостей для конкуренції й переймання досвіду та технологій, внаслідок чого здійснюєть-

---

¹ Фульчері, Бруни Рочча. Геоэкономический фактор в финансовых отношениях с зарубежными странами / Бруни Рочча Фульчері [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/geoeconomics/factor/>

² Так, Єдиний внутрішній ринок сприяє зростанню ВВП ЄС (в 1994 р. зростання сукупного доходу ЄС за рахунок ЄВР становило 1,1-1,5 %), зниженню темпів інфляції (у середині 90-х рр. показник інфляції завдяки ЄВР виявився на 1,0-1,5 % нижче рівня, який був би зафіксований за умови відсутності ЄВР) і збільшенню обсягу торгівлі (суттєво виріс обсяг торгівлі промисловими товарами між країнами ЄС). Конкурентоспроможність ЄС вироста також завдяки скороченню частки прибутку в ціні (Бенаройа, Ф. Европейская интеграция и конкурентоспособность : их значение для России (Проект) / (РЕЦЭП) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.recep.ru/files/documents/Integration_Comp_Benaroya_ru

ся «перелив кон'юнктури» і «зрошення національних господарств». Разом з тим факт вступу до ЄС не може замінити внутрішніх економічних та інституційних реформ. Аналізуючи економічне чудо в Ірландії, Н. Б. Кондрат'єва доходить висновку, що воно мало місце після вступу цієї країни до ЄС і не без допомоги останнього. Однак не менш важливою складовою успіху став прихід в економічний простір Ірландії таких транснаціональних корпорацій, як IBM, Dell, Hewlett Packard, Microsoft, Motorola, які таким чином позитивно оцінили запроваджені ірландським урядом заходи заохочення іноземного бізнесу. Як наслідок, лише Ірландії завдяки надзвичайно високим темпам розвитку (8-11% протягом другої половини 1990-х років) вдалося наздогнати країни-лідери ЄС¹. Аналогічного висновку доходить також Ф. Бенаройа, підкреслюючи, що інтеграція ринків, які географічно межують один з одним, є недостатньою умовою сталого економічного зростання, а отже, важливу роль здатний відіграти зміст регулятивної діяльності, що здійснюється національними урядами². Цей приклад наочно доводить, що основний тягар щодо здійснення економічної функції, як і раніше, несуть національні держави, тоді як діяльність Союзу має хоча і надзвичайно важливий, але субсидіарний характер.

Водночас слід зазначити, що сучасна фінансова криза в ЄС наочно довела, що зусиль національних урядів навіть економічно потужних держав виявляється недостатньо, аби подолати її наслідки. У цих умовах держави-члени опиняються в залежності від волевиявлення Союзу, а фактично — держав-донорів і передусім Німеччини. Може виникнути ситуація, коли поділ держав-членів на боржників і кредиторів стане постійним явищем. При цьому Німеччина буде домінувати в європейському

---

¹ Кондрат'єва, Н. Б. Сближение социально-экономического развития европейских стран в условиях интеграции. Иллюзия и реальность [Текст] / Н. Б. Кондрат'єва // Доклады Института Европы. № 143. — М.: Квадрат С, 2004. — С. 11–14.

² Бенаройа, Ф. Европейская интеграция и конкурентоспособность: их значение для России (Проект) / (РЕЦЭП) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.recep.ru/files/documents/Integration_Comp_Benaroya_ru

Союзи, а країни-боржники будуть перетворюватися на периферію Союзу. Ця залежність викликає занепокоєння як національних урядів, так і експертів¹, оскільки, якщо ситуація буде розвиватися в цьому напрямі, то зміниться сама сутність європейського об'єднання і питання забезпечення суверенітету держав-членів набуде нової гостроти.

---

¹ Сорос: Евросоюз станет Германской империей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://take-profit.org/newsreview.php?mid=9043>; Что немцу выгодно, остальным – смерть [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finance.rambler.ru/news/economics/111529775.html>

Розділ 10

Суверенітеті сучасні політичні процеси

У науковому товаристві протягом останніх чотирьохсот років йде дискусія навколо змісту дефініції «суверенітет». У соціологічній енциклопедії суверенітет визначається як «термін, що означає незалежність і самостійність історичного (політичного) суб'єкта у своєму розвитку, у вирішенні внутрішніх і зовнішніх завдань, в організації взаємодії з іншими суб'єктами»¹. У державно-правовому сенсі термін «суверенітет» вперше був застосований у Франції в XVI ст. французьким політиком, філософом, професором права в Тулузі Ж. Боденом. У подальшому ідея суверенітету отримала розвиток у працях Т. Гоббса, У. Блекстоуна, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Французький філософ Ж. Маритен вважав, що джерелом суверенітету держави є Бог, а головними цілями держави мають бути соціальні та християнські ідеали, які будуть для соціальної політики держави каноном. Релігійне виправдання джерела суверенітету базувалося на трьох істотних проблемах його класичного пояснення. Професор Інституту політичних наук Варшавського університету Т. Жиро так сформулював ці проблеми:

– суверенна держава є правовою, вона стоїть над спільнотою народів і наділена абсолютною незалежністю, яка є невід'ємною (стосовно більш великого політичного тіла або світового співтовариства);

– суверенна держава володіє владою, яка є абсолютно верховною (отже, принцип плюралізму виявляється відкинутим — *О. С.*);

---

¹ Социологическая энциклопедия [Текст]: в 2 т. Т. 2 / Национальный общественно-научный фонд / рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин; глав. ред. В. Н. Иванов. — М. : Мысль, 2003. — С. 615.

— суверенна держава володіє верховною владою, яка здійснюється без відповідальності¹.

У процесі розвитку демократії в Європі суверенітет стає основоположним атрибутом держави. Французькі революціонери розглядали народ як вищу цінність і, виходячи з цього, сформулювали тезу: «Суверенітет є єдиним, неподільним і непорушним: він належить народу». Німецький філософ К. Шмітт (1888–1985) визнавав суверенітет єдиним політичним суб'єктом, що конститує порядок. У своїх працях «Політична ідеологія», «Політична теологія», «Римський католицизм і політична форма», «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму», «Поняття політичного» він аргументовано доводить, що політика переважає над усіма іншими сферами людської діяльності, політичні дії і мотиви характеризуються за допомогою політичного розмежування — «друг-ворог», «свій-чужий». У політичному житті суспільства існування і домінування інтеграційних чи дезінтеграційних процесів залежить від рішення суверена. Причому суверенна влада має бути заснована на праві і не може бути виправдана моральними чи економічними міркуваннями. К. Шмітт писав: «Немає норми, яка б могла бути застосована до хаосу. Порядок повинен бути створений так, щоб правопорядок міг набути сенсу. Має бути створена нормальна ситуація і сувереном є той, хто остаточно вирішує, чи дійсно панує цей нормальний стан. Будь-яке право є ситуативним правом, суверен створює і гарантує ситуацію як ціле в його тотальності. Він володіє монополією на остаточне рішення»².

Суверенітет — це основоположна ознака держави. Він означає незалежність і владу, які є верховними, «будучи окремими, або ж вони трансцендентно верховні і розташовані над політичним суспільством; оскільки вони є природним і невід'ємним правом, що служить певному цілому»³.

---

¹ Цит. за: Жиро, Т. Политология [Текст] / Т. Жиро / пер. с польск. — Харьков : Гуманитарный Центр, 2006. — С. 184.

² Там само. — С. 184–185.

³ Там само. — С. 183.

Ідея державного суверенітету завжди мала не лише прибічників, але й опонентів. Французький юрист, професор університету Бордо Л. Дюгі в праці «Держава, об'єктивне право і позитивні закони» писав: «За допомогою фікції, або, як сказали б інші, за допомогою абстракції встановлено, що Загальна воля, яка насправді походить від особи, що наділена політичною владою, походить від колективного буття, Народу, володарі якого є не чим іншим, як інструментами. Правителі намагаються завжди вкоренити цю думку в головах свого народу, оскільки вони розуміють її користь для себе, таким чином, вони отримують згоду на владу або тиранію»¹.

При розгляді дефініції «суверенітет» протягом тривалого часу поступово відбувалося зміщення акцентів. Якщо з початку на етапі запровадження поняття у науковий обіг особлива увага приділялась носію суверенітету — суверену, то в міру переходу суспільства від традиційного доіндустріального і особливо до постіндустріального у науковому співтоваристві починає обговорюватися проблема збереження суверенітету як такого. Певною мірою це обумовлено тими змінами, що спостерігаються у взаємодії між основними акторами світового політичного процесу і на геополітичній карті світу.

Дійсно, протягом тривалого часу під час осмислення поняття «суверенітет» вдавалося уникати серйозних розбіжностей стосовно змістовного наповнення дефініції і визначення критеріїв суверенності. Відмінність точок зору вчених полягала, як правило, у визначенні його джерела. Залежно від свого світогляду вони бачили джерело, виходячи або з матеріалістичної концепції пояснення всіх соціально-політичних процесів у світі, або з ідеалістичної концепції, визнаючи джерелом надприродне начало. Д. Є. Москвін зазначає: «невловима сутність суверенітету, що створює простір невизначеності, саме дозволила мислителям розробляти різні версії реалізації суверенітету на практиці»².

---

¹ Цит. за: Жиро, Т. Политология [Текст] / Т. Жиро / пер. с польск. — Харьков : Гуманитарный Центр, 2006. — С. 184.

² Москвін, Д. Е. Суверенитет без суверена — политический вызов России [Текст] / Д. Е. Москвін // Россия и глобальный мир: проблемы политического развития. — М. : Институт бизнеса и политики, 2007. — С. 111.

Поштовх для нового осмислення суверенітету і доцільності його збереження дали, з одного боку, політичні процеси другої половини ХХ ст., а з другого — зміни економічної взаємодії, що набули планетарного масштабу, і проявляються передусім в активізації транснаціональних корпорацій.

У період «холодної війни» світ був розколотий на два ідеологічно протилежні блоки. Політична практика свідчить, що фактично розбіжності були між двома основними акторами політичного процесу — США і СРСР. Протягом майже сорока років більшість суверенних держав фактично володіли суверенітетом формально, оскільки основоположні політичні рішення приймалися цими наддержавами. Це дало поштовх для появи феномену «десуверенізація». Завершення «холодної війни» пов'язано з розпадом СРСР. Як наслідок, у світовому політичному співтоваристві відбуваються кардинальні зміни у взаємовідносинах між основними учасниками політичного процесу. Розвиток інформаційних технологій сприяє розвитку глобалізаційних процесів.

Десуверенізацію почали розглядати як неминучий і необхідний тренд у рамках глобалізації, яка повинна охопити усі соціально-політичні, економічні та культурні процеси на всіх континентах. На думку З. Бжезинського, глобалізація виступає основоположним фактором «"розмивання" державного суверенітету»¹. При цьому він зауважує, що рівень суверенності зростає у основного актора світової політики — США. Він зауважує, що «останній суверен» перетворюється на глобального суверена, межі абсолютизації влади якого обмежуються прямим, силовим опором тих, хто не бажає визнавати владу головного актора світової політики. Обґрунтованість цієї тези ілюструють, наприклад, події в Косово.

С. Хантінгтон у роботі «Зіткнення цивілізацій» зазначає, що «вислів "світове співтовариство" перетворилося на евфемізм»,

---

¹ Більш детально див.: Бжезинский, З. Выбор. Глобальное господство или лидерство [Текст] / З. Бжезинский. — М. : Междунар. отношения, 2005. — С. 19–27.

покликаний «надати загальносвітову легітимність діям, що відображають інтереси США та інших країн Заходу»¹.

Політична практика, що застосовується США з кінця ХХ ст. стосовно інших акторів світової політики, призвела до нездатності більшості сучасних держав захистити свій суверенітет у класичному його розумінні. Правлячому класу в умовах глобалізації все складніше самотійно захищати національні інтереси своєї країни, приймати компромісні рішення, а іноді демонструвати пошук таких рішень з метою підтримання позитивного образу у своїх громадян. За цих умов не дивно, що у науковому співтоваристві нова імперія, що відображає глобальний світовий порядок, серйозно розглядається як компромісне рішення стосовно майбутнього світового розвитку. При цьому продовжується дискусія з приводу того, де буде розташований суверенний центр влади.

У роботі «Імперія» М. Хардт і А. Негрі описують мондіалістський проект імперії. Відповідно до гіпотетичного проекту імперія «не створює територіальний центр влади і не спирається на жорстко закріплені кордони... Це — децентралізований і детериторизований, тобто позбавлений центру і не прив'язаний до певної території, апарат управління, який поступово включає в себе весь глобальний простір у свої відкриті і такі, що розширюються, кордони»². Якщо після завершення «холодної війни» прообразом світового уряду можна було розглядати ООН або такі неурядові організації, як Раду з міжнародних відносин, Більдербергський клуб, Тристоронню комісію, то після того, як зміцнилися позиції США як головного актора світової політики, що має вирішальний вплив на вектор світового політичного розвитку, вказані організації на початку третього тисячоліття не розглядаються більше як потенційні центри влади у новій глобальній світовій архітектурі.

---

¹ Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций? [Текст] / С. Хантингтон // Политические исследования. — 1994. — № 1. — С. 42.

² Хардт, М. Империя [Текст] / М. Хардт, А. Негри. — М. : Праксис, 2004. — С. 12.

М. Хардт і А. Негрі — прибічники пірамідальної структури, що складається з ярусів, які послідовно розширюються¹. На вершині розташована наддержава — Сполучені Штати Америки. На підставі проведеного дослідження вони визначили основну тенденцію світового політичного розвитку і описали один з гіпотетично можливих варіантів глобально-імперського устрою центру і його суверенної влади. Головна роль у цьому устрої відведена США.

Американський вчений И. Валлерстайн на межі третього тисячоліття стверджував, що історично держави ніколи суверенітетом не володіли, а лише прагнули до нього, що правлячий клас національних держав лише висловлював своє бажання ним володіти і мав лише «претензії на суверенітет»². На його думку, суверенітет формується відповідно до міждержавної системи взаємовідносин між її акторами. При цьому його характер діалектичний. Априорі він розширює можливості і права держави, але при цьому одночасно де-факто заганяє його в певну матрицю дій, за яку не можуть вийти ані непідвладні носію суверенітету, ані сам його носій. Однак носію суверенітету дозволяється мати претензію на такий вихід.

Результати наукових досліджень наднаціонального за своєю політико-правовою природою Європейського Союзу, а також аналіз проектів подібних утворень на інших континентах підтверджують існування загрози суверенітету держав, що входять до їх складу. Правлячий клас національних держав у процесі розвитку процесу глобалізації поступово втрачає контроль над своєю територією і населенням.

Наприкінці ХХ ст. у черговий раз серед науковців розпочалися дискусії з приводу можливості існування різних варіантів суверенності. Так, А. А. Кокошин вводить у науковий обіг термін «реальний суверенітет», під яким він розуміє «здат-

---

¹ Хардт, М. Империя [Текст] / М. Хардт, А. Негри. — М. : Праксис, 2004. — С.289-294.

² Валлерстайн, И. Конец знакомого мира: Социология XXI века [Текст] / И. Валлерстайн. — М. : Логос. 2004. — С. 83.

ність держави насправді (не декларативно) самостійно проводить свою внутрішню, зовнішню і оборонну політику, укладати і розривати договори, вступати або не вступати у відносини стратегічного партнерства»¹. Науковець вказує на можливість існування «декларативних суверенітетів», коли суверенність держави визнається іншими акторами політичного процесу, проте це не означає його фактичне існування і здійснення. З протилежних позицій підходить до проблеми американський політолог З. Бжезинський, який у рамках теорії failed states розглядає як справжню суверенну державу США².

М. Бердяєв у праці «Філософія нерівності» у процесі роздумів над критеріями демократії констатує: «У народному суверенітеті гине народ, він потопає в механічній кількості и не знаходить виразу для свого органічного духу, Цілісності і неподільності. Він набуває виразу лише ірраціонально. У народному суверенітеті гине і людина. Оскільки самодержавство народу не обмежує себе невід'ємними правами людини і не гарантує недоторканність цих прав. Самодержавній демократії мають бути протиставлені і дух народу, і права людини»³.

Питання про суверенітет є одним з головних у сучасній міжнародній політиці. Це обумовлено появою наднаціональних утворень, передусім Європейського Союзу. На сучасному етапі розвитку дедалі більшого значення і актуальності набуває питання еволюції ролі держави і їх взаємовідносин, що зазнає кардинальних змін під впливом глобалізації. Наприкінці ХХ ст. з'явилося багато наукових праць з проблематики політичної глобалізації таких відомих політологів, як У. Бек, В. І. Буренко, К. С. Гаджієв, Ю. А. Головін, О. С. Панарін, В. Г. Ледя-

---

¹ Кокошин, А. А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе [Текст] / А. А. Кокошин – М. : Европа, 2006. – С. 63

² Бжезинский, З. Последний суверен на распутье [Текст] / З. Бжезинский // Россия в глобальной политике. 2006. – № 1. – С. 34.

³ Бердяев, Н. Философия неравенства [Текст] / Н. Бердяев. – М. : Хранитель, 2006 – С. 248.

єв та ін.¹, в яких робляться прогнози стосовно майбутнього світового порядку. Слід зазначити, що висновки політологів з цього питання досить відмінні.

В. В. Путін як кандидат в Президенти РФ в одній зі своїх передвиборчих статей в 2012 р. звернув увагу на якісні трансформаційні зміни у світовому політичному процесі. Він зокрема зазначив: «Світ змінюється. Процеси глобальної трансформації, що відбуваються в ньому, містять у собі ризики різного, часто непередбачуваного характеру. В умовах світових економічних та інших потрясінь завжди є спокуса вирішити свої проблеми за рахунок когось іншого, шляхом силового тиску. Не випадково вже сьогодні лунають голоси, що, мовляв, незабаром «об'єктивно» постане питання про те, що національний суверенітет не повинен поширюватися на ресурси глобального значення»².

Науковці зазначають, що на сучасному етапі розвитку відбувається радикальна трансформація політичної структури світу, внаслідок чого особливої значущості набуває проблема забезпечення основного атрибуту політичної влади — державного суверенітету. Це пов'язано з тим, що в сучасному світі держави дедалі більше вимушені поступатися частиною своїх прерогатив, внаслідок чого вони обмежені в прийнятті певних політичних рішень. Особливо гостро ця проблема проявляє себе на сучас-

---

¹ Бек, У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию [Текст] / У. Бек / пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — 304 с.; Буренко, В. И. Современный политический процесс в контексте элитологии [Текст] / В. И. Буренко // Политика и общество. — 2012. — № 3. — С. 32–41; Гаджиев, К. С. Геополитические горизонты России. Контурь нового миропорядка [Текст] / К. С. Гаджиев — М. : Экономика, 2007. — 752 с.; Головин, Ю. А. О состоянии международных отношений и региональной безопасности в глобализации [Текст] / Ю. А. Головин // Конфликтология. 2010. — № 2. — С. 22-37; Панарин, А. С. Искушенные глобализмом [Текст] / А. С. Панарин. — М. : Эксмо, 2003. — 416 с.; Ледяев, В. Г. Политика и власть [Текст] / В. Г. Ледяев // Государственная служба. 2010. — № 1. — С.57–70.

² Путин В. В. Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rg.ru/2012/02/20/putin-armiya.html> (дата обращения 22.09.2012)

ному етапі, коли держави шукають ефективні механізми спільного виходу зі світової економічної кризи. Проведення самітів «великої двадцятки» у 2008–2012 роках засвідчує зацікавленість провідних держав світу в гармонійному розвитку усіх акторів політичного процесу.

У сучасному світі спостерігається процес «розмивання» і «девальвації» статусу суверенної держави та послаблення централізованих інститутів державної влади. Дослідники бачать передусім ряд тенденцій, що свідчать про поступову «ерозію» суверенітету в його традиційному розумінні. Невипадково, що ця проблематика фактично виокремилася на сьогодні в самостійний напрям політології.

Як зазначає керівник паризького відділення Інституту демократії і співробітництва Н. О. Нарочницька, «у нинішньому стані національного презирства нас переконують, що можна ненавидіти свою Батьківщину і навіть бажати їй поразки, якщо держава облаштована не так, як хотілось би. Але чи буває ідеальна держава, позбавлена недоліків і гріхів? Коли доречно і правомірно сперечатися про державу, і коли нація зобов'язана піднятися над цим, відкласти чвари з приводу устрою держави і об'єднатися, аби захистити Батьківщину, бо інакше буде нічого обговорювати потім, не буде взагалі нічого потім»¹.

Зазначимо, що реалізація державного суверенітету може привести до зміцнення держави завдяки консолідації нації під керівництвом правлячого політичного класу, зростання економічної, технологічної, військової, культурної могутності, підвищення рівня і якості життя населення і всебічного розвитку суспільства. Однак відсутність консенсусу серед осіб на рівні прийняття стратегічних рішень може призвести до регресу, крайньою точкою якого стане втрата народом своєї державності. Результат реалізації суверенітету в цьому випадку значною мірою буде залежати від вибору вектора розвитку держави, відповідності завдань державного будівництва обраним стратегічним

---

¹ Нарочницкая, Н. А. Россия и русские в современном мире [Текст] / Н. А. Нарочницкая – М. : Алгоритм, 2009. – С. 138–139.

цілям, а також адекватності інструментів, що використовуються для вирішення поставлених завдань. Зрештою цей результат залежатиме від того, хто саме, яка політична сила (правляча чи опозиційна) вийде на рівень прийняття рішень від імені народу. Акцентуємо увагу на позиції російських вчених Є. С. Іванова і А. І. Конурова, які пишуть: «враховуючи те, що держава є засобом, за допомогою якого народ здійснює своє історичне призначення, державний суверенітет стає вищою цінністю для народу, оскільки надає йому на новому рівні ту свободу, від частини якої він відмовився, коли перейшов з природного стану у державний»¹. Найважливішою умовою реалізації державного суверенітету є недопущення зовнішнього втручання в процес волевиявлення громадян країни. Дослідники справедливо звертають увагу на той факт, що «попередження розвитку ситуації за ворожими для держави сценаріями з необхідністю вимагають від неї підвищеної уваги до виховання свого населення, формування ставлення до державного суверенітету як до вищої цінності, а також до отождолення у суспільній свідомості самого суверенітету з політичним механізмом його реалізації і реальною державною політикою для того, щоб невдоволення народу останньою, досить часто цілком законне, не було перенесено на перше»².

Виходячи з реалій сучасної політичної дійсності, правлячий політичний клас Російської Федерації зацікавлений у розробці національної стратегії збереження суверенітету. В. Ю. Сурков у статті «Націоналізація майбутнього» запропонував розробити національну ідеологію. У вересні 2006 р. «правляча партія» сучасної Росії — «Єдина Росія» проголосила в своїй програмній заяві напередодні виборчої кампанії до парламенту «стратегію якісного оновлення країни як «суверенної демократії», головною метою якої є збереження демократичних завоювань кінця минулого століття і відновлення повноцінного суверенітету держави.

---

¹ Иванов, Е. С. Реализация государственного суверенитета в политической практике [Текст] / Е. С. Иванов, А. И. Конуров // Власть. — 2012. — № 7. — С. 39.

² Там само. — С. 39.

Термін «суверенна демократія» був запозичений з лексики країн західної демократії. Наприкінці минулого століття його активно використовував державний секретар США У. Крістофер, а на початку нового тисячоліття — віце-президент США Р. Чейні. Специфіка російської суверенної демократії, на думку В. Ю. Суркова, має синтезувати світові традиції з російською дійсністю і враховувати традиції, що склалися в Російській державі. М. В. Богданова пропонує своє визначення російського варіанту суверенної демократії — «це концепція, яка передбачає створення в Росії демократичної держави, що зберігає незалежність у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах»¹.

У запропонованому В. Ю. Сурковим терміні «суверенна демократія» поєднуються два поняття — «суверенітет» і «демократія». Перше стосується більше держави як актора світової політики. Друге — втілює політичний режим, що склався в державі, і репрезентує форму політичної влади. Держава може мати суверенітет незалежно від форми політичної влади.

Суверенна демократія передбачає потужну державу, яку поважають у світі і яка має достатньо ресурсів для проведення самостійної зовнішньої і внутрішньої політики. На думку В. Ю. Суркова, «концепція суверенної демократії претендує на вираження сили і гідності російського народу шляхом розвитку громадянського суспільства; надійної держави, конкурентоздатної економіки і ефективного механізму впливу на світові події»².

Слід зазначити, якщо Росія піде з глобальної політики, перестане впливати на світові процеси і рішення, то, скоріше за все, ці рішення будуть ухвалюватися без урахування її інтересів. Тому «слід перешкоджати монополії однієї чи двох держав у будь-якій життєво важливій сфері, підтримувати створення нових резерв-

---

¹ Богданова, М. В. Государство в современных международных отношениях : эволюция понятия «суверенитет» [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / М. В. Богданова. — М., 2008. — С. 148.

² Сурков, В. Ю. Национализация будущего [Текст] / В. Ю. Сурков // Эксперт. — 2006. — №43. — С. 102.

них валют, нових транспортних та інформаційних систем, нових міжнародних центрів високих технологій»¹.

Росія має бути демократичною державою, відкритою для взаємодії і діалогу з світовими акторами. В. Ю. Сурков вважає, що «коли ми не будемо відкритим демократичним суспільством, ми не будемо широко інтегруватися у світову економіку, у світову систему знань, то не отримаємо доступу до сучасних технологій Заходу, без яких модернізація Росії неможлива»². Аналізуючи викладені ним 13 тез, можна зробити висновок про прагнення Росії розвиватися в демократичному напрямі і мати позитивний імідж у світі. Російська демократія повинна засновуватися на класичних демократичних принципах: влада більшості при повазі прав меншості; свобода слова і засобів масової інформації, політична конкуренція, розбудова правої державності. При цьому інститути громадянського суспільства будуть формуватися з урахуванням історичного досвіду і соціокультурних особливостей країни. Як зазначає М. В. Богданова, Сурков виводить змістовну формулу: «Суверенітет — це політичний синонім конкурентоздатності»³. Бути суверенним — означає самостійно вирішувати, «що переносити на свій ґрунт одразу і повністю, що поступово і частково, а що і зовсім не слід»⁴.

Досить цікавими є погляди на суверенітет ще одного російського автора, О. Чадаєва, який вважає, що у сучасному світі існує три типи суверенітетів: делегований (неядерний), власний (ядерний) і абсолютний (тобто такий, що має право делегування суверенітету іншим). При цьому реальним, тобто абсолютним суверенітетом є лише суверенітет «ядерний». Якщо держава володіє ядерною зброєю, то це означає, що вона є суверенною не лише за формою, але й фактично. Інакше її суверенітет може оспорюватися. «Ядерний суверенітет» забезпечує не лише авто-

---

¹ Сурков, В. Ю. Тексты 97-07. Статьи и выступления [Текст] / В. Ю. Сурков — М. : Европа, 2008. — С. 23.

² Там же.

³ Богданова, М. В. Государство в современных международных отношениях : эволюция понятия «суверенитет» [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / М. В. Богданова. — М., 2008. — С. 150.

⁴ Там же. — С. 152.

номію внутрішньополітичного режиму певної країни, але й певну кількість інших режимів у неядерних країнах, що зорієнтовані на «ядерного суверена». При цьому, якщо «ядерний суверенітет» Франції є лише французьким, то «ядерний суверенітет» США виступає джерелом суверенітетів для десятків країн, що перебувають у сфері її тяжіння. Фактично суверенітет тієї ж Іспанії чи Японії існує тому, що забезпечується американським ядерним щитом, а отже, є не власним, а делегованим¹.

Система суверенітетів як основа існування держав є додатковим захисним механізмом збереження національної ідентичності, культури, традицій і незалежності, що засновані на демократичних цінностях. В. Ю. Сурков зазначає, що в умовах глобалізації дружба залишається дружбою, а дивіденди американці рахують у себе, англійці — у себе, канадці — у себе, ми (росіяни) — у себе, а більшість країн рахує збитки. Тому, коли нам говорять, що суверенітет, як і національна держава, застарів, то виникає питання, чи не намагаються нас ввести в оману².

Колектив вчених Московського державного інституту (університету) міжнародних відносин під керівництвом професора А. Ю. Мельвіля здійснив масштабний дослідницький проект визначення потенціалу 192 держав-членів ООН. Так, потенціал міжнародного впливу цих країн автори оцінювали і порівнювали на основі аналізу певних ресурсів держав: витрати на оборону, частка країни у статутному капіталі МВФ (%), частка у світовому експорті, частка у світовому ВВП, частка країни у фінансуванні ООН (%), чисельність регулярної армії, частка населення країни в загальносвітовій чисельності населення. Крім того, були введені фактори посилення зовнішнього впливу: постійне членство в Раді Безпеки ООН, членство в Паризькому клубі країн-кредиторів, наявність ядерної зброї, авіації четвертого й

---

¹ Чадаев, А. В. Ядерный империализм vs. ядерный суверенитет. Навстречу саммиту в Братиславе [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1109158140>

² Сурков, В. Ю. Суверенитет — политический синоним конкурентоспособности [Текст] / В. Ю. Сурков // Суверенитет. — М. : ЛЕНАНД, 2006. — С. 59.

вище поколінь, Нобелівські премії, постійне розміщення за кордоном військових контингентів¹.

На основі проведенного дослідження потенціалу міжнародного впливу Росія посідає сьому позицію (перша — США, друга — Китай, третя — Японія), а в інших напрямках цього ж дослідження положення Росії виглядає досить песимістично. За станом державності — 27-е місце, за якістю життя — 73-є, за індексом мінімальних основ демократії — 93-є. Досить високий політичний стан Росії на світовій арені обумовлюється успадкованим від СРСР військовим і ядерним потенціалом, членством у Раді Безпеки ООН і т. ін.

Щоб мати міцний суверенітет, на думку В. Мау, необхідно, щоб держава була у високому ступені конкурентоздатною². Росія відповідно до проведених міжнародних досліджень за цим критерієм перебуває у шостій десятці країн. Курс політичного керівництва країни на модернізацію і розвиток нанотехнологій пов'язаний з кардинальними змінами стану в середньостроковій перспективі.

Головним наслідком процесів глобалізації, з точки зору проблеми державного суверенітету, є протиріччя між зростаючою економічною і політичною взаємозалежністю країн і народів, з одного боку, і збереженням за державою права самостійно і на свій розсуд вирішувати власні проблеми — з другого. Наслідком цього процесу є втрата державою окремих своїх функцій на міжнародній арені і поява значної кількості нових акторів — міжурядових міжнародних організацій, що беруть на себе функції, делеговані їм окремими державами, що фактично обмежує зовнішній суверенітет останніх. Зворотня сторона процесу глобалізації і виникнення наднаціональних інститутів влади — етнічний сепаратизм, посилення влади на місцях — свідчить про «девальвацію» і внутрішнього суверенітету.

О. П. Бойко, Т. А. Горелова, В. В. Журавльов, І. М. Ільїнський, А. А. Королев, В. В. Памятушева, І. С. Хорін, Г. П. Хоріна та інші дослідники глобалізації вказують на два, здавалось би, таких, що взаємно виключають один одного, процеси — ін-

---

¹ Мельвиль, А. Россия в мировых рейтингах: перезагрузка [Текст] / А. Мельвиль // Эксперт. — 2006. — № 43. — С. 24-45.

² Мау, В. Демократия, суверенитет и экономика [Текст] / В. Мау // Коммерсант. — 2006. — № 205. — С. 8.

теграцію і децентралізацію, кожний з яких не сприяє збереженню «статус-кво» для принципу суверенітету¹.

Крім того, останні події на міжнародній арені показали, що держава втрачає свою головну ознаку — монополію на законне застосування примусу через поширення й утвердження універсальної ідеології пріоритету прав людини, які досить часто ставляться міжнародним співтовариством вище за державні інтереси. Слід погодитися з російськими політологами В. І. Буренком, Ю. О. Головіним, Л. Г. Титовою, на думку яких держава часто нездатна подолати виклики глобалізації, що обумовлює необхідність реструктуризації владних відносин у суспільстві.

Державний суверенітет означає самостійність, незалежність держави у здійсненні нею своєї політики як у межах власної території, так і в міжнародних відносинах, за умови поваги до суверенітету інших держав.

У суверенітеті держави втілюється політичне й юридичне повновладдя панівних політичних, економічних та інших еліт. У ньому також виражається здатність держави незалежно від інших держав формувати і реалізовувати свою внутрішню і зовнішню політику. Міжнародне право виходить з цієї властивості держави і закріплює її, підносячи повагу суверенітету до норми міждержавних взаємовідносин.

Про суверенітет народу як про політичний факт вперше було сказано в Конституції Франції (1793 р.): «7. Суверенний народ — це сукупність усіх французьких громадян. 8. Народ безпосеред-

---

¹ Див.: Бойко, А. П. Особенности принятия политических решений в условиях глобализации [Текст] / А. П. Бойко, К. А. Спиридонова // Современные гуманитарные исследования — 2007. — № 4. — С. 302-313; Журавлев, В. В. Глобализация: вызовы истории и ответы теории [Текст] / В. В. Журавлев // Культура. Политика. Молодежь. Вып. 5. — М., 2003. — С. 191-197; Горелова, Т. А. Глобализация как вызов культуре [Текст] / Т. А. Горелова // Культура. Политика. Молодежь. Вып. 6. — М., 2005. — С. 85-96; Ильинский, И. М. «Модернизация» российского образования в контексте мировой глобализации [Текст] / И. М. Ильинский // Знание. Понимание. Умение. — 2012. — № 3. — С. 3-24; Хорин, И. С. Глобализация общественной жизни: история и современность [Текст] / И. С. Хорин // Знание. Понимание. Умение. — 2012. — № 3. — С. 106-113; Хорина, Г. П. Глобализм как идеология [Текст] / Г. П. Хорина // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 1. — С. 71-79; Памятушева, В. В. Проблемы управления устойчивым развитием мегаполиса в условиях глобализации [Текст] / В. В. Памятушева // Власть. — 2007. — № 5. — С. 87-90.

ньо обирає представників. 9. Він доручає виборщикам обрання органів управління, громадських третейських посередників, суддів, кримінальних і цивільних. 10. Народ обговорює і постановляє закони». У Конституції РФ (1993 р.) у свою чергу закріплено положення: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Російській Федерації є її багатонаціональний народ».

Слід зазначити, що в світі завжди існували і існуватимуть держави з формальним або обмеженим суверенітетом. Формальним суверенітет держави вважається тоді, коли він юридично і політично проголошений, а фактично, внаслідок поширення на таку державу впливу інших держав, що диктують їй свою волю, не здійснюється. Часткове обмеження суверенітету може бути примусовим і добровільним. Примусове обмеження суверенітету може мати місце, наприклад, стосовно держави, що зазнала поразки у війні, з боку держав-переможниць, як це мало місце у випадку з Німеччиною, коли після її капітуляції в 1945 р. союзники вирішували майбутнє її політичного устрою.

Добровільне обмеження суверенітету реалізується самою державою відповідно до взаємних домовленостей з іншими державами заради досягнення певних спільних для них цілей.

Активний розвиток глобалізації ставить під сумнів абсолютний характер суверенітету держави. Вирішення глобальних проблем людства неможливе без чіткого і розгалуженого правового регулювання, що забезпечує цивілізовані відносини між акторами світової політики, без дієвого режиму контролю за виконанням юридичних приписів. Роль права, і передусім міжнародного, у сучасному світі суттєво зростає, що є об'єктивною закономірністю глобального світового порядку. Багато політичних акторов, серед яких передусім слід назвати міжнародні організації (наприклад, МВФ, ВТО тощо), регіональні, транснаціональні корпорації, інвестиційні фонди, страхові компанії, мегаполіси і навіть окремі особи, що володіють достатніми фінансовими й інформаційними ресурсами, активно підтримують цей процес. Вказані актори позитивно ставляться до усунення державних бар'єрів, оскільки зацікавлені в подальшому поглибленні інтернаціоналізації і глобалізації. У сучасному політичному процесі помітне зменшення ролі державних інститутів

призводить до посилення ролі міжнародних і регіональних структур, які перебирають на себе функції захисту і охорони як внутрішнього, так і зовнішнього для кожної країни порядку, і при цьому виступають як єдиний консолідований механізм. Більш конкретні і тісно співпрацюючі з населенням владні інститути замінюються на більш абстрактні, віддалені від національної специфіки глобальні структури, що функціонують на основі міжнародного права.

Протягом останніх десятиліть багато що змінилося в питанні визначення місця права окремих держав у системі міжнародних відносин, його взаємодії з міжнародним правом, регіональними і національними правовими системами, що зрештою має сприяти зближенню держав і цілих регіонів світу, зниженню міжнародної напруженості. Епоха глобалізації — це період суттєвих перетворень національних правових систем, активного сприйняття загально-визнаних правових норм і принципів міжнародного права, позитивних, апробованих на практиці юридичних конструкцій, зразків, моделей окремих країн і на цій основі зближення правових систем усіх цивілізованих народів. Одночасно це й також період зростання ролі і обсягу міжнародного права, суттєвого збільшення сфер регулювання суспільних відносин його нормами, активного впровадження в право окремих держав його норм і принципів. Посилюється також соціальне значення права як інструменту чіткого нормативного регулювання діяльності міждержавних господарських та інших об'єднань, спеціальних процедур розв'язання спорів між ними, укладення договорів.

Сучасний світовий правопорядок потребує, аби принцип охорони і забезпечення прав особистості, гарантованості її свобод був втілений не лише на державно-правовому рівні, але й у глобальному, планетарному вимірі. Забезпечення прав і свобод людини перестало бути внутрішньою справою окремої держави (у ч. 3 ст. 46 Конституції РФ зазначено: кожний вправі відповідно до міжнародних договорів РФ звертатися до міждержавних органів із захисту прав і свобод людини, якщо вичерпані всі існуючі внутрішньодержавні засоби правового захисту), оскільки стало завданням міжнародної спільноти, що, зокрема, підтверджується Декларацією Гельсінської зустрічі ОБСЄ 1992 р.

На сучасному етапі вважається, що з метою захисту прав людини виправдана і юридично допустима можливість втручання світового співтовариства у внутрішні справи тих держав, які не гарантують ці права або порушують їх. Діяльність Європейського суду з прав людини є наочним прикладом такого втручання. Його рішення є загальнообов'язковими в Російській Федерації з 30 березня 1998 р., коли вона ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

Сьогодні стає дедалі більш очевидною необхідність доповнити ряд міжнародно-правових актів, зокрема Загальну декларацію прав людини, Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод новелами, що відображають нові аспекти свободи особистості. Сфери діяльності міжнародних організацій могли б бути розширені за рахунок здійснення, наприклад, контролю, постійного моніторингу за глобальними економічними процесами і фінансовими потоками у світі. Вирішення цього завдання особливо актуально в умовах пошуку шляхів виходу зі світової фінансової кризи і попередження її в майбутньому. Координація зусиль по стабілізації глобальної економічної ситуації; розгляду скарг, позовів держав, окремих господарських структур (у першу чергу країн, що розвиваються) про несправедливий розподіл світових прибутків, нав'язування кабальних умов укладення економічних угод, що призводять до посилення економічних диспропорцій, дестабілізації ситуації і соціальних конфліктів. У цьому зв'язку слід вказати на необхідність створення системи міждержавних правових заходів, зокрема юридичних санкцій, що перешкоджають недобросовісній діяльності (фінансовій агресії) окремих держав, транснаціональних корпорацій, фінансових структур. Йдеться, зокрема, про підготовку й прийняття Кодексу світового геоекономічного порядку, а стосовно окремих країн — рамкового закону про державну політику в сфері геоекономіки і геофінансів. Такі кроки можуть стати найбільш ефективним шляхом вирішення багатьох глобальних проблем. Вони не порушують суверенітет, оскільки прийняття державою на себе міжнародно-правових зобов'язань є способом реалізації її суверенітету, а не його обмеження, за умови, що такі

зобов'язання не суперечать основним принципам міжнародного права, що мають імперативний характер.

У рамках політичної і правової складових глобалізації відбувається формування сфери транснаціональної політики. У середині ХХ ст. паралельно з «революцією» у міжнародній торгівлі та зростанням ролі ТНК відбувається «революція» у сфері міжнародної бюрократії, на що вказує безпрецедентне зростання числа як міжурядових, так і неурядових міжнародних організацій. Поряд із зростанням таких міжнародних організацій відбувається переорієнтація їх діяльності відповідно до нових цілей і завдань.

З середини ХХ ст. міжнародні організації зосереджують свої зусилля на вирішенні гуманітарних проблем. Ця діяльність міжнародних організацій передбачає відчуження частини державного суверенітету на користь створених на основі міжурядових угод організацій, що діють на субнаціональному рівні (наприклад, ООН, ЮНЕСКО, Всесвітній банк тощо), і неурядових транснаціональних організацій, що діють на субнаціональному рівні, але на території багатьох держав (Greenpeace, Amnesty International, Human Rights Watch тощо).

Як і стосовно економічної складової глобалізації, тенденція оформлення транснаціональної політики, тобто політики, що не пов'язана кордонами і інтересами національних урядів, народжується слідом за кризою, викликаною двома світовими війнами першої половини ХХ ст.

Таким чином, у середині ХХ ст. визначився контраст між старим і новим типами політики, що характеризуються, відповідно, «закритістю», що заснована на принципі національно-державного суверенітету, і «відкритістю», що заснована на принципі пріоритету міжнародного права і взаємозалежності держав і наднаціональних структур. У нових умовах змінився і характер міждержавного співробітництва, що набув нових рис, які максимально чітко проявили себе наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття.

Глобалізація не здійснює негайного ефекту в національному праві і не обмежує державний суверенітет. Навпаки, внаслідок якісного розвитку міжнародного права, міждержавних відносин й інтеграційних процесів, глобалізація збагачує поняття суверенітету, принаймні за рахунок розвитку об'єктного складу регу-

лювання міжнародного права. При цьому «каркас» концепції державного суверенітету разом з іншими рівнозначними принципами міжнародного права залишається незмінним і не може бути юридично іншим у рамках чинного Статуту ООН. Будь-яка держава, незалежно від свого соціально-економічного розвитку, володіє суверенітетом нарівні з іншими державами, і це результат політичної історії, а не продукт міжнародного права.

Політолог Карл Шмит ще у 20-ті роки минулого століття сформулював відому тезу: «Суверен той, хто приймає рішення про надзвичайний стан», тобто суверенність репрезентується в ситуації, коли виникає потреба в прийнятті рішень у нестандартних умовах. Це сприяє акторам політичного процесу, які приймають рішення, ставати творцями політичної історії. Таким чином, у сучасному політичному процесі справжнім сувереном може бути той актор політики, який не вписує себе в порядок загально визнаних технологій прийняття рішень і не піддається тиску з боку глобалізації.

У сучасному світі, на думку С. В. Попова, можна виділити два специфічні види діяльності, які дозволяють політичному актору претендувати на суверенний статус.

По-перше, вміння створювати і нав'язувати власне бачення того, що відбувається, по-своєму бачити і облаштовувати майбутнє. Здатність оформлювати символічний простір, трансформувати дискурси, марганізувати смисли, що задані опонентами, — це справді самостійна, цілеспрямована діяльність.

По-друге, оволодіння «схемами суспільної перебудови», коли навички технологічних прийомів суспільних перетворень в інших політиях стають головною зброєю в боротьбі за самовиживання і контролі за ресурсами¹.

Питання про суверенітет держави в епоху глобалізації, очевидно, не може бути однозначно вирішене, оскільки сприймається доволі болісно будь-якою державою. Однак на підставі позитивного досвіду співробітництва держав у різних сферах життєдіяльності варто і далі розширювати і поглиблювати подібну взаємодію з урахуванням інтересів усіх акторів політичного процесу.

---

¹ Попов, С. В. Методологически организованная экспертиза как способ инициации общественных изменений [Текст] / С. В. Попов // Кентавр. — 2000. — № 23. — С. 2-7.

Відомості про авторів

Анакіна Тетяна Миколаївна — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, асистент кафедри міжнародного права і державного права зарубіжних країн Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Байдін Юрій Валерійович — співробітник Служби безпеки України

Битяк Юрій Прокопович — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, перший проректор Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», академік-секретар відділення державно-правових наук та міжнародного права НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України

Петришин Олександр Віталійович — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, Перший віце-президент Національної академії правових наук України, завідувач кафедрою теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», заслужений діяч науки і техніки України

Сало Володимир Ігорович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України

Серьогіна Світлана Григорівна — кандидат юридичних наук, доцент, директор НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, завідувачка кафедрою державного будівництва Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Сковіков Олексій Костянтинівич — кандидат політичних наук, доцент, проректор з наукової роботи Інституту ділової кар'єри, доцент кафедри філософії, культурології і політології Московського гуманітарного університету (м. Москва)

Трагнюк Олеся Янівна — кандидат юридичних наук, доцент, завідувач лабораторією НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, доцент кафедри міжнародного права і державного права зарубіжних країн Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Яковюк Іван Васильович — кандидат юридичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Наукове видання

**ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ
В УМОВАХ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

Монографія

Підписано до друку з оригінал-макета __.__.12.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 18. Вид. № ____
Тираж ____ прим.